

въ равенство. -5-

ЛЕОНИД МАХНОВЕЦЬ

ГРИГОРІЙ
СКОВОРОДА

*губокъ, разныи токи:
въ разныи*

Відкритий
кабінет
Української імперії
О.А. 1978.

М.А.А. Мухомов О.А.

Спасибі за
вашу роботу.
[Signature]

-5-

ЛЕОНІД МАХНОВЕЦЬ

-5-

Григорій СКОВОРОДА

БІОГРАФІЯ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1972

15725

З цієї книжки читач довідається про таке, чого не знайти в жодній іншій праці про Григорія Сковороду. Про свої знахідки й міркування, які привели до важливих наукових результатів і заперечили твердження, вирубані навіть на граніті, автор веде мову в популярній, живій манері, не лише формулюючи висновки, але й розповідаючи, — що особливо цікаво, — яким чином він дійшов до них. Ставлячи безліч запитань і відповідаючи на них, пристрасно полемізуючи в присутності читача з іншими вченими, інтригуючи читача, автор робить його ніби співучасником наукових пошуків і знахідок.

На обкладинці малюнок Г. С. Сковороди з твору «Алфавит, или Букварь мира»

Редакція науково-популярної літератури
Завідуючий редакцією А. Є. Денщикова

35752
683 - Мн

ПЕРЕДМОВА

- 5 -

Мислитель-філософ, художник слова, педагог, музика-
композитор Григорій Савич Сковорода належить до най-
визначніших постатей в історії українського народу. Вираз-
ник демократичних ідей, гуманіст, просвітитель, він
підносив кардинальні проблеми філософського, суспільно-
політичного, педагогічного, етичного характеру, вирішуючи
їх так, що приходив до заперечення феодально-релігійної
ідеології, до критики тогочасного суспільно-політичного
і державного ладу, до обстоювання прав і домагань тру-
дового народу. З життям пригноблених і знедолених народ-
них мас він нерозривно зв'язав своє життя: «А мой жребій -
с голяками».

Ось чому життя і творча спадщина Сковорода понад два
століття були і є предметом великої уваги філософів, лі-
тературознавців, істориків, мовознавців, мистецтвознавців.
Навколо його постаті і творчості точилася й точиться ідейна
боротьба. Про нього написано багато праць, де під різним
кутом зору і з різних позицій проаналізовано і схаракте-
ризовано його світогляд, філософські та етичні погляди,
розкрито своєрідність і значення його художньої творчості.
Образ Сковорода і його життя приваблювали й приваблюють
художників, письменників, кіномитців. Бібліографія його
творів і літератури про нього, навіть далеко не вичерпна,
налічує нині 1442 назви¹.

¹ Див.: Григорій Сковорода. Біобібліографія. Укладачі: Беркович Е. С., Дашковська А. В., Прокопова В. Д., Ставинська Р. А., Шевченко Ю. Г., Штраймиш Р. І. Відп. ред. Ковалівський А. П. Х., Вид-во Харківського університету, 1972, 204 с.

Проте, незважаючи на таку велику літературу, ще немало питань сквородинознавства потребують поглибленого вивчення. Це стосується, зокрема, його своєрідного, багатого на зустрічі й мандри життя, до якого з плином часу додалося немало різних легенд, переказів, котрі, будучи не раз повтореними, набрали сили вірогідності. Чимало різних домислів про його життя вийшло з-під пера вчених та письменників.

Написати в наш час більш-менш детальну біографію Сквороди дуже важко. Він жив і діяв давно, у XVIII столітті. Єдиним документом, в якому подано відомості про життя Сквороди від народження до смерті, є невелика біографія, написана його учнем і другом Михайлом Коваленським. Але тут про багато що не сказано, або іноді сказано не зовсім ясно. У XIX і XX ст. над проблемами біографії Сквороди трудилися визначні вчені, розшукуючи, зокрема, нові документи про його життя. Виявлено їх було дуже мало (не кажемо тут про його твори та листи), так що й донині багато чого з його життя залишається невідомим, нез'ясованим, проблематичним.

Вивчаючи життя і творчість Сквороди протягом тривалого часу, автор цих рядків давно дійшов висновку, що слід би перевірити деякі загальноприйняті твердження, з'ясувати їх походження, ступінь вірогідності. Нині склалися сприятливі обставини для такої перевірки, оскільки знайдено різні невідомі досі матеріали, що стосуються життя і діяльності Сквороди. На основі даних цих документів довелося відхилити, наприклад, існуючі відомості про час навчання Сквороди в Київській академії, висунути твердження, що він тут перебував разом із Ломоносовим, коли той деякий час працював у Києві над книгами академічної бібліотеки. Іншим виявився час перебування Сквороди у придворній капелі, а пізніше в Угорщині. Не відповідають дійсності загальновідомі розповіді, що в Угорщині він служив дячком. Автор піддав критиці ступінь вірогідності різних легенд, які нашарувалися на образ Сквороди.

Книжка ця є, отже, спробою викласти біографію Сковороди з критичною перевіркою всього найголовнішого, що було сказано досі про його життя. Переважна більшість сторінок написана на основі невдомих досі архівних матеріалів, або матеріалів маловдомих, забутих, на основі аналізу автографів Сковороди, які були доступні авторові майже всі. У книжці вперше (повністю або у витягах) публікується низка архівних документів. Аналізуючи ці документи, авторові довелося розробити прийоми їх дослідження, різні в кожному конкретному випадку, щоб із непрямих або безіменних матеріалів зробити висновки, які стосуються Сковороди. Велику увагу приділено вивченню і характеристиці оточення Сковороди на різних етапах його життя, бо досі, насамперед через брак документальних даних, він зображався у досить-таки ізольованому становищі (за винятком перебування в Харкові), встановленню хронології життя і творчості Сковороди. Ця книжка є основним зібранням таких даних; решта відомостей подана в статтях автора «Про хронологію листів Сковороди» та «Про атрибуцію і хронологію листів Сковороди» («Радянське літературознавство», 1972, № 4, 10).

Авторові хотілося, щоб ця розвідка, суто наукова, дослідницька за своїм характером, була не сухою і нудною, а читалася по змозі легко і цікаво, була доступною для широкого кола читачів. Тому для викладу матеріалу він обрав форму своєрідного діалога з читачем, ставлячи від його імені ті чи інші запитання і відповідаючи на них. У ряді випадків відповідь на певне запитання свідомо дається не відразу, а на подальших сторінках. Думається, що читачеві буде цікаво також дізнатися, як автор знаходив (якщо знаходив) ті чи інші розв'язання питань, як він розшукував архівні матеріали, зазнаючи при цьому труднощів, невдач і успіхів. Щоб унаочнити виклад, у книжці вміщено низку ілюстрацій, всі вони документальні і більшість друкуються вперше. Вперше публікуються, зокрема, складені автором карти подорожей і місць перебування Сковороди.

За допомогу та сприяння в розшукуванні й добуванні використаних тут і опублікованих матеріалів автор висловлює глибоку подяку дирекції Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і співробітникам рукописного відділу цього інституту, дирекції Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві та його співробітникам, дирекції Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, співробітникам рукописного відділу, відділу картографії, а також абонементного відділу, які уможливили користування рідкісними книжками, що зберігаються в Москві, в Державній бібліотеці СРСР імені В. І. Леніна та в бібліотеці Спілки композиторів СРСР.

ПЕРША ЧАСТИНА

Григорій Савич Сковорода народився 22 листопада (3 грудня за новим стилем) 1722 року в селі-містечку Чорнухах (нині районний центр Полтавської області) в сім'ї малоземельного козака. Це знає навіть учень восьмого класу. Але звідки добуто ці відомості? Метричної церковної книги із записом про народження Сковороди досі не знайдено, а Михайло Коваленський в його біографії написав, що він побачив світ «в селі Чернухах в 1722 году» (II, 488)¹. Отже, даних про день і місяць народження Сковороди тут нема, і повна дата була невідома аж до 1922 року. Але як і ким вона була встановлена, про це знає небагато хто навіть із літературознавців.

Не відповідаючи на це питання і не розповідаючи про дитячі роки Гриця Сковороди,— про це йтиме мова далі,— автор від імені читача ставить інше дуже важливе питання. Коли ж Сковорода, закінчивши дяківську школу в Чорнухах, подався до Києва? Коли він навчався у славнозвісній Київській академії?

Дивне питання,— здвигне плечима знаючий читач.— У 1738—1742 та 1744—1750 роках. Це хрестоматійно-енциклопедична істина. Про це можна довідатися з 13-го тому УРЕ. Про це багаторазово говорив у своїх працях

---

¹ Григорій Сковорода, Твори в двох томах. Редакційна колегія: академік О. І. Білецький, чл.-кор. АН УРСР Д. Х. Острянин (відп. ред.), чл.-кор. АН УРСР П. М. Попов. К., Вид-во АН УРСР, 1961. Упорядник першого тому І. А. Табачников, другого — І. А. Табачников та І. В. Іваньо. Будемо посилатися на це видання в тексті, вказуючи лише том і сторінку.

член-кореспондент АН УРСР П. М. Попов, який понад тридцять років досліджував Сковороду². Це засвідчено у вступній статті до академічного видання творів великого українського філософа й поета, написаній членом-кореспондентом АН УРСР Д. Х. Острянином, тим самим П. М. Поповим та кандидатом філософських наук І. А. Табачниковим. Про це детально розповідає академік АН УРСР Д. І. Багалій у найкапітальнішій донині і найбагатшій на матеріали книзі про Сковороду³. Нехай автор прогляне статтю про Сковороду в «Краткой литературной энциклопедии», написану доктором філологічних наук Л. Є. Махновцем.

Зрештою, хай візьме першу-ліпшу книгу, брошуру чи статтю про Сковороду, що з'явилися протягом останнього сімдесятиліття і де про це мовиться,— всюди написано те саме. Ці дати вирубано й на гранітній меморіальній дошці з погруддям Сковороди, яка висить на стіні будинку в Києві на Подолі: «Тут, у будинку колишньої Київської академії, в 1744—1750 рр. навчався видатний український філософ і поет Григорій Савич Сковорода». Правда, тут чомусь пропущено роки 1738—1742, але нагадаємо авторові, що на цю помилку, як на помилку прикру, у свій час було вказано у виступах преси⁴.

Звичайно, автор усе це знає. Але йому відомо й те, що в жодному спискові студентів Київської академії,

---

² Див., наприклад: П. М. Попов, Життя і творчість Г. С. Сковороди.— Матеріали до вивчення історії української літератури. Т. І. К., «Радянська школа», 1959, стор. 600; його ж, Григорій Сковорода. Життя і творчість. Нарис. К., Держлітвидав, 1960, стор. 8—10.

³ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода, [Х.], Держвидав України, 1926, стор. 33—41.

⁴ Див.: П. М. Попов, Увічнена неточність.— «Радянська культура», 1964, 27 вересня, неділя, № 77 (1012); Л. М., Пам'яті Сковороди.— «Радянське літературознавство», 1965, № 1, стор. 93. Дошка ця була відкрита 16 вересня 1964 р. Автор—І. Кавалерідзе.

які дійшли до нас (за багато років їх, між іншим, навіть не вели), імені Сковороди нема, і причини цієї ніби навмисної відсутності, як побачимо далі, різні. За період до 1753 р. на сьогодні взагалі відомі лише два скупі свідчення з іменем Сковороди: 1) в ревізькій книзі за 1745 р. в селі Чорнухах, власне сотенному містечку Лубенського полку, під № 49 значиться «двор Пелагій Сковородых, которой сын обрѣтается в пѣвчих»⁵; 2) невідомо чією рукою зроблено підпис Gregorius Skovroda на арк. 421 (зліва, внизу) латинського трактату німецького богослова-протестанта Адама Зернікава, що його Сковорода переписував разом з багатьма іншими студентами академії. Трактат цей нині зберігається в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ) АН УРСР під № 489 (312 с).

Оце й усі тогочасні документальні дані з іменем Сковороди (у першому документі, власне, й імені нема), що стосуються періоду навчання його в академії.

Інші відомості про перебування Сковороди в академії та в інших місцях повністю правдиві, але, на жаль, без абсолютних дат (тут їх усього декілька), маємо в його згаданій вище біографії, написаній Михайлом Коваленським одразу після смерті філософа і на основі розповідей його самого: «За два мѣсяца до кончини своей Сковорода, будучи у друга сего (Коваленського.— Л. М.) в деревнѣ», переповідав йому «всю жизнь свою» (II, 504).

Ця біографія, отже, є автентичним документом виняткової ваги і вірогідності. Ученими тут виявлено досі лише дві незначні хронологічні похибки, які легко пояснити, бо Коваленський писав зі слів Сковороди, а не

---

⁵ Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. X., 1894, стор. СХ; Центральный державный исторический архив (ЦДИА) УРСР у Києві, ф. 51, оп. 3, од. зб. 19343, арк. 622.

на основі архівних чи інших джерел. Правда, вона невелика за обсягом, дуже лаконічна щодо висвітлення життєвих перипетій Сковороди, іноді подає їх сумарно, і про чимало що важливе з життя Сковороди зовсім нічого не говорить. Біограф поставив перед собою завдання змалювати насамперед внутрішній образ Сковороди, дати йому характеристику.

Звідки ж узялися оті загальноприйняті дати про навчання Сковороди в Київській академії — 1738—1742 та 1744—1750 роки?

Встановив їх сімдесят років тому відомий дослідник давньої і нової української літератури, член-кореспондент Петроградської Академії наук (з 1916 р.) та академік АН УРСР (з 1919 р.) Микола Іванович Петров. Оскільки дати ці мають дуже велике значення і послужили багатьом підставою для інших досліджень та висновків, викладемо історію встановлення їх уважно.

У серпні місяці 1902 р. Петров виступив у Харкові на XII археологічному з'їзді з доповіддю про перший період життя і науково-філософського розвитку Сковороди, яку незабаром і опублікував⁶. Час навчання Сковороди в академії учений встановив, виходячи з таких даних. З біографії філософа відомо, що він, побувши певний час у придворній капелі, повернувся до Києва і «паки начал учиться» (II, 489). Оскільки «паки» означає знову, то виходить, що він учився тут раніше. Цариця Єлизавета Петрівна, в складі почету якої був Сковорода, приїхала до Києва наприкінці серпня 1744 р. Крім того, з біографії Сковороди знаємо, що він навчався в академії разом з майбутнім митрополитом Самуїлом Миславським, який був «тогда соучеником его» (II, 489).

---

⁶ Н. И. Петров, Первый (малороссийский) период жизни и научно-философского развития Григория Саввича Сковороды. — «Труды киевской духовной академии», 1902, т. 3, № 12, стор. 588—618.

Нагадаємо, що повний курс навчання в Київській академії складався з таких класів: фара (або аналогія), інфіма, граматики, синтаксима,— це були чотири нижчі однорічні класи, де вивчали головним чином латинську мову, якою у наступних класах викладали інші предмети. Далі йшли два однорічні середні класи — поетика і риторика, а потім два вищі — клас філософії (двохрічний) та клас богословський (чотирьохрічний).

Так от, виходячи з того, що Сковорода вдруге почав навчатися в академії з осені 1744 р. і що він був «соучеником» Самуїла Миславського, Петров і став з'ясовувати питання про час навчання Сковороди в цьому навчальному закладі, спершись насамперед на згаданий трактат Зернікава: «Ключем к решению этих вопросов служит для нас копия богословского трактата Адама Зерникава «Об исхождении Св. Духа», переписанная 35-ю студентами Киевской академии для киевского митрополита Тимофея Щербацкого. В числе переписчиков, обозначенных внизу по листам, были Григорий Сковорода и школьный товарищ его Миславский, впоследствии митрополит киевский. Тимофей Щербацкий вступил в управление киевскою митрополиею не раньше марта 1748 года, а участвовавший в переписке трактата школьный товарищ Сковороды студент Миславский окончил четырехлетний богословский курс в академии в 1754 году. В 1748—49, 1749—50 учебных годах оба они, т. е. Миславский и Сковорода, должны были слушать в Киевской академии двухлетний философский курс»⁷.

Звідси зроблено висновок: якщо Сковорода в 1748—1750 рр. був студентом філософії, то, отже, в 1744 р. він удруге вступив до академії в клас граматики, а потім

---

⁷ Н. И. Петров, Первый (малороссийский) период..., стор. 590. Тут зауважено, що в архіві Київської духовної консисторії є указ Синоду від 10 березня 1748 р. про висвячення Щербацького в митрополита 6 березня.

по року був у синтаксими, поетиці, риторичі, а, рахуючи назад, треба думати, що до того, як його відправили в придворну капелу, він був у класах аналогії (фари) та інфіми і вперше вступив до академії, маючи близько 16 літ, в 1739 р. Зрештою, Петров не наполягав на безумовності своїх хронологічних викладок. Сковорода і Миславський, писав він, могли пробути і три роки у філософському класі, тоді Сковорода міг вступити до академії в 1738 р., п'ятнадцятилітнім.

Встановлена в такий спосіб хронологія перебування Сковороди в академії послужила Петрову основою для конструювання дальшого життєвого шляху філософа. З біографії, написаної Коваленським, відомо, що, почавши вдруге вчитися в академії, Сковорода «вскоре» виїхав до Угорщини з генерал-майором Вишневським (II, 489). Петров з'ясував, що було двоє Вишневських — генерал-майор, котрий помер в Угорщині 1749 р., і його син, полковник Гаврило Вишневський, призначений на місце батька 20 листопада 1749 р. «Последний,—пише Петров,—мог проезжать через Киев к месту своего назначения не ранее, как в 1750 году и в это время мог взять с собою Сковороду. Так как Гр. Сав. Сковорода нередко называл себя студентом богословия, то надо полагать, что он выбыл из Киевской академии уже по переходе в богословский класс в начале 1750—1751 учебного года, т. е. осенью 1750 гражданского года»⁸. За кордоном, писав Петров, Сковорода пробув близько двох з половиною років і вернувся «в Малороссию» уже в першій половині 1753 р.

Тут Петров наводить цитату з біографії Сковороди, що той, прибувши додому, незабаром був запрошений на вчителювання в Переяславський колегіум тамтешнім єпископом і ним-таки був вигнаний (II, 490). Давні до-

---

⁸ Н. И. Петров, Первый (малороссийский) период..., стор. 592.

слідники вважали цим єпископом Никодима Сребницького⁹, але оскільки Петрову було відомо, що Сребницький помер 12 червня 1751 р.¹⁰, себто ще тоді, коли, за розрахунками Петрова, Сковорода перебував в Угорщині, то вчений установив, що єпископом цим був Іоанн Козлович. Він прийняв, він і вигнав Сковороду, який написав йому дуже зворушливу «Пѣснь 26-ю», котру пізніше включив у свій «Сад божественных пѣсней». Ця «Пѣснь 26-я» в різних списках датована то 1750, то 1758 роком (II, 46, 560), і Петров правильно відзначив, що ці обидві дати — хибні. Іоанн Козлович був призначений на переяславську єпископію 7 березня 1753 р.¹¹

З осені 1753 р., писав Петров, Сковорода почав працювати домашнім учителем у поміщика Степана Томари в селі Каврай. Про це вчителювання Сковороди розповідається в його біографії.

Тим часом у літературі з'явилися матеріали, що в архіві Синоду знайдено списки студентів Київської академії за 1736—1745 рр.¹² Імені Сковороди тут не було. Але списки мали одну особливість: за 1736—37 і 1737—38 навчальні роки сюди внесено імена студентів усіх станів (дітей козаків, міщан, посполитих, духовенства тощо), а в списки за наступні роки включено (з дозволу Синоду) лише імена дітей духовенства; про решту студентів, про їх більшість, говориться загальним

---

⁹ Див.: Г. П. Данилевский, Григорий Саввич Сковорода. — У кн.: Украинская старина, X., 1866, стор. 22.

¹⁰ Див.: П. Строев, Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви, СПб., 1877, стовп. 9.

¹¹ Там же.

¹² Вони використані в книзі: Д. Вишнеvский, Киевская академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время), К., 1903 (книга ця друкувалася частинами в «Трудах киевской духовной академии» за 1902 та 1903 рр.).

числом по кожному класі¹³. На основі цих даних Петров пише нову роботу про Сковороду. Йому стало цілком ясно й те, чому Сковорода нема в списках студентів академії: «В первых двух, конечно, потому, что Сковорода в 1736—7 и 1737—8 учебных годах еще не учился в Киевской академии, а в остальных потому, что он был не духовного происхождения»¹⁴. Зате в цих останніх списках, відзначав тут же Петров, зустрічаються імена шкільних товаришів Сковорода духовного походження, з якими він переписував трактат Зернікава. «В 1744 году, когда Сковорода вторично поступил в Киевскую академию, они перешли в класс пиитики. Между ними есть и Миславский, но не Семен, как звали в мире Самуила Миславского, а Тимофей, тогда как Семен Миславский в этом году только что поступил в самый низший класс академии — аналогию, или фару, и следов. по учению был моложе Сковороды на 4 года»¹⁵.

Якщо ж, вів далі Петров, Сковорода, повернувшись 1744 р. до Києва, вступив до класу поетики, а, з другого боку, його нема в списках за 1736—37 та 1737—38 рр., то виходить, що він уперше вступив до академії в 1738—39 навчальному році, чотири роки навчався тут послідовно в аналогії, інфімі, граматичі, синтаксими і 1742 р. потрапив у придворну капелу, пробувши там близько двох років. З 1744—45 навчального року Сковорода вже не залишав академії: у перший рік він був у класі поетики, 1745—46 р. — в класі риторики,

---

¹³ Пізніше ці списки та інші опублікував М. Петров. Див.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II, т. I, ч. II. — Приложение. Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. К., 1904, стор. 23—267.

¹⁴ Н. Петров, К биографии украинского философа Григория Саввича Сковороды. — «Киевская старина», т. LXXXI, 1903, апрель, стор. II (документы, известия и заметки).

¹⁵ Там же, стор. 12.

в 1746—47 і 1747—48 роках — у класі філософії, а в 1748—49 і 1749—50 рр. у класі богослів'я. «Будучи в богословском классе, Г. С. Сковорода и участвовал в переписке трактата Адама Зерникава для киевского митрополита Тимофея Шербацкого, посвященного в этот сан лишь весною 1748 года»¹⁶.

Почекайте,— скаже уважний читач.— У біографії Сковороди ясно говоритья, що його «соучеником» був майбутній київський митрополит Самуїл Миславський, і про це писав у попередній статті сам Петров, а тут уже співучнем Сковороди з'являється якийсь Тимофій?

Цю дивну ситуацію взявся пояснити академік АН УРСР Дмитро Іванович Багалій: «Змішати двох Миславських, що вчилися в Академії, М. І. Ковалинському було, певна річ, не трудно, тим більш, що життєпис Г. С. Сковороди М. І. Ковалинський писав року 1794-го, цебто через 50 років після того, як Г. С. Сковорода був в Академії»¹⁷.

Зовсім це не «певна річ». Ми знаємо, що біографію Сковороди Коваленський писав на основі розповідей самого філософа, і Сковорода,— це таки певна річ,— ніяк не міг сплутати — кого? — самого митрополита Миславського! — ні з ким, хоч би й з рідним його братом (бо Тимофій справді був рідним старшим братом Семена-Самуїла). Коваленський пише, що Сковорода навчався разом із Самуїлом Миславським не для чого іншого, а для того, насамперед, аби підкреслити, що той «оставался во всем ниже его, при величайшем соревнованіи своем» (II, 489).

Коротше кажучи, пояснення Багалія є натяжкою, котра не витримує ніякої критики. Але що поробиш, коли треба виправдовувати концепцію, яку підтримуєш? До речі, далі буде йти полеміка щодо життя Сковороди

¹⁶ Н. Петров, К биографии украинского философа..., стор. 12.

¹⁷ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 34.

раннього періоду лише з Петровим та Багалієм, який розвивав ідеї Петрова, бо всі інші автори про цей відрізок життя Сковороди лише повторювали сказане двома академіками. Пояснення Багалія неслухне ще й тому, що в розпорядженні автора, скажемо, забігаючи наперед, є абсолютно надійні документальні дані про одночасне навчання Сковороди і Самуїла Миславського справді в одному, при цьому найголовнішому, коронному класі академії.

«Определивши точно годы учения Г. С. Сковороды в Киевской академии,— писав тут-таки далі Петров,— мы можем с такою же точностию указать и непосредственных учителей Сковороды по Киевской академии и отчасти даже оставшиеся от них учебники и учебные курсы. В фаре, или аналогии, в инфиме и грамматике учителем Сковороды были иеродиакон Сильвестр Добрына, в синтаксисе — Варлаам Иваницкий; в пиитике — иеромонах Гедеон Слонимский; в реторике — иеромонах Тихон Александрович и Досифей Галяховский. Философию первый год слушал он у иеромонаха Гедеона Сломинского (так!—*Л. М.*), а второй — у иеромонаха Георгия Конисского; богословие же, около двух лет, слушал у ректора и профессора, архимандрита Ляскоронского. В учебниках и курсах этих профессоров, начиная с пиитики и по богословие включительно, и нужно искать ключа к разъяснению литературных приемов и религиозно-нравственных воззрений Сковороды, начавших слагаться или сложившихся у него еще в бытность студентом Киевской академии. Особенное значение должны были иметь для него философские лекции Гедеона Сломинского и Георгия Конисского и богословские — Сильвестра Ляскоронского»¹⁸.

Уже є розвідки, в яких висвітлюється значення лек-

---

¹⁸ Н. Петров, К биографии украинского философа..., стор. 12—13.

Будинок Київської академії часів навчання Г. С. Сковороди.

цій з філософії Георгія Кониського, а з поетики — Гедеона Сломинського для Сковороди¹⁹. — 5 —

Про подальше життя Сковороди Петров у своїй другій праці повторив із суттєвими змінами висновки першої: «В 1750 году, прослушав около половины богословского курса, Г. С. Сковорода отправился с полковником Гавриилом Вишневым в Токайскую миссию, в Венгрию, пробыл там около 2 1/2 лет и возвратился в Малороссию уже в первой половине 1753 года. В этом же году он поступил в учителя поэзии в Переяславскую семинарию, но вскоре был изгнан из нея переяславским епископом Иоанном Козловичем и осенью того же года нанялся в домашние учителя к малорусскому помещику Стефану Томаре»²⁰. Отже, якщо в першій роботі Пет-

¹⁹ Див., напр.: П. М. Попов, З історії поетики на Україні (XVII—XVIII ст.). — Матеріали до вивчення історії української літератури. Т. I, стор. 393.

²⁰ Н. Петров, К биографии украинского философа..., стор. 13.

мог
те-
ти,
ци-
чи
ще
ого
де-
до
во-
р-
ки
ін
.?

При уважнішому аналізуванні струнка концепція, побудована Петровим, викликає багато різних запитань і сумнівів. У ній виринають суперечності найрізноманітнішого характеру — історичного, хронологічного, звичаєвого, психологічного та іншого, які потребують пояснення і розв'язання. Якщо концепція правильна — все узгоджується між собою, кожен документ, кожне істинне свідчення. Це золотий закон наукового історичного дослідження. Якщо ж концепція неправильна, а хочеться її виправдати, або ти змушений її виправдовувати, — доводиться одне замовчувати, інше перекручувати, ще інше «домислювати», на ще інше «не звертати уваги» і т. д. Так сталося і з проблемою, про яку почато мову.

Автор цієї книжки мусить заявити, що його давно вже мучили різні сумніви щодо життєвого шляху Сковороди, накресленого Петровим і підтриманого та розвинутого Багалієм. Але сумніви — це одне, критика — інше, а конструктивне розв'язання питання — зовсім інше. Воно в тисячу разів важче. Авторіві ж не виста-

чало низки суттєвих матеріалів, отже, й він писав про навчання Сковороди в Київській академії та про інше те саме, що й усі. Тепер же, ще раз перевіривши свої матеріали, поглибивши дослідницьку роботу, залучивши архівні знахідки, виявлені в нас і в Угорщині, автор має можливість не лише сумніватися та критикувати, але й будувати нову концепцію, яка знімає всі суперечності й натяжки загальноприйнятої. Суть цієї нової концепції, власне кажучи, полягає в тому, що вона повністю підтверджує і конкретизує написане Коваленським зі слів самого Сковороди.

Отже, при крайній мізерності цілком вірогідного матеріалу про навчання Сковороди в академії,— ми точно знаємо лише, що він тут удруге почав навчатися восени 1744 р. та якийсь час був в одному класі з Самуїлом Миславським,— автор узявся насамперед за пильне вивчення ключового документу, на якому базується, зрештою, вся концепція Петрова,— за вивчення згаданої копії трактату Адама Зернікава. Виявилось, що це зовсім не ключ. Переписаний трактат не в 1748—1750 рр., і не для митрополита Тимофія Щербацького.

Доведено це було таким чином. У рукописному відділі ЦНБ АН УРСР під старим номером Муз. Рук. 1003 зберігаються «Списки студентов и наставников Академии с 1736/7 по 1757/8 годы». Їх Петров, як видно, не знав, принаймні під час розробки своєї концепції, і взагалі ці списки, наскільки відомо, ще ніхто не залучав для дослідницької роботи. На них звернув увагу автора завідувач відділу М. П. Візир та співробітники відділу. Це — здоровенна рукописна книга: 584+4 (не-нум.) аркуші (1176 стор.). У ній втрачено початок — нема списків студентів за 1736—37 навчальний рік, починається вона із неповного списку учнів риторики 1737—38 р. (нумерація книги була зроблена тоді, коли перші аркуші було вже одірвано). Книга ця є копією тих списків, що надсилалися в Синод,— про них уже

говорилося,— але не до 1745 р., а до 1757—58. Крім того, тут є ще інші документи та списки. Як слід сподіватися, імені Сковороди тут теж не виявлено.

Взявши трактат Зернікава (це теж товстелезна книга — 4+651 арк., себто 1310 стор.) і виписавши всі прізвища студентів-копіїстів, які там є (деякі з них, що особливо важливо, з іменами, а деякі — рідкісні), автор став відшукувати їх у згаданих списках, почавши з 1744—45 р., оскільки точно відомо, що в цей час Сковорода знову почав навчатися в академії і його прізвище та ім'я є серед переписувачів трактату. З 35 переписувачів 16 одразу відпало — їх у списках нема, це студенти не попівсько-дяківського походження. Зате прізвища більшості, 18 (дев'ятнадцятий Сковорода), знайдено в спискові, який датовано 12 вересня 1744 р. (арк. 173). Підкреслимо, що цей та інші списки тільки для форми датувалися початком вересня того чи іншого року; фактично вони склалися значно пізніше, десь у листопаді — грудні, коли вже було цілком ясно, які студенти прибули на наступний навчальний рік, а хто «не явився по вакаціях». Згаданий список на загальному аркуші-заголовку (арк. 172) має такий напис: «Вѣдомость о учениках академіи кievскія. 1744 года декабря 20».

Ось імена студентів, які є в трактаті Зернікава і в спискові: Alexander Jasnowodskj — на 1 арк. трактату і на арк. 198 списку, інфіміст; Basilius Jasnowodskj — 6 і 198 зворотний, інфіміст; Basilewycz — 78, в списку їх два — Стефан, арк. 191 зв., синтактик, і Данило, 195 зв., граматик; Andr. Tumanskj — 309 і 183, поет; Tomaszewskj — 313, в списку Іоан Томашевській, 184 зв., поет; Staryckj — 389, в списку Іоан Старьцькій, 189, синтактик; Jasnoghorskj — 389, в списку Евфим Ясногорській, 188 зв., синтактик; Leontowycz — 405, в списку Кирилл Леонтович, 185, поет; Joannes Danilewskj — 413 і 184 зв., поет,— це ім'я та прізвище сина попа Данила з Ніжина надалі вияви-

ться ключовим; Jerżkowski — 429, в списку Іеремій Ержковській, 184 зв., поет; Timoszewskj — 437, в списку Іоанн Тимошевській, 184, поет; Ihnatowicz — 476, у списку їх два — Феодор, 181 зв., ритор, і Прокопій, 184 зв., поет; Cirillus Iwanickj — 492, але це ім'я і прізвище закреслене, в списку Корнилій Іван'їцькій, 185 зв., поет; Janowski — 500, у списку є аж вісім Яновських з різними іменами, від інфімістів до риторів, і тому це прізвище нічого нам не дасть; Josephi Timanskj — 540 і 178, ритор; Mysławskj — 580, у списку Тимофей Миславській, 186, поет; в списку за цей рік у найнижчому класі фари, куди він вступив 15 вересня 1744 р., числиться і Симеон Миславський (202 зв.); Kosinskj — 596, у списку Леонтій Кос'їнській, 185 зв., поет; Joannes Szczepetkowskj — 635 і 184, поет; Sochanskj — 643, в списку Павел Соханській, 185 зв., поет.

Як бачимо, Петров, знаючи список 1744—45 р. (синодальний примірник) і пишучи, що ці студенти, відомі з трактату Зернікава, перейшли тоді до класу поетики, зробив натяжку. Насправді вони в цей рік були в різних класах — від інфіми до риторики. Для чого була зроблена ця натяжка? Для того, щоб ствердити цим ніби й Скворода був теж у класі поетики і з цього робити дальші висновки і хронологічні розрахунки.

Далі він так і пише, що ці студенти разом із Сквородою перейшли в 1748 р. до класу богослів'я і в 1748—1750 рр. переписували богословський трактат для митрополита Тимофія Щербацького. Якщо це так, то, зрозуміло, всі (обов'язково всі!) ці студенти, сини духовенства, повинні були навчатися в академії в 1748—1750 рр., і ввійти до списків. І дійсно, основна маса їх у списках за ці роки є. Правда, в 1748 р. до класу богослів'я добрався один Феодор Ігнатович (арк. 311 зв.), решта ще перебувала в класах філософії та риторики, — але не будемо прискіпливими. Ніби студенти не могли переписувати трактат, перебуваючи в будь-якому класі? Аби

тільки був гарний почерк. Петров же чомусь уперто твердить, що тільки учні богословського класу повинні були переписувати богословський трактат. Чому? Тому, що інакше його концепція про час навчання Сковороди в тому чи іншому класі втратить підставу.

Але підірвав усі розрахунки Петрова отой самий Іоанн Данилевський. Він узяв та з літа 1748 р. покинув академію. В спискові філософів від 3 вересня 1748 р. про нього записано, що він «по вакацѣях не явился» (арк. 313), а далі вже його дарма шукати в пізніших списках будь-яких класів — і за 1749 р. (від 4 вересня) і за 1750 р. (від 4 вересня). Звідси з невмолимою необхідністю випливає висновок, що коли ім'я Іоанна Данилевського є серед тих, які переписували трактат Адама Зернікава, і нема його серед учнів у 1748—1750 рр., то трактат цей у згадані роки переписаний бути не міг. Чи, може, ви думаєте, читачу, що свою «порцію» цей парубійко переписував у Ніжині, чи де там він перебував?

Якщо кому мало одного Іоанна Данилевського, то скажемо, що так само вчинив студент риторики Леонтій Косинський. Той покинув академію ще раніше. У списку від 4 вересня 1747 р. занотовано, що він «не явился по вакацѣях» (арк. 288). Його ще раз записують у списки учнів риторики 3 вересня 1748 р., але знову ставлять нотатку — «по вакацѣях не явился» (арк. 323), і далі його теж годі шукати серед студентів академії. Тоді ж, у 1748 р., «по вакацѣях не явился» студент філософії Іоанн Шепетковський (арк. 313). У вересні 1749 р. «по вакацѣях не явился» філософ Іоанн Томашевський (арк. 347 зв.), філософ Іосиф Туманський (арк. 347 зв.), філософ Іоанн Тимошевський (арк. 347 зв.), ритор Іоанн Старицький (арк. 355). А всі ж вони є серед переписувачів трактату! Восени 1750 р. «по вакацѣях не явился» богослов Ігнатович (арк. 371), богослов Андрій Туманський

(арк. 370), філософ Олександр Ясноводський (арк. 371). Це теж переписувачі трактату.

Що це ті самі хлопці, яких ми знайшли у спискові студентів 1744—45 р., а не інші, видно з того, що в усіх списках вони записані за тими самими місцями проживання, тут подано ті самі імена їхніх батьків, тільки вік студентів з плином часу зростає.

Ідучи назад,— хоч у цьому й нема цілковитої необхідності, бо хибність «ключа» Петрова доведена,— відзначимо, що восени 1745 р. «по вакаціях не явився» один із переписувачів трактату поет Іоанн Томашевський (арк. 226) та поет Кирило Леонтович (арк. 226). Отже, й у 1745—46 р. трактат переписаний бути не міг,— не було цих хлопців. Але наступної осені вони знову з'являються в академії, і в спискові студентів від 3 вересня 1746 р., себто в 1746—47 р., зустрічаємо всіх студентів, які переписували трактат (у тих чи інших класах). Але ж це концепцію Петрова не рятує, бо Тимофій Щербацький тоді митрополитом ще не був (та не було в цей час, додамо, в академії і Сковороди!).

Отак, шляхом вилучення тих чи тих студентів, а також зважаючи на згадані аргументи, доходимо висновку, що єдиним роком, коли в академії навчалися всі переписувачі у повному складі — повному! — є лише 1744—45 навчальний рік. Тоді тут справді, хоч усього один рік, навчався і Сковорода.

Варто відзначити і те, яким чином переписувався трактат. Переписували його послідовно. Маючи одну книжку, переписувач копіював з неї свою частину, іноді перериваючи текст на півслові, якщо кінчався аркуш, і далі продовжував писати інший. Переписаний трактат надзвичайно дбайливо. Можна собі уявити, скільки часу переписували цю здоровенну латинську книгу,— мінімум кілька місяців. До речі, багато «порцій» її переписано невідомими студентами, під ними нема ніяких імен копіїстів. Думається, що книжку було переписано за наказом тодішнього

ректора академії Сильвестра Кулябки, який і викладав богослів'я²¹. Він міг мобілізувати на цю роботу студентів будь-яких класів, котрі мали гарний почерк. Сковорода тут переписав небагато — від арк. 421 до 428 зв., себто 16 сторінок.

Автор сподівається, що читач добре зрозумів, для чого було зроблено такі скрупульозні дослідження трактату Зернікава та списків студентів академії за багато років. Адже тепер нема підстави твердити, що Сковорода навчався в Києві безперервно від 1744 до 1750 р.

Але чи уявляє читач, скільки часу і сил забрали ці дослідження? Викладене вище — надзвичайно ясне і просте, але все ясне і просте, коли воно готове. Пишучи документальну розвідку, автор повинен признатися, що, приступаючи до аналізу трактату і маючи під руками списки студентів, він мав на меті лише перевірити правильність тверджень Петрова і ще раз повторити їх. Він занурився в матеріал — нічого не виходить! Він давай шукати різні «пом'якшувальні обставини», так і сяк витлумачуючи матеріал. Але знову не сходилися кінці з кінцями. Автор думав: «Не може бути, щоб, маючи таку кількість імен і класифікуючи їх за різними ознаками, не вдалося прояснити ситуацію». А вона не прояснювалася.

Це сталося внаслідок багатьох безсонних ночей і в результаті напруженого обдумування чергового ходу, — як у шахіста над відкладеною партією, — що його автор мав зробити наступного дня, знову розгорнувши в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР архівні матеріали. Після чергової невдачі, коли автор пізно увечері їхав у холодному напівпорожньому трамваї № 8 додому, в лютий мороз п'ятниці 14 січня 1972 р., його раптом пронизала еретична думка: «А що, коли трактат переписано не в 1748—1750 роках?» І все стало одразу на свої місця.

---

²¹ Див.: Д. Вишнеvский, Киевская академия..., стор. 27 і 257.

Наведені вище імена, аркуші, розрахунки були вже, як кажуть шахісти, справою техніки. Але й вони забрали ще багато днів праці. Адже треба було послідовно простежити долю кожного студента, а списки читати важко, деякі з них написані таким скорописом, що взагалі ледве піддаються розшифруванню!

Але потім автор поставив інше питання. Коли вже так вийшло, що трактат переписаний у 1744—45 р., то звідки Петров узяв, що його переписано *для* митрополита Тимофія Щербацького? Адже, як пам'ятаємо, від дня його висвячення (6 березня 1748 р.) йдучи, Петров і встановлював дату переписування трактату — 1748—1750 рр.

І тут знову виявилася аналогічна картина. В трактаті на арк. 1 другого реєстру чиеюсь рукою написано: «Ad numerum librorum kijovo-cathedralis Bibliothecae iste liber applicatus ab illustrissimo Metropolita Kijoviensi Timotheo Szerbackij». Що ж це означає? Ось що: «До числа книг киево-кафедральної бібліотеки ця книга долучена високопреосвященим митрополитом київським Тимофієм Щербацьким». Як же можна було на підставі цього напису робити висновок, що трактат був переписаний *для* митрополита? Де тут про це сказано? Тут сказано лише те, що сказано. Не більше. Інших матеріалів на цю тему в трактаті нема.

Оскільки ж ми тепер точно знаємо, коли трактат був переписаний, і якщо вже хочеться думати, що його переписували таки для Щербацького, то це було тоді, коли він займав ще місце архімандрита Києво-Печерської лаври ²². Тимофій Щербацький ще до митрополитства користувався великою пошаною в Київській академії. Йому, наприклад, ще в 1741 р. були присвячені розкішно видані академічні філософські тези ²³.

---

²² Див.: П. Строев, Списки иерархов., стовп. 7.

²³ Див.: Хв. Титов, Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в., К., 1924, стор. 240.

Що ж можна «витиснути» із трактату, який, таким чином, утратив свою ключову роль при визначенні часу навчання Сковороди в академії? Він тільки підтвердив правдивість свідчення Коваленського, що восени 1744 р. Сковорода став «паки учиться» в академії. Не більше.

Тим часом на основі неправильно визначеного року переписування трактату примусивши Сковороду не залишати академію з осені 1744 до осені 1750 р., Петров поставив інші питання, які треба розв'язати. Вище було наведено документ 1745 р. де говориться про двір Палагеї Сковородихи, «которой сын обрѣтается в пѣвчих». Як же узгодити ці слова з концепцією Петрова? Адже уже з осені 1744 р. Сковорода у придворних півчих не перебував. Запідозрити неправильність запису ревізької книги неможливо. На те вона й ревізька. Записи сюди заносилися з абсолютно вірогідних джерел, в даному разі, мабуть, зі слів самої Сковородихи. А невже вона не знала і не знав ніхто, що син її в 1745 р., — за Петровим, — навчався в академії, а не співав у придворній капелі?

Петров просто ігнорує цей документ, який він не знати не міг. Рятувати справу знову взявся Багалій, так говорячи про цей, знайдений ним-таки факт: «Правда, в зробленій мною справці з ревізької книжки 1745 року Сковороду того року вважали ще за півчого; та до Чорнух могла ще не дійти офіціальна звістка, що він вийшов з придворної капели, а може бути, як справедливо, на наш погляд, вказав проф. М. І. Петров, вважали його і далі за придворного півчого, мавши на увазі його чин придворного уставщика»²⁴.

Виходить, що Сковорода, приїхавши до Києва ще в серпні 1744 р., навіть не завітав на батьківщину, в Чорнухи, не відвідав після майже трьохлітньої розлуки своєї матері-удови (бо батько помер, інакше двір був би записаний на його ім'я), нічого їй не сказав? І взагалі нікому

---

²⁴ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 35.

там не сказав про те, що він знову навчається в академії, а не співає вже в капелі? Таку поведінку Сковороди важко пояснити.

Істини ради додамо, що згадана ревізька книга (шифр її наведено вище) була складена в Лубенській канцелярії «1745 году августа 30 дня», себто за станом на це число, а написали її пізніше, і являла вона собою «аппробацію» ревізії 1743 р. З книги не абсолютно ясно, чи жила Сковородиха в Чорнухах у 1745 р. Справа в тім, що в аналогічних випадках, де реєструвалися двори, записи мають такий характер: «двор удовы Уляни Черняховской где жывет» (арк. 622, № 56), «хата Климa Сковороденка где жывет» (арк. 623, № 95), що «в хатах Игната Кыриловича Полтавцова двору ея імператорского вельчества камор фуре-ра» (арк. 228) живе «Никита Моцогыра». Про матір Сковороди не написано «где жывет», але це знаходить своє досить переконливе пояснення в тому, що після слів «сын обрѣтается в пѣвчих» закінчувався рядок, писати не було де. Принагідно тут зауважимо, що, як вказав Багалій^{24а}, згаданий Полтавцев був дядьком (чи двоюрідним братом?) Григорія Сковороди по матері. Не виключено, що й Клим Сковороденко (Сковорода) теж був якимось його родичем.

Додамо також, що під час роботи над цією книжкою, коли автор працював у Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві, на його прохання наукова співробітниця архіву В. Д. Чунтулова виявила найраніший, знайдений досі, сквородинський документ, — про батька Сковороди. В реєстровій книзі «о приходе денежной казни Лубенского полку» за 1733 р. (ф. 52, оп. 1, од. зб. 10) на арк. 57 є запис, що в Чорнуській сотні на ярмаркові 19 липня 1733 року за продаж «вишинкованого вина» було взято різні суми «покуховного з рядових козаков», у тім числі «с Сави Сковороди чорнуского с пяти ведер пят-

---

^{24а} Див.: Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 27.

десять копеек». У ЦДІА УРСР у Києві знайдено ревізьку книгу Чорнух «1734 году августа 29», також давно відому в літературі, але сліди якої загубилися, бо вона дістала інший номер (ф. 51, оп. 3, од. зб. 19402), де на арк. 2 зв. серед малогрунтових козаків стоїть ім'я «Савка Скворода». Але, наприклад, справи, що числилася колись під № 15284 у Харківському історичному архіві в фондах Малоросійської колегії і де є прохання Степана Сквороди, щоб йому видали паспорт для поїздки до Москви і Петербурга для побачення з родичами Полтавцевими²⁴⁶, в ЦДІА УРСР у Києві поки не виявлено. Ясно, що вона має інший шифр, якщо збереглася. Виникла також несподівана ситуація, котру автор пояснити не може і яка завдасть ще багато роботи сквородинознавцям. У рукописному відділі ЦНБ АН УРСР, у збірці О. Лазаревського під шифром І, 54333, автор виявив ревізьку книгу Лубенського полку, датовану 8 листопада 1740 року. Тут є ревізький список Чорнуської сотні (арк. 183—208 і 591—594) за станом на 25 серпня 1740 р. Так от, у цьому списку, ні в місті Чорнухах, ні в його околицях-«підварках» Ковалях, Козловцях і Харсіках, нема ні Сави Сквороди, ні Палагеї, — ні їх самих, ні їх двору. Де ж вони тоді жили? Невідомо. Автор переглянув усю цю грубезну книгу Лубенського полку, усі міста і села, — Сави Сквороди і Палагеї не знайшов. Правда, на арк. 186 згадується «тяглоубогий» Клим Скворода, що він живе в хатах Івана Дольця (Дваця?). У Чорнухах жив ще якийсь Федір Скворода, — його знайдено у «записних книгах приходу денежной казни Лубенского полку» за 1748 р. (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 52, оп. 3, од. зб. 603, арк. 225 і 231; тут же є Клим Скворода, — арк. 48) та за 1749 р. (там же, ф. 52, оп. 3, од. зб. 19266, арк. 168 і арк. 169). Був ще якийсь Омелян Скворода. У відомості про прийняття присяги Єлизаветі

---

²⁴⁶ Див.: Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 26.

Петрівні студентами Київської академії, датованій 28 квітня 1759 р. (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, оп. 1, од. зб. 3258, арк. 3), серед інших записаний учень класу інфими «Емелиан Сковорода, полку Лубенского, города Чорнух, сын посполитого, лѣт от роду имѣет 19». Прізвище Сковорода, як показало вивчення історичних документів, надзвичайно рідкісне. Воно зустрічається, наскільки відомо, в одних Чорнухах, і не виключено, що всі оці люди були з одного роду Сковорід.

Примусивши Сковороду навчатися в академії без перерви до осені 1750 р., Петров, як знаємо, відсилає його тоді-таки з полковником Гаврилом Вишневським до Угорщини. Коваленський же пише про цю важливу подію так: «Получа увольнение (з придворної капели.— Л. М.) с чином придворнаго уставщика, остался (Сковорода.— Л. М.) в Києвѣ и паки начал учиться. Круг наук, преподаваемых в Києвѣ, показалася ему недостаточным. Он возжелал видѣть чужіе краи. Скоро представился повод к сему, и он воспользовался им всеохотно.

От двора отправлен был в Венгрію к Токайским садам генерал-маіор Вишневскій, который для находившейся там греко-россійской церкви хотѣл имѣть церковников, способных к службѣ и пѣнію. Сковорода, извѣстен знаніем музыки, голосом, желаніем быть в чужих краях, разумѣніем нѣкоторых языков, представлен был Вишневскому одобрительно и взят им в покровительство» (II, 489).

Отже, тут ясно сказано, що Сковороду «взял под покровительство» генерал-маіор Вишневскій, а не полковник. Оскільки ж, за Петровим, Сковорода навчався в Києві до осені 1750 р., а генерал-маіор Вишневскій помер у 1749 р. (це правда), то доводиться міняти батька на сина. Подібне ігнорування свідчення Коваленського, яке він записав зі слів самого Сковороди — неприпустиме. Але ж . . . концепція. Коваленський пише, що почавши «паки учиться» в Києві, Сковорода «скоро» дістав нагоду поїхати в інші краї. За Петровим же виходить, що він поїхав

туди аж через шість років (1744—1750). Нічого собі «скоро»!

Ігнорування матеріалів Коваленського Петровим не міг, природно, не помітити Багалій, який вважав, до речі, що Коваленський подавав відомості правдиво. Багалій знову береться розплутувати ситуацію, заявивши, що Гаврило Вишневський був під час поїздки Сковороди полковником, а «потім він, певна річ, дослужився до чину генерал-майора й таким способом Ковалинський, зі слів Сковороди, міг назвати його генерал-майором»²⁵.

Отже, знову «певна річ». Абсолютно непевна. Коли Сковорода повертався додому з Угорщини, Гаврило Вишневський так і залишався полковником, — це далі читач побачить. Гаврило швидко просувався вгору по драбині чинів, поки був живий батько генерал-майор. Далі все стало. Пізніше його фактично вигнали з поста глави Токайської комісії.

Не кажемо вже про те, що поїздка Сковороди з полковником Гаврилом Вишневським до Угорщини зображена так, ніби це була ординарна справа. У першій статті Петров говорить, що полковник восени 1750 р. міг їхати через Київ і міг узяти з собою Сковороду, а в другій — що Сковорода поїхав із ним. Як це — міг узяти? Поїздка будь-кого за межі Російської імперії була тоді дуже складною історією, про це велося листування мінімум на губернаторському рівні, а кожна людина в штаті Токайської комісії визначалася і затверджувалася (принаймні кількісно, а то й стосовно окремої особи) на найвищому державному рівні!

Повну ясність у цю справу вносять офіційні документи. Перед автором — ціла архівна одиниця з Київської губернської канцелярії, що має назву «Дело о посылке из гор. Киева курьеров в Венгрию для доставки вин царскому дворцу. Начато 12 января 1750 г. Окончено 5 октября 1751 г. На 71 листах». Справа зберігається в Центральному

²⁵ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ... стор. 43—44.

державному історичному архіві УРСР у Києві, фонд 59, опис 1, одиниця зберігання 1778²⁶.

У цій справі (арк. 2—2зв.) є документ від 20 листопада 1749 р., надісланий із Москви, із «кабінета ея імператорського величества», в київську генерал-губернаторську канцелярію, в якому сказано, що до Угорщини відісланий син померлого генерал-майора Федора Вишневського полковник Гаврило Вишневський, «которой тамо и обрѣтатца имѣет». В документі цьому, підписаному кабінет-міністром бароном Іваном Черкаським, говориться, що Вишневський, як він цього просив, має взяти у Києві одного вахмістра та двох писарів, і щоб їх там йому відкомандирували.

У справі (арк. 3) є копія подорожного паспорта, виданого Вишневському в Москві 29 листопада (1749 р., — тут папір порвано) за підписом державного канцлера Олексія Петровича Бестужева-Рюміна, де сказано, що з полковником їдуть «чрез Полшу в Венгрию» для купівлі вин «священник один, вахмістр один, драгун два, рейтар один, писарей два, да собственных ево служителей мужеска и женска полу тринадцать, всего двадцать персон». Отже, в паспорті вже враховані особи, що їх мав Гаврило Вишневський узяти в Києві.

Зимова поїздка до Києва з Москви була не зовсім щаслива. Обидва драгуни відморозили собі пальці ніг і були непридатні до служби. Тому, прибувши до Києва, Вишневський у «доношенні» генерал-губернаторській канцелярії 10 березня 1750 р. (арк. 4) просить, щоб йому відкомандирували, — замість цих двох драгунів та одного рейтара, який ще раніш був вивезений з Угорщини із-за «меленхоліи», — трьох рейтарів, «да киевского гарнизона полтавского полку писаря Гаврилу Меркулова да при нем одного

²⁶ Вказівку на ці матеріали автор знайшов у книжці: Váradi-Sternberg Janos. Utak és találkozások, Ужгород, «Карпати», 1971, стор. 46 (Янош Вароді-Штернберг. Шляхи і зустрічі), з допомогою аспіранта Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР Янка Мегели, за що складає йому подяку.

из . . .» (тут краї документа обірвані, але з наступного видно, про кого «одного из» ідеться).

Це видно з указу (арк. 7) київської генерал-губернаторської канцелярії про писарів, виданого «марта 12 дня 1750 года» Вишневському: «По доношенію вашему для указаной в Венгрію посылки киевского гарнизона полтавского полку ротной писарь Гаврила Меркулов да нежинского полку школник Гаврила Селютин откомандированы».

З такими-от людьми Гаврило Вишневський навесні (а не восени) 1750 р. виїхав із Києва до Угорщини. Де ж тут Сковорода? Нема. Ніхто, звичайно, не буде припускати, що він якось «примазався» до від'їжджаючих. На кожній заставі, не кажемо вже про державні кордони, ретельно перевіряли наявність подорожніх згідно з паспортом.

Але мало цього. В розпорядженні автора є документ і про повернення Гаврила Вишневського з Токая, коли він там згорнув свою діяльність. Повернувся він справді в 1753 р., коли, за Петровим, додому мав прибути і Сковорода. Документ цей — копія подорожного паспорта Вишневського, знайдена в угорських архівах. Ось переклад його в контексті угорської публікації: «В липні 1753 року полковник Вишневський Гаврило, який залишив Угорщину, від'їжджає з Токая на Київ чотирма возами, чотирма хурами та однією так званою тарадайкою з такими людьми і речами, які він має з собою, — а саме: з двома писарями, одним рейтарем і своїми служниками, десять осіб чоловіків та дев'ять жінок, як також із дев'ятьма ящиками та скринями з білизною, одягом і домашнім начинням, з де-сятьма ящиками з різними дрібницями»²⁷. Тоді ж,

---

²⁷ Tardy Lajos. A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története. (1733—1798). Sárospatak, 1963, стор. 72. (Тарди Лайош, Історія токайської російської комісії для закупівлі вин. (1733—1798). Шарошпатак, 1963). Подаємо текст також в оригіналі із збереженням його правописних особливостей: «1753 júliusában hagyja el Visnyevszkij Gavrila ezredes Magyarországot, aki «aus Tockay nach Kiew mit sich habenden nachfolgenden Leuthen und Sachen, namblichen, zweyen

12 липня 1753 р., угорській канцелярії доповіли, що полковник Гаврило Вишневський уже виїхав до Росії, оскільки не одержав розпорядження посла у Відні на дальше перебування в Токаї. Його місце посів майор Жолобов. З цим Жолобовим ми ще зустрінемося далі.

Де ж тут, дозволено запитати, Сковорода? Нема. Не поїхав він додому у 1753 р., як про це твердив Петров. Ніхто ж, знову, не стане думати, що Сковорода, знаючи про поїздку до Росії цілого обозу, з людьми, майном, охороною, цісарським паспортом, узяв та пішки рушив один! А поїздка ця передбачалася ще з весни, бо ще за указом цариці від 5 березня 1753 р. до Токая прибув кабінет-фур'єр Микола Жолобов, що дістав чин прем'єр-майора, і був призначений на місце полковника Вишневського²⁸.

Тим часом відзначимо, що наївна вигадка про подорож Сковороди до Угорщини, по Європі і назад пішки, бо він, мовляв, помандрував, «над'їясь всегда на проворство ног», існує. Її пустив 1817 р. Гесс де Кальве²⁹, і цю версію справедливо відкинув Багалій: «Це річ цілком неймовірна та й навряд чи й була потрібна»³⁰. Автор до цього лише додасть, що писати так, як Гесс де Кальве, можна було тільки не знаючи ґрунтовно історичних обставин часів Сковороди та умов, за яких відбувалися закордонні подорожі. Зрештою, тоді історична наука була ще в пелюшках.

Отже, загальноприйнята теза Петрова про те, що Сковорода виїхав до Угорщини восени 1750 р. з полковником

Schreibern, einen Reiter und eigenem Hausgenossen, als zehen Manns und neun Weibs Persohnen, wie auch neun Kisten und Coffres mit weissen Zeuge, Kleyder und Hauss Geräthschaft, zehen Kisten mit allerhand Kleinigkeiten, vier Wagen, vier Fuhren und eine sogenannte Taradajcka abreise». Джерело: O. L. Canc. oszt. Insinuata Canc. Austriae et Canc. St. Int. 1753: 59.

²⁸ Див.: П. Кеппен, О виноделии и винной торговле в России, СПб., 1832, стор. 44.

²⁹ Див.: Г. Гесс де Кальве, И. Вернет, Сковорода, украинский философ. — «Украинский вестник», ч. 6, 1817, стор. 108—110.

³⁰ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ., стор. 46.

Гаврилом Вишневським і повернувся на Україну 1753 р., в першій половині, дістала документальне заперечення.

Тепер же перевіримо свідчення Коваленського, зіставивши їх знову з офіційними документами, які вдалося знайти. За Коваленським, Сковорода, прибувши до Києва восени 1744 р. і почавши «паки учитись», «скоро» після цього поїхав у «чужіє краї» з генерал-майором Вишневським, бо той саме тоді «отправлен был в Венгрію к Токайским садам» (II, 489).

Іменний указ цариці Єлизавети Петрівни «нашому генерал-майору Федору Вишневському» про посилку його «в Венгерскую землю для покупки вина венгерского на употребление в домъ нашем» був виданий із Петербурга 6 квітня 1745 року³¹. Указ був надісланий Вишневському до міста Переяслава, де він тоді проживав, бо там мав маєтки і власний дім³². Водночас був посланий «указ отверстой» київському генерал-губернатору Леонтьєву, згідно з яким, повідомляла цариця Вишневського, «вы можете выбрать людей гдѣ вам кто надобен, чтоб были люди добрые, молодые и грамотные»³³. Указом передбачалося, що з Вишневським мав поїхати його син Гаврило (тоді ще поручик), один вахмістр, один писар та 15 драгунів або рейтарів, і на це асигнувалася відповідна сума. При цьому Вишневський мав одержувати за рік фантастично велику плату — 2.138 крб. 25 коп., його син — 165 крб. 22 коп., а решта по 23 крб. 44 коп. на чоловіка. Вишневський же набрав собі штат у два рази більший, зокрема взяв із собою з Переяслава (саме з Переяслава!)³⁴ священника і дячка. Всього

³¹ Див.: А. Рачинский, Русские комиссары в Токае в XVIII столетии (По документам московского главного архива министерства иностранных дел).—«Русский вестник», т. 119, 1875, сентябрь, стор. 191.

³² Див. згадану вище архівну справу — ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, оп. 1, од. зб. 1178, арк. 63; дім цей перейшов потім Гаврилові Вишневському.

³³ А. Рачинский, Русские комиссары в Токае..., стор. 192.

³⁴ Див.: П. Кеппен, О виноделии и винной торговле в России..., стор. 43.

до Угорщини поїхало 35 чоловік, в тім числі, ясно, «люди молодые и граматные».

Постає цікаве питання — чому раптом в указі проявляється така інтимність цариці до генерал-майора («наш генерал-майор»), чому вона визначає йому таку колосальну плату, чому вона дає йому право набирати людей на свій розсуд і скільки він захоче? Адже ми бачили, що з його сином, наприклад, мала їхати до Угорщини точно визначена кількість людей і навіть про мізерного школяра-писаря він був примушений писати прохання генерал-губернатору. Це справді дуже цікаво.

Річ у тім, що Федір Степанович Вишневський займався вивозом уподобаного царським двором вина з Угорщини ще з 1729 р., за часів Катерини I, будучи підполковником. У червні 1733 р. імператриця Анна Іванівна заснувала навіть комісію, яка мала закуповувати для двору угорські вина (комісія ця проіснувала аж до 1798 р.). Першим керівником-главою цієї комісії (він тоді називався комісаром) і був призначений Федір Вишневський, уже полковник.

Федір Вишневський був українцем сербського походження³⁵. Він дуже любив музику і співи, — це засвідчено, зокрема, тим фактом, що він узяв із собою до Угорщини Сковороду саме тому, що той був музикою і мав гарний голос (і, ясно, знав німецьку мову). Одного разу, їдучи з Угорщини і везучи вино до Петербурга (це було 1731 р.), Вишневський зупинився в селі Чемері (нині село Чемер Козелецького району Чернігівської області), пішов до церкви і там на криласі побачив 22-літнього юнака дуже гарної вроди і чудового голосу, Олексія Розума, сина реєстрового козака Григорія Яковича, що проживав на сусідньому хуторі Лемеші. Вишневський узяв парубка з собою до придворної капели, тієї самої, де пізніше співав Сковорода. Потім Олексій Розум був переведений у штат цесарівни Єли-

³⁵ Див.: Д. І. Багалій, Український мандрований філософ... стор. 45.

завети, став її фаворитом, одним із організаторів перевороту в ніч на 25 листопада 1741 р., внаслідок якого Єлизавета Петрівна здобула трон. Далі таємно обвінчався з царицею, перетворився на Олексія Розумовського і першу особу після імператриці в усій Російській імперії. Ось чому Вишневський, який фактично виявився сватом цариці, до самої смерті користувався її винятковою прихильністю та довір'ям і належав до її найінтимнішого кола. Він міг робити, що хотів, при цьому від імені цариці ³⁶.

Оскільки з Токайською комісією зв'язаний дуже великий — п'ять років! — період життя Сковороди, про неї треба сказати ще кілька слів, тим більше, що про це в сквородинській літературі нічого до пуття не говориться, і одні називають її місією ³⁷, інші — консульством ³⁸, а ще інші навіть посольством ³⁹. Хоча яке консульство, не кажучи вже про посольство, могло бути в провінціальному місті?

Так от, угорське вино, яке привозив Вишневський, через транспортні та інші витрати виявилось дуже дороге, і 1740 р. за указом Анни Леопольдівни Токайська комісія була ліквідована. Але не надовго. Коли на престол вступила Єлизавета Петрівна, котра замолоду над усе любила танці, музику та співи, а в зрілих і підтоптаних літах гарно поїсти та добре випити під музику та під спів придворної капели, вона згаданим указом від 6 квітня 1745 р., за ініціативою того-таки Вишневського, відновила діяльність Токайської комісії, яку й очолив «сват» Єлизавети.

---

³⁶ Див. про це, зокрема: Ст. Лашкевич, Письма императрицы Елисаветы Петровны к генер.-майору Вишневскому. — «Русский архив, год осьмой» (1870), М., 1871, стовп. 273—274.

³⁷ Див.: Н. Петров, К биографии украинского философа..., стор. 13.

³⁸ Див.: П. Попов, Григорій Сковорода..., стор. 10.

³⁹ Див.: В. Яременко, На позвах із сучасністю. — В кн.: Григорій Сковорода. Сад пісень. Вибрані твори. К., «Веселка», 1968, стор. 10.

Можна з великою точністю сказати, коли генерал-майор Вишневський, а в складі його «команди» і Сковорода, вирушили з Києва і прибули до міста Токая. 20 серпня 1745 р. Вишневський перебував іще в Києві ⁴⁰, а від 28 вересня відомі документи, написані ним в Угорщині ⁴¹. Дорога з Токая до Києва навантаженими вином возами займала місяць (див. далі), отже, без тяжкої поклажі з Києва до Токая їхали трохи менше. Виходить, що Сковорода відбув до Угорщини в самому кінці серпня 1745 р. Кудю поїхав обоз Вишневського? Про маршрут розповімо, коли Сковорода повертатиметься назад.

— 5 —

На цей раз Токайська комісія розгортала свою діяльність ґрунтовно. Прибувши до міста Токая, а це, як відомо, один із центрів виноробства Угорщини, розташований на ріці Тисі, Вишневський, згідно з інструкцією, почав заарендовувати по навколишніх селах і містечках землі на 15—20 і 25 років, вирощувати на них виноград і робити вино, яке було дешевше, ніж куповане. Він придбав три будинки, спорудив льохи. Льохи були побудовані навіть і в місті Кошіце, через яке проїздили транспорти вин до Росії, долаючи далі важкий Дукельський перевал у Карпатах, і тоді вибираючи один із шляхів: або водний, від верхів'я Вісли до Гданська, а там морем до Петербурга, або сухопутний — до Києва, а там до однієї із столиць.

Оскільки крім привезених Вишневським людей на виноградниках працювали іще серби та греки, себто теж православні, то Вишневський, маючи з собою попа та дяка, в листі до Єлизавети від 10 жовтня 1745 р. порушив питання і про те, щоб тут «и маленькую церковь православную восточную сдѣлать; а много бы богомольцев за то было, а то бѣдныя греки почти в погребу свою службу церковную отправляют»⁴².

⁴⁰ Див.: А. Рачинский, Русские комиссары в Токае..., стор. 194.

⁴¹ Там же, стор. 201.

⁴² Там же.

У зв'язку з цим треба зробити відступ, щоб відкинути безпідставне твердження, яке й донині досить уперто повторюється в літературі, ніби Сковорода й був за дяка у цій церкві. Звідки це видно? Із Коваленського? Там про це не сказано. Там є загальне формулювання, що Вишневський «хотѣл имѣть церковников, способных к службѣ и пѣнію» (II, 489). Отже, не тільки для служби, але й для співів. Згаданих попа та дяка він узяв у Переяславі, де, розуміється, Сковорода не було. і призначив їм плату — першому 50 крб., а другому 25 крб. на рік. Ці відомості ми знаходимо в уже цитованій книжці П. Кеппена, дуже сумнінного дослідника, який працював головним чином на основі архівних матеріалів⁴³. Сковорода ж, як це далі розшифрує Коваленський, був узятий тому, що він був «извѣстен знаніем музыки, голосом, желаніем бытъ в чужих краях, разумѣніем нѣкоторых языков». Коваленський пише, що Сковорода був не просто взятий Вишневським на службу, а в «покровительство» Коваленський завжди пише дуже точно, а це означає, що Сковорода поїхав з генерал-майором, земляком, як компаньйон, що міг і розважити меломана, і виступати перекладачем у країні, де німецька мова була державною, і просто бути розумним співбесідником. По штату ж він був проведений як півчий-установник при згаданій церкві. Він міг співати там під час церковних служб, але тільки вряди-годи. У цьому контексті стає цілком зрозумілим і запис у ревізькій книзі 30 серпня 1745 р., де про Сковородиху сказано, що син її «обрѣтается в пѣвчих». Так, у півчих, але не в придворній капелі, і тут зовсім не потрібні оті вимучені пояснення, про які йшлося попереду.

Більше того. Коваленський дуже виразно пише про побут і життя Сковорода за того часу. «Путешествуя с генералом сим, имѣл он случай, с позволенія его и с помощію

⁴³ Див.: П. Кеппен, О виноделии и винной торговле в Росии..., стор. 43, 210—211.

его поїхати из Венгрії в Вїну, Офен (Будапешт.— Л. М.), Презбург (тепер Братіслава.— Л. М.) и прочія окольня мїста, гдї, любопытствуя по охотї своей, старался знакомиться наипаче с людьми ученостію и знаніями отлично славимими тогда. Он говорил весьма исправно и с особливою чистотою латинским и нїмецким языком, довольно разумїл еллинский, почему и способствовался сими доставить себї знакомство и пріязнь ученых, а с ними новыя познанія, каковых не имїл и не мог имїть в своем отечествї» (II, 489—490).

Ці свідчення — ціла програма для іще багатьох досліджень Сковороди. Вдумайтеся, читачу! Сковорода був знайомий і навіть приятель не просто учених людей, а людей, «отлично славимых тогда». Хто вони? Де? Автор про це не годен сказати нічого, але можна бути певним, що рано чи пізно в архівах Будапешта, Братіслави, Праги, Відня і, очевидно, Галле, знайдуться ті або ті, прямі чи непрямі, матеріали про перебування там Сковороди, про його навчання. Користуючись прихильністю всесильного генерала, який давав йому повну волю та ще й допомагав (очевидно ж, насамперед матеріально, а тоді й своїми зв'язками), Сковорода, — і це ясно зі слів Коваленського, — фактично весь час перебування в Західній Європі провів, навчаючись, як студент. М. Мольнар, наприклад, запевняє, що йому «відомо з певних джерел» про навчання Сковороди в місті Трнава⁴⁴. На жаль, автор не знає, які це відомості й звідки.

Та обставина, що Сковорода подорожував із генералом по різних містах, навчався і т. ін. теж повністю перекреслює твердження, що він служив дячком. Адже коли б він був дячком, то був би прикований до церкви, де разом із попом мав би щоденно, щонедільно та в усі свята правити службу божу. Церковна служба — як військова. Дивно, що над цим ніхто не хотів задумуватися.

⁴⁴ Див.: Невідомий лист Сковороди. — «Радянське літературознавство», 1958, № 2, стор. 113.

Автор спеціально з'ясовував, хто перший пустив у світ нісенітницю про те, що Сковорода в Угорщині був дячком. Виявилося, що це «заслуга» І. Снегірьова, професора Московського університету, який, маючи у себе тоді ще неопубліковані матеріали Коваленського, виклав їх у 1823 р. так: «Генерал Вишневский, отправляемый от императрицы в Венгрию для обозрения (! — Л. М.) Токайских садов, искал хорошего дьячка для греко-российской церкви в Офене (Будапешті!! — Л. М.). К нему является Григорий Саввич, изъявляет желание быть дьячком, показывая искусство в пении и чтении, получает сие место и отправляется в ту землю...»⁴⁵. І почали переписувати ці (та інші!) вигадки Снегірьова! Тим часом уже тоді відомий нам П. Кеппен зауважив професорові-дилетанту, що Офен тут, зокрема, ні до чого: «Известно, что греко-российская церковь близ Офена была основана только в новейшее время» (але повірив Снегірьову, що дячком був Сковорода)⁴⁶. А цю нісенітницю з дячком і Будапештом примушують, що особливо сумно, заучувати в середніх школах: «Спочатку він (Сковорода.— Л. М.) зайняв посаду дячка при російській церкві в Будапешті...»⁴⁷.

Нікого не повинна дивувати та обставина, що Сковорода числився півчим при церкві в Токаї, а сам фактично був студентом. Це повністю залежало від волі Вишневського, а він, як знаємо, сприяв йому. Ймовірно, що й із придворної капели восени 1744 р. його звільнили тому, що передбачалося відновлення діяльності Токайської комісії. Не виключено, що Вишневський, приїхавши з Переяслава до Києва, обговорював з Єлизаветою ці питання, можливі штати і т. д. Думається, що й чин придворного

---

⁴⁵ И. Сн. Украинский философ Григорий Саввич Сковорода. — «Отечественные записки», ч. 16, 1823, стор. 99.

⁴⁶ П. Кеппен, О виноделии и винной торговле в России..., стор. 211.

⁴⁷ Українська література. Підручник для 8 класу середньої школи. К., «Радянська школа», 1970, стор. 85.

уставника Сковороді дали тому, що вже наперед вирішувалася його доля з урахуванням його інтересів. Інакше важко пояснити, чому Єлизавета відпустила з капели такого талановитого співака, музику, композитора. Отже, коли Багалій пише, що, мовляв, Коваленський «приписував йому з чуток, у його молодості таке звання, що його офіційно Г. С. Сковорода не носив, та яке йому по правді було й не потрібне»⁴⁸, — то ці всі міркування теж дуже блаженські. Адже ясно — якщо давали чин придворного уставника, то це мало якусь мету! До речі, з яких це «чуток» міг писати Коваленський? І для чого це йому було потрібно в такій документально вірогідній біографії?

Про ту обставину, що окремі члени Токайської комісії тільки числилися при ній, а займалися зовсім іншими справами, виразно говорить і такий, хоч дещо пізніший, автентичний документ. У цій самій комісії при Успенській церкві (вона звалася похідною, — піп і дяк обслуговували православних на всіх виноградниках, розкиданих по угорських селах і містах) з 23 лютого 1775 р. священником служив Іустин Фальковський, який, до речі, в 1752 р. навчався в Київській академії у класі філософії⁴⁹ і знав Сковороду, його мандри по Європі, бо Сковорода тоді теж навчався в академії в класі богослів'я. Більш ніж певно, що Іустин Фальковський і наслідував Сковороду, поїхавши до Токая, щоб дати освіту своїм дітям. Перед цим Іустин Фальковський овдовів, прийняв чернецтво (його світське ім'я Іоаким). Свого сина Івана Іустин Фальковський віддав до Пресбурзької гімназії, потім до королівської Пештської гімназії, але 8 жовтня 1779 р. помер. І от російське посольство допомогло Іванові Фальковському оформитися писарем у Токайській комісії (60 крб. на рік), а самому далі на-

⁴⁸ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 41.

⁴⁹ Див.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II, т. II, К., 1906, стор. 63.

Низъ неслыхани погородити ихъ поеликъ
того била вилвимои зельгитъ зурдичи
милмои хди, влрчи (како вилвимо зедъ)
ади каиное обвилати сумоо куррчи до
подилне зедъ олово повлитъ поуррчи
з обвилно прилетно и отгорот прилетов
воошрв встичкучов прилетов;
Миръ Божий
Гульден

Вашинъ 7 оиунд оффа
1750 Соксч

Рапорт про приїзд із Угорщини студента Сковороди
та інших.

вчатися в Будапешті⁵⁰. Як бачимо, ця ситуація майже зовсім подібна до тієї, в якій був Сковорода.

Не зайве сказати, що потім Фальковський, постригшись під іменем Іринаєя, працював учителем в Київській академії і залишив колосальну (92 томи!) спадщину — трактати і проповіді, твори історичні й географічні, математичні й астрономічні тощо⁵¹.

26 січня (за угорським джерелом 27) 1749 р. Федір Степанович Вишневський помер⁵². Його місце до приїзду Гаврила Вишневського займав кабінет-кур'єр Іван Мейєр⁵³. Цілком зрозуміло, що тепер доля Сковороди круто змінювалася, і на гірше, — про це є відголос у його листі до приятеля Олексія Сохи-Каноровського (див. далі). Прийшов, нарешті, час повертатися студентові Сковороді додому. І ми маємо документ про це повернення.

Його виявлено в тій самій архівній справі ЦДІА УРСР у Києві, про яку вже йшла мова. На арк. 27—27 зв. вміщено такий прецікавий «репорт», — друкуємо його повністю із збереженням особливостей оригіналу, але знявши «ъ» у кінці слів, розставивши розділові знаки та впорядкувавши вживання великих літер.

«В Киевскую генерал-губернаменскую канцелярию

РЕПОРТ

Сего октября 7 дня прибыл к василковскому фарпосту из Венгрии, города Такая, от господина полковника Гаврилы Вишневского

⁵⁰ Див: Акты и документы..., Отд. II, т. IV, К., 1907, стор. 312.

⁵¹ Див. про це детальніше: Українські письменники. Біобібліографічний словник, т. I. (Давня українська література XI—XVIII ст.). Уклад Л. Є. Махновець, К., Держлітвидав, 1960, стор. 584—586; Історія української літератури у восьми томах, т. II, К., «Наукова думка», 1967, стор. 37.

⁵² Див.: П. Кеппен, О виноделии и винной торговле в России..., стор. 44; Tardy Lajos, A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története..., стор. 52.

⁵³ Tardy Lajos, A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története..., стор. 62.

киевской реитар Филип Степурин и при нем присланное от кабинет-куріра Николая Жолобова в киевскую генерал-губернаменскую канцелярию доношеніе. Которой реитар объявил, что отправлен де из города Такая от господина полковника Гаврилы Вишневого ея императорскаго величества с венгерским вином на двух возах кабинет-курір Николай Жолобов; при нем реитар 2, драгун два, салдат два, да камердин ево один; человек один; грек один; студент один (підкресленія наше. — Л. М.); фурманщикова венгерских пять; киевских малоросійских два. С которым де вином прибыли в полское местечко Хвастов сего октября 7 дня ко обеду и будут де сего ж 7 числа к вечеру к василковскому фарпосту. А тракт⁵⁴ они імели из города Такая на венгерские местечка, на Прешев, на полские — на Решев, на Ланцут, на Приворск, на Ярославль, на Жолквы, на Броды, на Заслав, на Полонное, на Чюдное, на Каменец, на Хвастов. А про опасную болезнь они нигде не слышали. По пропуске их и венгерского вина в киевской генерал-губернаменской канцелярии что повелено будет. А присланное от вышеписанного куріра доношеніе, чрез огонь по ветру покурении довольно, принято. Которое при сем во оную канцелярию прилагаю.

Маэор Василей Горбунов

Василков, 7 октября 1750 года

Що згаданій тут студент — це Сковорода, сумніватися неможливо. В Токайській комісії була тільки одна людина, яку могли так називати, бо вона справді була студентом. Так, між іншим, і пізніше називав себе сам Сковорода. Що це був приїзд саме Сковороди, доводиться й тим, що тепер повністю розв'язуються інші суперечності, які виникли у зв'язку з концепцією Петрова, — і справа з переяславським єпископом, і з Самуїлом Миславським, і з іншими обставинами.

У згаданій справі на арк. 28 маємо і текст «доношенія», про яке говориться в «репорті»:

*«В Киевскую генерал-губернскую канцелярию
от кабинет-куріра Николая Жолобова*

ПОКОРНОЕ ДОНОШЕНИЕ

По высочайшему повелению ея императорскаго величества все-милостивѣйшей государыни отправлен я господином полковником Гаврилой Вишневым из Токаю ко двору ея императорскаго вели-

⁵⁴ В оригіналі — антракт.

чества с венгерским вином. С которым к російской границѣ благополучно прибыл и всепокорно Кіевскую генерал-губернскую канцелярію прошу меня с имѣющимися при мнѣ людьми чрез васильковской форпост повелеть к Кіеву пропустить.

Кабинет-куріир Николай Жолобов

Октября 6 дня 1750 году⁵⁵.

Дивне почуття тебе охоплює, коли тримаєш у руках той самий документ, що був підданий «чрез огонь по ветру покурении довольно», — так дезинфікували все, щоб подорожні не принесли можливої чуми, холери або віспи, — і в якому йдеться про те, щоб пропустили до рідних стін Сковороду, який рівно п'ять років не бачив Києва!

Про приїзд до васильківського форпосту подорожніх з Угорщини негайно доповіли самому київському генерал-губернаторові Михайлові Івановичу Леонтьєву, прочитавши йому обидва документи 8 жовтня, і того самого дня із генерал-губернаторської канцелярії мчить галопом казенна бумага у Васильків. Її маємо на арк. 29 цієї ж справи:

«1750 года октября в 8 день по указу ея імператорскаго величества генерал-аншефт и кавалер и киевской губернии генерал-губернатор, слушав сего репорта, приказал прибывшаго к васильковскому фарпосту из Венгрии, из города Такая, к высочайшему ея імператорскаго величества двору с венгерскими винами кабинет-куриера Николая Жолубова і всех будущих при нем, роздев донага, обретающемуся на том васильковском фарпосте пример-маеору Горбунову осмотреть самому, не явитца из них на ком каких сумнительных и-за поветрия знаков, и ежели по тому ево, маеорскому, осмотру никакова ко опасной болезни сумнительства не явитца и буде всѣ они явитца здоровы, то ево, кабинет-куриера, из будущими при нем и с венгерскими винами, дав обыкновенной билет, в Киев пропуститъ. А болных ни одного человека, тако ж заповетрнаго, по указу, ничего отню[д]ь при них не пропускать и по исполненіи в Кіевскую генерал-губернаменскую канцелярію репортовать. Потому о всем к оному пример-маеору Горбунову послать указ.

Генерал-губернатор Леонтьев⁵⁶

⁵⁵ Документ у поганому стані, читається важко.

⁵⁶ Перші два слова — незрозумілі, третє читається виразно.

Отже, щоб проїхати навіть із Василькова до Києва, потрібно було мати «билет», себто подорожній паспорт (його, на жаль, у справі нема). У світлі цих документів якою примітивно-наївною виступає ота давня белетристика, котра вийшла з-під пера Гесс де Кальве, ніби Сковорода рушив у мандри по Європі, «надіясь всегда на проворство ног», або вже зовсім дивна вигадка І. Срезневського про Сковороду як про «бѣгло дьячка»!⁵⁷ Автор, зрозуміло, не ворушив би цієї старовини, коли б вона так чи інакше не повторювалася й нині.

На арк. 30 читаємо згаданий вище указ (очевидно, копія), посланий під № 3548 до майора Горбунова і де в основному повторено текст попереднього документа, а на арк. 31—новий «репорт» Горбунова з Василькова від 10 жовтня 1750 року в генерал-губернаторську канцелярію, де майор свідчить, що він усіх сам, «раздев донага, осматривал», всі подорожні виявилися здоровими і тому вони «октября 9 дня с данным от меня билетом в Киев пропущены».

Отак проривався Сковорода до Києва, простоявши разом з усіма голий в якійсь, мабуть, васильківській казармі під пильним розглядом майора, що мав, як видно, виявити при цьому медичні здібності і знання. 10 жовтня 1750 р. Сковорода разом з подорожніми був уже в Києві на Печерську,— там зупинялися подібні транспорти.

Варто підкреслити, що маршрут, по якому їхав Сковорода, був постійним, освоєним трактом до Угорщини, і в місто Токай та назад всі причетні до Токайської комісії вибиралися не поодинці, «надіясь на проворство ног», а обов'язково лише з обозом, із значною кількістю людей. Чому — це зрозуміло.

По цьому самому маршруту повертався додому і згаданий вище Іван Фальковський, як це видно із його автобіографічних записок: «В мѣсяцѣ февралѣ (1783 р. — Л. М.)

---

⁵⁷ Див. його повість «Майор, майор», що претендує на вірогідність, — «Московский наблюдатель», 1836, ч. 6, март, кн. 2, стор. 205.

открылся случай и мнѣ к отъѣзду в отечество. В послѣдних числах сего мѣсяца, по прожитіи ровно 8 лѣтъ в Венгріи, выѣхал я в Россію при транспортѣ государственных сухогрузных вин, над коими имѣл смотреніе сержант Варфоломей Федорович Милюков [. . .] Мы проехали в Венгріи через города Кашовію и Эперьеш; в Галиціи чрез Львов, Яричов и Броды, а в Польшѣ чрез Радзивилов, Заславль, Бердичев и прочіе, дорогою по большей части грязною и безпокойною [. . .] Апрѣля 3-го числа прибыли мы благополучно в Васильков [. . .] 4 или 5 апрѣля приѣхали мы и в самый Кіев и остановились на Печерском предмѣстіи»⁵⁸.

Звівши докупи географічні дані «репорта» і записок Івана Фальковського, а також розіклавши карту, можна дуже точно визначити маршрут, по якому Сковорода їхав із Токая до Києва і, ясно, навпаки: Токай — [Шарошпатак] — [Шаторальяуйгей] — Кошіце — Пряшів — Свидник — Дукельський перевал — [Кросно] — Жешув — Ланьцут — Пшеворськ — Ярослав — [Радимно] — [Яворів] — Жовква — Львів — Яричів — Броди — Радзівіллів — [Кременець] — Заслав — [Шепетівка] — Полонне — Чуднів — Бердичів — [Вчорайше] — Кам'янка — [Попільня] — Фастів — Васильків — Київ.

Із тієї самої архівної справи, із листа кабінет-міністра барона Івана Черкаського до київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва від 22 жовтня 1750 р. (арк. 44) видно, що підводи з винами виїхали з Токая 8 вересня, — отже, до Києва цей тяжкий транспорт добирався рівно місяць.

І тут впадає в око інша обставина. Сковорода виїхав із Києва у самому кінці серпня 1745 р. і десь у 20-х числах вересня прибув до Токая. 8 вересня 1750 р. він від'їжджає звідти. Пройшло рівно п'ять років. Навряд, чи це термін випадковий. Автор переконаний, що, беручи Сковороду із собою, генерал-майор Вишневський уклав із ним договір-контракт саме на цей термін. Так тоді оформлялися

⁵⁸ Акты и документы., Отд. II, т. IV, К., 1907, стор. 319—320.

подібні трудові зобов'язання. А що це було саме так, — доказ можна знайти в уже згаданому указі Єлизавети від 6 квітня 1745 р., де вона наказувала заключати контракти з людьми, яких брав Вишневський (тут мовиться, зокрема, про «купоров» — бочкарів), мінімум на п'ять років — «сдѣлать контракты, чтоб не меньше пяти лѣтъ в службѣ нашей быть»⁵⁹. Є всі підстави твердити, що цей пункт указу Вишневський застосував і до Сковороди, оформивши його по контракту як півчого для Токайської церкви. У вересні 1750 р. термін угоди вигас, і Сковорода поїхав додому. Що Сковорода був людиною акуратною і дотримувався угод, — це видно із свідчення Коваленського про те, що, працюючи в поміщика Томари, він терпів усякі злигодні, оскільки «договор был здѣлан на год, и он хотѣл сдержать слово свое» (II, 491). Справу з угодою автор висвітлив тому, зокрема, що Багалій, дотримуючись твердження Петрова, ніби Сковорода пробув в Угорщині трохи менше ніж два з половиною роки, — термін ні сюди, ні туди, — без будь-якої аргументації кинув фразу: «Сковорода не зв'язав себе многолітньою умовою з Вишневським»⁶⁰, — при цьому ж Багалій мав на увазі Гаврила Вишневського!

Петров, змусивши Сковороду повернутися додому в першій половині 1753 р., витворив іще одну нерозв'язну проблему. Він, як пам'ятаємо, не раз твердив, що єпископом, який запросив Сковороду до Переяславського колегіуму і тут-таки вигнав його, був Іоанн Козлович. А тим часом Сковорода присвятив йому зворушливий вірш — «Пѣснь 26-ю», яку потім включає у свій збірник «Сад божественных пѣсней». Знаючи Сковороду, його принциповість, знаючи, як він переживав це вигнання з Переяславського колегіуму, де справа дійшла до суду, можна сміливо сказати: викинув би він цього вірша, або викреслив би присвяту своєму ворогові. Крім того, Козлович був дуже

⁵⁹ А. Рачинский, Русские комиссары в Токае..., стор. 194.

⁶⁰ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 46.

культурною людиною — в 1740—41 р. він викладав у Київській академії риторику⁶¹, і Сковорода, отже, знав його ще по академії, пізніше він був префектом і ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії, звідки й прийшов на переяславську єпископію⁶². Коваленський же пише, що єпископ, котрий вигнав Сковороду, був невігласом, який плекав «самомнѣніе о учености своей» (II, 490). Хіба пов'язуються в одно всі ці дані?

Ситуація, в яку поставив Петров Сковороду і Козловича була така невірогідна, що навіть Багалій, який всюди «підчищав» промахи Петрова, написав: «Дивно, що тією особою, що вороже поставилася до Г. С. Сковороди за його нові погляди на піїтику, був не тільки єпископ, якого вітав Сковорода, але й відомий раніше, як навчатель Академії по філософії» (треба — риторики.— Л. М.). І далі: «В оригіналі рукопису Ковалинського ім'я єпископа не названо, і у мене виникає сумнів, щоб це був Козлович»⁶³. Але сказавши «а», треба сказати «б». Якщо Сковороду запрошено до Переяслава в першій половині 1753 р., — а Багалій це визнає, — то це міг зробити тільки єпископ Іоанн Козлович, тільки він і міг вигнати його. Другого єпископа тоді тут не було. Ніяк не намагаючись в'яснити це питання, Багалій тут згадує, що Данилевський називав у цьому зв'язку Никодима Сребницького. Але ж, як пам'ятаємо, Никодим Сребницький помер ще 12 червня 1751 р. і йому з того світу важкувато було виганяти Сковороду з Переяславського колегіуму в 1753 р. Отже, справа зайшла в глухий кут.

Оскільки ж ми точно знаємо, що Сковорода прибув до Києва 10 жовтня 1750 р., то все без будь-якої натяжки стає на свої місця. Коваленський свідчить, що Сковорода, прибувши з чужих країв «наполнен ученостію, свѣдѣніями,

⁶¹ Див.: Д. Вишневский, Киевская академия..., стор. 162.

⁶² Див.: С. Смирнов, История московской славяно-греко-латинской академии, М., 1855, стор. 200.

⁶³ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 48.

знаннями, но с пустым карманом», жив у своїх колишніх приятелів і знайомих (розуміється, в Києві). «Скоро открылось мѣсто учителя поезіи в Переяславль, куда он и отправился по приглашенію тамошняго епископа» (II, 490). Єпископом тоді був у Переяславі Никодим Сребницький. Оскільки місце відкрилося «скоро» після приїзду Сквороди до Києва (очевидно, учитель поезії вибув із якихось причин), то виходить, що до Переяслава він рушив десь наприкінці 1750 або найпізніше на початку 1751 р. Далі сталося відоме: його єпископ вигнав щонайпізніше у травні— на початку червня 1751 р., бо 12 червня сам помер. Інший єпископ незабаром після смерті Сребницького вигнати Сквороду не міг із такої причини: з 12 червня 1751 р. і до 7 березня 1753 р., до призначення Іоанна Козловича, переяславська єпископія «вдовствовала», архієрея тут не було⁶⁴.

У Переяславському колегіумі Скворода пробув, отже, недовго — найбільше півроку, а швидше всього місяців чотири-п'ять. Приступаючи до викладання свого курсу, Скворода, за Коваленським, написав «разсужденіе о поезіи и руководство к искусству оной» (II, 490),— себто ті лекції, які він мав диктувати студентам,— до речі, в ті часи так і говорили: «диктувати лекцію», а не «читати», як говорять тепер, хоч по суті теж диктують. Щоб написати такий курс, потрібен був час. Ми не знаємо, на основі яких матеріалів він написав його, не знаємо, який ілюстративний матеріал тут подавав. Але напевно не той і не так, як це робилося, приміром, у Київській академії. Коваленський свідчить, що це «разсужденіе» Скворода написав «так новым образом, что епископу показалось странным и не сообразным прежнему старинному обычаю» (II, 490),— Скворода, природно, мав продовжувати викладання поезики в дусі свого попередника, якого він замінив. «Єпископ приказал перемѣнить и преподавать по тогдашнему обыкновенному образу ученія», Скворода не згодився. Сребницький зажа-

⁶⁴ Див.: Акты и документы..., Отд. II, т. II, К., 1906, стор. VII

дав письмової відповіді через консисторський суд, Скворода сказав, щоб він не сунувся не в своє діло, якого не розуміє: «Alia res sceptrum, alia plectrum», себто «одна справа — єпископський жезл, інша — паличка музиканта». «Єпископ, преобратя незнання своє в непослушання єго и самомиїніє о учености своей в гордость и високоуміє єго, дал своєручне повелїніє на докладѣ консисторїи слѣдующее: «Не живяше посреди дому моего, творяя гордыню». По сему Скворода вигнан был из училища переяславскаго не з честію. Сей был первый опыт твердости духа єго» (II, 490).

Коваленський твердить, що написані Сквородою правила про поезію були, порівняно із загальноприйнятими, «простѣ и вразумительнѣ для учащихся, да и совсѣм новое и точное понятіє давали об оной» (II, 490). В чому ж їх суть? Тепер на це відповісти неможливо, хоча наукові розвідки тут треба вести в контексті тієї «учености, свѣдїній, знаній», з якими тоді прибув Скворода. Зрештою, доти, доки тексту «разсужденія» Сквороди ми не знаємо, всякі «разсужденія» на цю тему — марна річ.

Тим часом по це пишуть, і часто. Наведемо лише висловлювання з авторитетної праці, де стверджується, що Скворода, можливо, в розділі про віршування «обстоював ту нову систему — силаботонічну, — яку в російську літературну практику замість силабічної вводили Ломоносов і Тредіаковський»⁶⁵. Докази? Звісно, ніяких, бо текст же лекцій Сквороди невідомий. Але тут ще сказано в умовній формі. Як правило, про це говорять категорично⁶⁶.

Автор знову перевірів, звідки ж іде ця версія? Як і можна було сподіватися, сліди привели до того-таки «авторитету», який вплив нісенітницю про Сквороду-дядька, тобто до І. Снегірьова. Він написав: «Имея познание выше семинарскаго учителя, Григорий Саввич, руководимый

⁶⁵ Історія української літератури в двох томах, Т. І. Дожовтнева література. К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 113.

⁶⁶ Див., напр.: Історія української літератури, К., «Вища школа», 1969, стор. 402.

исследованиями Тредьяковского и Ломоносова, оставил старую методику, которой тогда держались в духовных училищах; принялся учить по новой и написал «Рассуждение о поэзии и руководство к оной». До речі, це він зробив після того, як «с котомкою за плечами, с посохом в руках возвратился на свою родину»⁶⁷, розуміється, пішки. Докази? Ніяких. Тим часом Багалій, од якого, власне, і запозичують вигадки Снегірьова, виклав їх уже в академічно-ученому стилі: «Снегірьов А. (треба — І. — Л. М.), користуючись і іншими відомостями, крім тих, що наводить Ковалинський, додає, що Г. С. Сковорода написав зазначений твір під впливом розвідок Тредьяковського та Ломоносова, архієрей же вище ямбів Ломоносова ставив силабічні вірші Симеона Полоцького»⁶⁸. Після цього Багалієм наводяться уже міркування В. Ерна в тому самому ключі. Теза розвивається, не маючи під собою ніякої підстави. . . Бо які ж «інші відомості» були в Снегірьова? Ті самі, ясно, що й про Сковороду-дячка та ін.

Пишучи документальну розвідку, обстоюючи істину, автор мусить сказати, що і йому не вдалося виявити ніяких матеріалів, які б підтверджували цю ходячу тезу, але йому пощастило знайти докази, що доля таки звела була до купи Сковороду і Ломоносова, і не в книжках, а реально. Але про це — далі.

А поки що надамо слово П. Попову, який тридцять років досліджував Сковороду: «Курс поезики Сковороди не зберігся, і ми точно не знаємо, в чому саме полягало його новаторство. Можемо тільки сказати, що це не було проголошенням принципів псевдокласицизму, як про це висловлювались і досі висловлюються в науковій літературі з легкої руки Ів. Снегірьова (ще з 20—30-х років ХІХ ст.), — вже хоча б тому, що таке твердження розходиться з поетичною практикою самого Сковороди і суперечить правдивій уяві (треба — правдивому уявленню. —

⁶⁷ И. Ся. Украинский философ Григорий Саввич..., стор. 99.

⁶⁸ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 47.

Л. М.) про місце і роль Григорія Сковороди в українському літературному процесі. До того ж це твердження суперечить і прямим свідченням історичних джерел про те, що в другій половині XVIII ст. київські митрополити і єпархіальні архієреї насаджували силою, шляхом декретів, не що інше, як саме модний тоді в придворних сферах псевдокласицизм з його панегіричними одами, строго регламентованою поетикою, зневажливим ставленням до національних мов і народно-літературних традицій. Класик (в античному розумінні слова) за своїми літературними симпатіями, Сковорода, проте, ніколи не був псевдокласиком. Більше того. В значній мірі саме Сковороді завдячує українська література тим, що майже не знала вона т. зв. псевдокласицизму як окремої і органічно сприйнятої літературної течії»⁶⁹.

У зв'язку з учителюванням Сковороди в Переяславі треба сказати ще про таке. Г. Данилевський, подаючи реєстр творів Сковороди, серед них тоді ще не виданих і таких, які Сковороді не належать, писав, що йому з Одеси від покійного преосвященного Іннокентія, себто єпископа херсонського і таврійського Іннокентія Борисова, переведеного сюди з Харкова (помер 26 травня 1857 р.)⁷⁰, через посередництво проф. Зеленецького разом з іншими творами Сковороди було надіслано також його «трагедо-комедію (в силлабических стихах)»⁷¹. Відтоді ця п'еса згадується в багатьох роботах про Сковороду⁷².

Але всі ці ніби сквородинські твори, які були в Данилевського, зникли. На слід жодного з них ніхто пізніше не натрапив, хоча вони відомі з заголовків (напр., «О богослуженіи на небѣ», «Небо состоит из двух царств» тощо).

⁶⁹ П. М. Попов, Григорій Сковорода і українська література. — Матеріали до вивчення історії української літератури, т. I, стор. 628—629.

⁷⁰ Див.: П. Строев, Списки нерархов..., стовп. 489.

⁷¹ Див.: Г. П. Данилевский, Григорий Саввич Сковорода..., стор. 91.

⁷² Див., напр.: П. Попов, Григорій Сковорода..., стор. 13.

Данилевський у своїй роботі твердить, що він користувався ними, пишучи її. Багалій довів, що «это неверно; из них не приводится никаких выписок и вообще в тексте книги больше о них не говорится ни слова»⁷³. Заголовок трагедокомедії, яка особливо цікавила і цікавить дослідників, Данилевський не подав. Все це виглядає вищою мірою підозріло, щось тут не так. Автор про це не може сказати нічого певного, а про трагедокомедію, зокрема, міркує таким чином.

Фахівцям добре відомо, що драматичні твори у XVIII ст. писали на Україні лише професори Київської академії, які викладали поетику, бо це належало до кола їхніх обов'язків. П'єси ці (йдеться про шкільну драму) тут-таки й ставилися. Більше ніде тоді їх у нас не писали і не ставили, — так свідчить принаймні історія українського театру та його репертуар. Драма, трагедія, трагедокомедія була, як правило, значним твором, що вимагав великої праці і часу. Запитується — коли, де, для якого театру міг написати її Сковорода? У Переяславі за ті кілька місяців, де він учителював у 1751 р.? Там для цього в нього не було ні часу, ні потреби (нема жодних даних, щоб Переяславський колегіум ставив будь-яку п'єсу), ні, зрештою, умов. Сковороді там було не до писання трагедокомедії, він сам переживав її. Нема ніяких даних, щоб Сковорода написав будь-який драматичний твір і пізніше, під час учителювання в Харківському колегіумі. Не маємо про це ні найменших натяків ані в біографії Сковороди, написаній Коваленським, ні в спискові творів Сковороди, складених ним самим (хоч він там деякі забув, але навряд чи забув би, якби написав, трагедокомедію, — надто вона різко виділялася б своїми особливостями серед решти творів Сковороди). Нема про це даних ні в інших творах Сковороди, ні в його листах. Отже, вважаємо, Сковорода ніякої трагедокомедії не писав. Поки тексту нема — думати інакше не можемо.

Але тут можна висловити одне вірогідне міркування,

---

⁷³ Сочинения Григория Саввича Сковороды..., стор. LXXII.

зважаючи на те, що Данилевський не міг же свідомо пускати в світ фальшиві відомості. Сковорода у своєму творі «Брань архистратига Михаїла со сатаною» аж двічі наводить великі уривки (пісні) із трагедокомедії Варлаама Лашевського, учителя поезики в Київській академії у 1740—41 році ⁷⁴ (тоді тут навчався і Сковорода), що мала назву «Гонимая церковь» (I, 462, 466). Отже, він мав список цієї трагедокомедії, зроблений, можливо, ним самим. Не виключено, таким чином, що саме ця п'еса, не маючи в заголовку імені автора (такі приклади навести можна), і була прийнята за твір Сковороди. До речі, тут-таки Сковорода свідчить, що ця п'еса Варлаама Лашевського згоріла під час велетенської пожежі бібліотеки Київської академії 29 лютого 1780 року (I, 466), і нині текст її відомий лише у наведених витягах Сковороди.

Повернімося тепер назад, до початку навчання Сковороди в Київській академії. Петров, як знаємо, «прийняв» Сковороду до неї в 1738—39 навчальному році на тій підставі, що його не було в списках за 1736—37 і 1737—38 роки, куди були внесені студенти всіх станів. А що вийде, коли, припустімо, знайдеться список студентів за 1741—42 навчальний рік, до якого теж внесені студенти всіх станів, а там знову Сковороди нема? Вважати, що він почав навчатися восени 1742 року? Але ж із цього часу, як твердить той-таки Петров, Сковорода і був забраний до придворної капели? Так от, такий список знайдено, а Сковороди в ньому нема. Є навіть три списки.

Уже зазначалося, що Сковорода дуже добре знав латинську мову, так само вільно володів німецькою мовою, добре знав грецьку (бо пізніше її викладав у Харківському колеґіумі), а також староврейську (про це маємо постійні вказівки у його творах, де наводяться староврейські слова з Біблії і пояснюються). Де він усе це вивчив? Ясно, що первісно тільки в Київській академії.

---

⁷⁴ Див.: Д. Вишневский, Киевская академия..., стор. 140.

Сковороді пощастило. Саме тоді, коли він тут навчався, в 1738 р., архієпископом Рафаїлом Заборовським було запроваджено викладання німецької, грецької та старовірської мов, котрі до цього тут не вивчалися⁷⁵, що, зокрема, високо піднесло авторитет академії. А запровадили викладання тому, що знайшовся учитель — унікальний на ті часи знавець цих мов — Симеон (Симон) Тодорський. «Сын козацкой» з містечка Золотоноші (нар. 1701 р.), він із 1718 по 1727 р. навчався в цій же академії, а потім, із 1729 по 1735 р., — як свідчить сам в автобіографії, — в «Академії Галлы Магдебургскія», «проходячи ученія к моему намѣренію и совершенію ученія богословскаго надлежащія, найпаче же ради обученія языков Еврейскаго и Греческаго и протчих нѣких восточных языков»⁷⁶. У знаменитому університеті в місті Галле працював тоді найвидатніший орієнталіст, автор незчисленних праць, Михаеліс Іоанн-Генріх, який заснував тут Collegium orientale theologicum, де справді більше вивчали східні мови, ніж східне богослів'я⁷⁷. У цього Михаеліса і навчався 6 років Тодорський, а в Тодорського згадані три мови студював у 1738—1741 рр. Сковорода. Пізніше викладали в Київській академії ці мови учні Тодорського, з якими разом навчався Сковорода.

Тодорський користувався величезною славою і авторитетом ученого, про нього знали навіть при царському дворі. Звідси зрозуміло, що він своїми знаннями, здобутими в Галле, справляв великий вплив і на своїх учнів, в тім числі і на винятково обдарованого Сковороду. А в світлі цих даних особливої ваги набирають свідчення, — знайдені А. Ковалівським⁷⁸ і підтримані Багалієм, — фран-

⁷⁵ Див.: Д. Вишневский, Киевская академия..., стор. 268 і далі.

⁷⁶ Там же, стор. 349.

⁷⁷ Див.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XIX а [38], СПб., 1896, стор. 500.

⁷⁸ Див.: А. П. Ковалівський, Легенда про Сковороду у французькому словнику. — «Червоний шлях», 1923, № 1, стор. 226 — 227.

цузького великого універсального словника П'єра Ляруса, що Сковорода три роки навчався в Галле у філософа та фізика Христіана Вольфа, студював тут німецьку мову ⁷⁹. Джерела, на яких оснований твердження цього словника, нам невідомі і недоступні. Але наймовірно, щоб це була вигадка. Сковорода, вважаємо, рушив до Галле, бо мав перед собою захопливий приклад Тодорського. Тоді університети й академії здобували свою славу та притягували нових учнів якраз насамперед унаслідок діяльності в різних країнах своїх виучеників. Так, наприклад, Ломоносов, знаючи вихованців Київської академії, рушив до Києва. Він же, як відомо, теж навчався у Христіана Вольфа. Можливо, Сковорода пішов тут слідом за Ломоносовим, знаючи про його студії в Німеччині. Досі свідчення словника Ляруса викликали певний сумнів тому, що в них говориться про три роки навчання Сковороди в Галле. Петров же запевняв, що Сковорода був за кордоном усього два з половиною роки. Але тепер ми знаємо, що це не так. Він був там п'ять років. Отже, коли Коваленський, пишучи про перебування Сковороди за кордоном, говорив про Будапешт, Братіславу, Відень «и прочія окольня мѣста» (II, 489), то до цих місць, вважаємо, слід зачислити й Галле. Не кажемо вже про північну Італію — Венецію, Флоренцію і, треба думати, Рим. Адже наймовірно, щоб багатий і впливовий генерал-майор Федір Вишневський, улюбленець цариці, що мав знайомих по всіх російських посольствах у Європі, та не їздив, наприклад, до Риму, — вічного міста, яке притягувало і притягує гострий інтерес усіх. Свідчення про перебування Сковороди в Італії, — це вже відзначено ⁸⁰, — не можна не вбачати в репліці Лонгіна з трактату «Кольцо»: «Имѣет обычай и Италия молотить волами» (I, 287). Безперечно, про це Сковорода написав на основі власного досвіду. Так само треба було своїми очима побачити Венецію

⁷⁹ Див.: Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 43.

⁸⁰ Див.: П. Попов, Григорій Сковорода..., стор. 11.

і Флоренцію, щоб вкладати в уста персонажа з «Разговора пяти путников» репліку: «Когда б у меня дом был, как в Венеции, а сад, как во Флоренции» (I, 208). Адже тут нема книжного відголосу... Критично ставлячись до розповіді Гесс де Кальве про подорожі Сковороди по Європі «п'шим», вважаємо, отже, що він правильно говорить про перебування Сковороди в Польщі, Пруссії, Німеччині та Італії, зокрема, в Римі ⁸¹. Інакше й бути не могло. Сковорода не міг не хотіти побувати в славетних місцях, а засоби й можливості для цього в нього були.

Так от, Тодорський, як «учитель священных еврейского и греческого диалектов», і склав список своїх студентів, належних до всіх станів, які вивчали в нього староєврейську мову у 1741—42 навчальному році. Їх навіть два — старшої групи (35 чол.) і нижчої (150 чол.). Ці два списки маємо в уже відомій нам книзі Муз. Рук. № 1003, арк. 58—65 зв., що зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР. Списки ці не датовані, але наведена вище дата з абсолютною точністю встановлюється на основі самих списків і через порівняння з іншими списками,—учні, які є там і там були у відповідних класах синтаксими (учням нижчих класів згадані три мови не викладали), поетики, риторики і т. д. У списку тих, що вивчали староєврейську мову були й учителі, наприклад, учитель граматики Тит Росачевський (Русичевський), а викладав він цей предмет в академії лише в 1741—42 навчальному році ⁸². Тодорський склав також список учнів усіх станів, які тоді ж вивчали у нього німецьку мову (176 чол.), арк. 66—74 зв. Всі ці списки мають «прощальний характер». У них Тодорський не лише виставив оцінки усім, що вивчали згадані мови, але дав і своєрідний «заповіт», — вказавши імена тих, «котрыи в прешлых годѣх обучалися и саміи могут уже прочіих обучать» — 11 чол. по класу старо-

⁸¹ Див.: Г. Гесс де Кальве, И. Вернет, Сковорода, украинский философ..., стор. 108—109.

⁸² Див.: Д. Вишневский, Киевская академия..., стор. 113.

еврейської мови і 2 чол.— по класу німецької. Списки ці, розуміється, були складені в кінці 1741—42 навчального року, бо в червні київський архієпископ Рафаїл Заборовський одержав категоричний указ Синоду від 31 травня 1742 р., що, згідно з велінням цариці, Тодорському «быть в Москву немедленно»⁸³. Чим був викликаний такий поспіх — розповімо далі. А оскільки було наказано відправити Тодорського «в Москву без наималѣйшаго продолженія», то в документах київської консисторії 23 червня уже записано, що він туди відбув⁸⁴.

Сковороди в усіх списках, складених за підписом Тодорського, нема. Чому? Звичайно, тільки тому, що вже в травні — червні 1742 р. Сковороди в академії не було. Де він був? У придворній капелі.

Коваленський про мобілізацію Сковороди в цю капелу пише так: «Тогда царствовала императрица Елисавет, любительница музыки и Малороссіи. Дарованія Сковороды к музыкѣ и отмѣнно приятный голос его подали случай быть ему выбрану ко двору в пѣвческую музыку, куда и отправлен был он при вступленіи на престол государыни» (II, 489).

Отже, «быть ему выбрану», а не своєю волею Сковорода потрапив до царського двору. І потрапив він туди «при вступленіи на престол» Єлизавети Петрівни, не пізніше.

Звичайно ж усі повторюють, ігноруючи це свідчення Коваленського, твердження Петрова про те, що Сковорода відбув до капели восени 1742 р. Петров цю дату аргументував тим, що є указ Рафаїла Заборовського від 10 серпня 1742 р., за яким нібито й забрав тоді Сковороду до придворної капели знаменитий бас цієї капели українець Гаврило Матвійович Головня, присланий до Києва за іменним указом цариці «для набранія из малороссійского народа пѣвчих нѣскольکو человек к дополненію придвор-

⁸³ Акты и документы..., Отд. II, т. I, ч. I, К., 1904, стор. 274.

⁸⁴ Див.: Д. Вишнеvский, Киевская академия..., стор. 268.

наго пѣвческаго хору»⁸⁵. Але, якщо це було так, Сковороду тоді забрали зовсім не «при вступленні на престол» Єлизавети, а через добрих 9 місяців!

Тим часом є документи, на підставі яких можна твердити, що Сковороду забрали до капели таки «при вступленні на престол» цариці. Їх знайшов в архіві придворної контори видатний російський літературний, мистецький і музичний критик Володимир Васильович Стасов на прохання Данилевського, який ще в кінці 50-х на початку 60-х років працював над вивченням Сковороди. Стасов добув такий царський указ від 21 грудня 1741 р.: «Вновь привезенным из Малороссіи пѣвчим сдѣлать мундир. А каковы имена больших и малых пѣвчих, о том взять за рукою уставщика, іеромонаха Иларіона, реестр»⁸⁶. І Данилевський був на правильному шляху, заявивши: «Можно с большим вероятием полагать, что в числе последних был именно и Григорий Сковорода, потому что в этом случае слова указа, по времени, совпадают с рассказом Ковалинского, переданного им со слов самого Сковороды»⁸⁷. Правдивість усіх цих матеріалів та міркувань тепер серйозно підкріплюється списками, які підписав Тодорський. До цього ми ще повернемося у другій частині книжки, а тут постає питання — чому ж Петров відкинув указ, знайдений Стасовим, чому він зігнував свідчення самого Сковороди (у викладі Коваленського)? А тому, що інакше довелось б скоротити час навчання Сковороди в академії майже на цілий рік. Він тоді, за розрахунками Петрова, провчився б у класі богослів'я всього один рік, а раніше ж, 1903 р., як пам'ятаємо, учений «точно» встановив, що Сковорода навчався у цьому класі два роки. От і довелось, хочеш не хочеш, орієнтуватися на указ від 10 серпня 1742 р. Читач, як сподівається автор, розуміє, що в обох згаданих указах імені Сковороди нема, і не могло бути. Людей по-

⁸⁵ Акты и документы..., Отд. II, т. I, ч. I, К., 1904, стор. 298.

⁸⁶ Г. П. Данилевский, Григорий Саввич Сковорода..., стор. 17.

⁸⁷ Там же.

дібного і значно більшого «калібру» числили просто кількісно.

«Прийнявши» Сковороду до академії восени 1738 р., себто тоді, коли йому було вже ось-ось 16 літ, Петров викликає ще один критичний удар по своїй концепції. Той самий Коваленський виразно пише, що Григорій Сковорода «по сьдьмому году от рожденія примѣтен был склонностію к богочтенію, дарованіем к музыкѣ, охотою к наукам и твердостію духа. В церьквѣ ходил он самоохотно на крылос и пѣвал отмѣнно, приятно» (II, 488). Про всі ці нахили Сковороди, — до науки, до співу, до музики, — що були його пристрастю і, по суті, спрямовували все життя його в той чи той бік, ми вже добре знаємо. Але за яких обставин, де, крім церкви, могли виявитися ці та інші прагнення й нахили малого Гриця? Ясно, що тільки в місцевій дяківській школі (а в Чорнухах їх тоді було аж три⁸⁸), — бо не міг же малоземельний козак Сава, як той пан, наймати своєму синові персонального домашнього вчителя? Оскільки ж Сковорода народився 22 листопада 1722 р., то легко вирахувати, що Гриць пішов до школи восени 1730 р., коли йому незабаром мало сповнитися вісім років, себто по сьомім році життя. Саме в цьому віці 7—8 років і віддавали тоді, як і тепер, дітей до школи. У дяківських школах діти навчалися читати (буквар, граматики, Псалтир, Часослов, іноді — Апостол), писати, рахувати (іноді) і співати в церкві. Якщо учитель був із виучеників Київської академії або з якогось колегіуму, він навчав іще бажаючих начатків латини. Це забирало звичайно чотири роки, і на цьому повне початкове навчання закінчувалося. Більшість ніде не вчилася далі, а такі, як Сковорода, з нестримною жадобою до знань, до науки, до освіти, рвалися до Києва, до академії, слава про яку тоді гриміла на весь східнослов'янський світ і далеко за його межами,

---

⁸⁸ Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 925.

притягуючи сюди українців і росіян, сербів і болгар, румунів і молдаван,— хлопців з усіх усюд. Вони прагнули сюди, незважаючи ні на які перешкоди, ні на бідність, ні на голод, ні на холод.

Що ж може бути природнішим і логічнішим, ніж ситуація, що розумний батько оддав туди, до Києва, і малого Гриця, який уже провчився чотири роки. Легко розрахувати, що це було восени 1734 р. Ні про яку перерву тут не може бути й мови,— адже хлопець так хотів учитися далі. І про це без будь-якого інтервалу в своїй розповіді пише й Коваленський: «По охотѣ его отец отдал его в Киевское училище, славившееся тогда науками» (II, 489).

Але ж, за Петровим, Сковорода вступив до академії лише в 1738 р., себто маючи 16, а це 11—12 років,— стільки років, до речі, мав звичайний контингент учнів найнижчого класу — фари, або аналогії. Запитується — для чого батько тримав його вдома цілих чотири роки? Щоб потім надуматися. . . і оддати сина туди, куди він так рвався, нехтуючи довгий час його жаданням? Дрібний помічник по мізерному господарству Саві Сковороді був непотрібен, тим більше, що в Григорія був старший брат Степан⁸⁹. Коротше, витворюється нелогічна з життєвого погляду, фальшива ситуація. Її, звичайно, відчув Багалій, але, поділяючи концепцію Петрова, починає шукати пояснення і цьому парадоксальному факту: «Гадаємо, хоч фактів для того й не маємо, що звичаєм тих часів Г. С. Сковорода багато років провів у школі села Чорнух, а теж у ролі півчого на крилосі в церкві та, можливо, пробуваючи вдома останні роки, став як видатний учень цієї школи одним із помічників свого вчителя — дяка в навчанні»⁹⁰. І тут Багалій наводить деякі, не досить виразні, приклади подібних фактів.

⁸⁹ Див.: Д. І. Багалій, Український мандрований філософ.., стор. 26.

⁹⁰ Там же, стор. 33.

Такі факти, звичайно, могли бути, але вони зовсім нічого не доводять у даному конкретному випадку, коли йдеться саме про Сковороду як особу незвичайну, з винятковими здібностями і прагненнями до знань, до книги. Життєва обстановка його, ситуація психологічна, господарська, звичаєва тощо волають, разом узяті, проти твердження, яке захищає Багалій під формулою «гадаємо, хоч фактів для того й не маємо». Захист це вимушений, як і всі інші, про котрі йшла мова.

Залишається з'ясувати ще одне дуже цікаве й дуже важливе питання біографії Сковороди. Коли і як потрапив Сковорода в учителі до поміщика Степана Томари? Петров, як пам'ятаємо, твердив, що він найнявся в село Каврай восени 1753 р., після того, як його вигнав з Переяславського колегіуму єпископ Іоанн Козлович. Але ж ми тепер знаємо, що з колегіуму його вигнано не 1753 р., а десь у травні — на початку червня 1751 р. єпископом Никодимом Сребницьким. А що Сковорода почав навчати сина поміщика Томари не пізніше 1753 р., — про це маємо знову-таки тогочасні документальні дані. Це — лист друга Сковороди Олексія Сохи-Каноровського з Москви, датований 25 січня 1754 р. і адресований у село Каврай⁹¹. Із змісту його видно, що це відповідь на якийсь лист Сковороди. Отже, ясно, що найпізніше (цю дату ми ще пересунемо назад) з осені 1753 р. Сковорода перебував у згаданому селі, знайшовши перед цим через пару років після прибуття з Угорщини, свого друга, що жив у Москві. Видно, що у своєму листі Сковорода розповідав про якісь власні «неудачи» під час закордонних мандрів. Можна здогадатися, про що йшлося: про смерть покровителя Федора Вишневецького і про погіршення становища Сковороди, коли Токайську комісію очолив Гаврило Вишневецький, — персона, яка не відзначалася, треба думати, позитивними

⁹¹ Див.: «Киевская старина», т. IV, 1882, ноябрь, стор. 307 — 308; нині зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР, збірка О. Лазаревського, I, 57480, стор. 177—178.

життєвими якостями. Про брак ділових якостей свідчить, зокрема, те, що його усунули з посади голови цієї комісії.

З листа ясно бачимо, що Сковорода нарікав на своє становище в Кавраї. Про складну ситуацію першого року учителювання в Томари маємо також свідчення Коваленського (II, 491—492). Видно, що Сковорода мав намір покинути деспотичний двір, і, отже, вже пройшов певний період з початку його праці в Кавраї, а Соха прохає: «Не отлучайся никуда; я за тобою пришло, как приїду». Але особливо в листі насторожують такі слова: «Бога ради, братѣку, прилѣжай ученіям и ежели нѣ от кого, то сам, до приїзду моего, у себе учись. Не печальсь ни одѣянїем, ни другим чим; все будет, толко ученія не забывай»⁹². Що це означає? Для чого Сковорода іще мав учитися? Щоб, він іще не закінчив науку, і Соха обіцяє йому тут матеріальну підмогу?

Постає також інше, окреме питання: якщо Сковорода був вигнаний з колегіуму на початку літа 1751 р., а в Томари почав працювати, припустімо, найпізніше з осені 1753 р., то де він перебував ці два роки?

Звернімося ж знову до Коваленського. Як він пише про початок учителювання Сковороди в Томари? Там сказано, що, вигнаний з училища, Сковорода жив у свого приятеля і сильно бідував. Де жив, скільки, у кого? Відповіді нема. Далі, без усякого хронологічного і навіть логічного переходу, — рідкісна ситуація в писанні розумного автора, прекрасного стиліста, майстра слова надзвичайної точності, — розповідається, що «не в далеком расстоянїи имѣл жительство малороссійскій знаменитый дворянин <Стефан Тамара> С. Т., которому потребен был учитель для сына его. Сковорода одобрен был ему от знакомых и приглашен им в деревню Каврай, гдѣ и поручен был ему сын в смотреніе и науку» (II, 491).

---

⁹² «Киевская старина», т. IV, 1882, ноябрь, стор. 308.

Саме це не зовсім виразне місце і послужило підставою для твердження, що Сковорода після вигнання з колегіуму і пішов незабаром прямо до Томари. Але ж ми маємо докази, що він був вигнаний набагато раніше і десь перебував до 1753 р.? Але де? Отут Коваленський, на превеликий жаль, і не сказав ясного слова. Можливо, тому, що сам не знав ситуації.

На щастя, ми можемо на це відповісти, маючи свідчення з перших рук,— того самого Василя Степановича Томари, якого шість років навчав Сковорода. Хто-хто, а він, безперечно, знав, звідки і як прийшов до них Сковорода. Спогади Василя Томари про це були викладені його близьким другом Іваном Романовичем Мартосом і давно опубліковані відомим українським істориком, другом Шевченка, Олександром Лазаревським. Але оскільки наведений тут матеріал не підходив,— бо, ясно, й не міг підійти,— під концепцію Петрова, то його просто ігнорували. Василь Томара свідчив, що Сковороду як студента Київської академії прислав до них митрополит. Оскільки ж, за Петровим, Сковорода вже давно в академії не вчився, то Багалій з приводу свідчень Томари написав: «Я вважаю за правдоподібнішу версію Ковалинського, що на Сковороду вказали Томарі його, Сковороди, знайомі тому, що Сковорода перед тим, як почати навчання сина Томари, давно вже вийшов з Академії й був вигнаний з Переяславської семінарії»⁹³. Так було поховано свідчення людини, яка знала про дану ситуацію, розуміється, більше і точніше, ніж будь-хто в ті часи.

Ось що пише з приводу питання, яке ми з вами, читачу, розглядаємо, Мартос 30 липня 1824 р. до свого приятеля — відомого українського етнографа Василя Яковича Ломиковського: «Покойный сенатор Василий Степанович Томара, продолжавший несколько лет благоприятные со мною сношения, между прочим пересказывал мне весьма любопыт-

---

⁹³ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 49.

ний анекдот⁹⁴ о Сковороде. Вследствие чего прошу вас перенестись мысленно в прежнюю Малороссию, когда в ней полковник составлял маленького, в некотором смысле, царя, и каковым царьком в Переяславле был отец сенатора Томары, в малолетстве избалованного матерью до крайности. Помянутый переяславльскій полковник⁹⁵, будучи в дружбе с тогдашним киевским митрополитом (Тимофієм Шербацьким. — Л. М.), просил о присылке к нему в дом инспектора самого лучшего (підкреслення наше. — Л. М.) для избалованного матерью сына. Одолжить полковника, да еще друга, присылкою в дом его студента для исправления баловня, где инспектор должен всякой раз найтись не только в том, как себя вести в публице без оскорбления чести своей, да и в том, дабы не посрамить ни академии, ни пославшего, — конечно, для митрополита составляло немаловажную задачу. Как же поступил он в сем затруднительном положенні? Прислал инспектором Сковороду. — Сам ученик его Томара, проводивший зрелішіе годы жизни своей в чужих краях, почитавшийся не последним в своем роде мистиком и кончавший уже седьмой десяток свой, пересказывал мне с полною признательностью, каким удивительным образом поступил с ним инспектор сей, дабы склонить его к исправленію»⁹⁶.

Нагадаємо, що лист цей був написаний тоді, коли біографія Сковороди, залишена Коваленським, була не опублікована, а характеристика Василя Томари тут така сама, як і там. Дуже точні тут відомості про те, що Сковорода умів «себя вести в публице», — не дарма він прожив стільки часу то в оточенні цариці, то за кордоном, протегований

⁹⁴ Це слово вжито тут у своєму первісному значенні — невеличке оповідання про яку-небудь варту уваги подію.

⁹⁵ Тут публікатор зробив примітку, що Томара полковником не був; повний текст цього листа див: Леонід Махновець, Епістолярний документ 1824 року про Сковороду. — «Народна творчість та етнографія», 1972, № 5, стор. 37—44.

⁹⁶ А. М. Лазаревский, К поминкам о Сковороде. — «Киевская старина», т. XLVII, 1894, ноябрь, стор. 296—297.

генералом та супроводжуючи його. Звідси видно також, що митрополит Щербацький, — і це зрозуміло, так воно й було, — вважав Сковороду найкращим учнем в академії.

Перед тим, як зробити висновки, додамо ще такі факти. Крім згаданих вище списків студентів академії є ще список студентів усіх станів, що навчалися в класі синтаксими у 1735—36 р. (112 чол.), а також список усіх учнів класу поетики 1736—37 р., складений 6 квітня 1737 р., в якому зареєстровано не лише учнів, що були наявні в академії на той час (43 чол.), але й тих, які залишили її з середини лютого 1737 р. (21 чол.). Списки ці містяться на арк. 164 зв.—166 і 245—254 знаменитого рукопису, що зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР під шифром № 521 п (1710) і становить курс поетики “Hortus poëticus” Митрофана Довгалевського, читаний в академії у 1736—37 навчальному році. Тут-таки маємо тексти його драм «Комическое дѣйствие» (поставлена 25 грудня 1736 р.) та «Властотворній образ» (поставлена 10 квітня 1737 р., на великдень) із славнозвісними десятима українськими інтермедіями.

Піддавши критиці те, що говорилося досі про період навчання Сковороди в академії та про час його перебування за кордоном, ще раз пильно проаналізувавши старі матеріали та ввівши до наукового вжитку новознайдені, автор дійшов ось яких висновків.

До Київської академії у найнижчий клас фари (аналогії) батько оддав Григорія Сковороду восени 1734 р., одразу після закінчення чотирьохрічної дяківської школи в селі Чорнухах. Сковороді було неповних 12 років. Діти цього віку — 11—12 років — звичайний контингент академічного класу фари. Учителем Сковороди у цьому класі був ієродиякон Веніамін Григорович⁹⁷.

Оскільки вченими доведено, що Ломоносов перебував у Києві в осінні місяці 1734 р., працюючи в академічній

⁹⁷ Див.: Д. Вишне夫斯基, Киевская академия..., стор. 99.

бібліотеці і, очевидно, відвідуючи й деякі лекції, а до Москви повернувся тільки пізно восени 1734 р.⁹⁸, то виходить, що він ці місяці перебував в академії одночасно зі Сковородою. З цього, розуміється, не можна робити якихось кардинальних висновків: навряд чи двадцятитрьохрічний парубок із Архангельщини міг виділитися із сотень дідлахів та юнаків маленького, худенького дванадцятилітнього хлопчика із села Чорнух, хоча той, можливо, з інтересом дивився на лобастого й огрядного незнайомця, що цілими днями прикипав до книжок. Але вже сам факт цей, думається, дуже цікавий і знаменний.

У класі інфіми Сковорода навчався в 1735—36 навчальному році. Учителем його був Амвросій Негребецький⁹⁹. Знаючи виняткові здібності Сковороди, неможливо припускати, щоб він сидів у будь-якому класі два чи більше років (йдеться про однорічні класи).

У класі граматики Сковорода перебував у 1736—37 навчальному році. Учителем — той самий Амвросій Негребецький¹⁰⁰. Ось чому нема Сковороди у згаданих трох вище списках учнів синтаксими за 1735—36 р. і особливо серед учнів поетики за 1736—37 р., куди внесено не лише тих учнів, що навчалися цього року до кінця, але й тих, що відсіялися, — Сковорода тоді до цих класів іще не дійшов. У 1736—37 навчальному році Сковорода, отже, був присутній на згаданих виставах п'єс Митрофана Довгалевського (якщо сам, залюблений у театр, не брав участі в їх постановці). Не виключено, однак, що великодню драму «Властотворний образ» він у постановці й не бачив: дуже багато учнів, украй нужденних, голодних, бездомних і холодних, залишали академію ще зимою (див. список учнів поетики, де уже в лютому покинув навчання кожен тре-

⁹⁸ Про перебування Ломоносова на Україні є вже чимала література; див. найновішу роботу, де про це йдеться: Г. Н. Моисеева, Ломоносов и древнерусская литература, Л., «Наука», 1971, стор. 74—77.

⁹⁹ Див.: Д. Вишневский, Киевская академия., стор. 109.

¹⁰⁰ Там же, стор. 112.

тій студент). Вони брали з собою лекції (конспекти),— це було часто,— вивчали їх удома, а з наступної осені, склавши іспити, переходили у вищий клас. Не виключено, а, навпаки, цілком певно, що так примушений був залишати зимою-весною академію і Сковорода,— син незможного козака. Зрештою, при його виняткових здібностях, йому й не було потреби відсиджувати усі лекції в молодших класах, де основна маса часу відводилася на безконечне повторювання і зазубрювання того самого матеріалу, який Сковорода схоплював, розуміється, одразу.

У класі синтаксими Сковорода навчався у 1737—38 навчальному році. Учитель — також Амвросій Негребецький ¹⁰¹.

У класі поезики Сковорода перебував у 1738—39 р. Учитель — ієродиякон Павло Канючкевич ¹⁰². У цьому самому році в академії запровадили викладання грецької, староврейської та німецької мов, і Сковорода, який особливо любив лінгвістичні студії, почав вивчати ці мови у славетного для тогочасної України знавця їх Симеона Тодорського. Зрозуміло, що з цього середнього класу починаючи, Сковорода повинен був відвідувати академію з усією пильністю, бо пропуск кожної лекції Тодорського був відчутною втратою. Та й клас поезики, де молодь, опанувавши латинь у попередніх класах, могла уже займатися цікавими речами — читанням класиків, власною творчістю, був найпопулярнішим в академії.

У класі риторики Сковорода навчався в 1739—40 р. Учитель — Сильвестр Ляскоронський ¹⁰³. Курс риторики, який він читав у цьому році “*Institutiones oratoriae*” нині зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР під шифром № 323 (ХІ, 100) П. У 1737—38 навчальному році Ляскоронський викладав поезику, і тоді-таки, очевидно,

---

¹⁰¹ Див.: Д. Вишневский, Киевская академия..., стор. 116.

¹⁰² Там же, стор. 139.

¹⁰³ Там же, стор. 161.

написав «Трагедокомедію»¹⁰⁴. У Тодорського Сковорода продовжує слухати лекції з трьох згаданих вище мов.

У 1740—41 навчальному році Сковорода перебуває перший рік у класі філософії. Учитель — префект академії Михайло Козачинський¹⁰⁵. Козачинський був не лише філософом, але й письменником, автором п'єси, діалога, панегіриків, знавцем мов¹⁰⁶. У Тодорського Сковорода продовжує вивчати мови.

У 1741—42 р. Сковорода далі вчиться в класі філософії (другий рік) у того самого Михайла Козачинського¹⁰⁷. Курси філософії, які він читав у цей час — “Cursus philosophicus” (1739—1741) та “Syntagma totius Aristotelicae philosophiae” (1741—1743) нині зберігаються в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР під шифрами № 127 (Лит. 47) П та № 128 (X, 85) П. За наказом нової цариці Єлизавети Петрівни про набір співаків до придворної капели Сковорода 6—8 грудня (див. про це в наступній частині) примушений залишити академію і 21 грудня 1741 р. був уже в Петербурзі. Отже, 1741—42 навчальний рік він по суті лише розпочав, провчившись якихось три місяці.

3 грудня 1741 р. і до кінця серпня 1744 р. Сковорода перебуває у придворній капелі. 29 серпня у складі супровідників цариці Єлизавети Сковорода прибув до Києва, дістав звільнення з капели з чином «придворного уставщика» і почав «паки учитись» в академії.

У 1744—45 р. Сковорода продовжує перерване навчання — слухає другий рік курс філософії. Учитель — той

¹⁰⁴ Текст її див.: В. І. Резанов, Драма українська, вип. 3, К., 1926, стор. 281—312. Вона має дату — 1729 р., але тоді автор її, судячи з відомих матеріалів, в академії ще не працював взагалі.

¹⁰⁵ Див.: Д. Вишневский, Киевская академия..., стор. 200.

¹⁰⁶ Про нього див.: С. І. Маслов, Мануїл (Михаїл) Козачинський і його «Трагедія о смерті последнего царя сербского Уроша V-го и о падении сербского царства». — «Радянське літературознавство», 1958, № 4, стор. 45—52.

¹⁰⁷ Див.: Д. Вишневский, Киевская академия..., стор. 200.

самий, префект академії Михайло Козачинський¹⁰⁸. І цей курс його лекцій «Philosophia Aristotelica» (1743—1745) зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР під шифром № ДС 171 П. Разом з десятками інших студентів різних класів (від інфіми до риторики) Сковорода бере участь у переписуванні латинського богословського трактату Адама Зернікава, скопіювавши, однак, лише незначну частину (арк. 421—428 зв.). Богослів'я викладав тоді Сильвестр Кулябка, ректор академії¹⁰⁹.

Зовсім наприкінці серпня 1745 р. Сковорода виїхав з генерал-майором Федором Степановичем Вишневським до угорського міста Токая, офіційно, за угодою, взятий на посаду півчого-установника при церкві, яку ще збирався побудувати там Вишневський. Угода-контракт, як того в подібних випадках вимагала царська інструкція, була складена на п'ять років. Ні півчим, ні тим більше дяком, чи дячком, Сковорода фактично не працював. Користуючись прихильністю всесильного Федора Вишневського, «имѣл он случай, с позволенія его и с помощію его» (II, 489), жити і навчатися у Будапешті, Братіславі (Пресбург), Відні, себто в Угорщині, Словаччині, Австрії, а також у північній Італії (Венеція, Флоренція і, можливо, Рим). Є підстави твердити, що він три роки навчався в університеті в Галле (Німеччина), слухаючи, зокрема, лекції відомого тоді філософа та фізика Христіана Вольфа, тобто, як свідчить Коваленський, «старался знакомиться наипаче с людьми ученостію и знаніями отлично славимыми тогда» (II, 489).

Восени 1750 р. п'ятилітній строк угоди вигас, а генерал-майор Вишневський помер ще 26 (27) січня 1749 р., — покровителя не стало, — і 8 вересня з транспортом він Сковорода виїжджає з Токая додому. 10 жовтня 1750 р. він прибуває до Києва.

¹⁰⁸ Див.: Д. Вишневский, Киевская академия., стор. 200.

¹⁰⁹ Там же, стор. 27 і 257.

Деякий час Сковорода живе в Києві, «у своїх прежних приятелей и знакомых» (II, 490). Наприкінці 1750 або найпізніше на початку 1751 р. відбуває до Переяслава, запрошений туди єпископом Никодимом Сребницьким, і починає читати курс поетики в місцевому колеґіумі. Курс цей, — написаний Сковородою, — «Разсужденіе о поезіи и руководство к искусству оной», — єпископ не схвалює і після консисторського суду «не с честію» виганяє автора-викладача з колеґіуму. Це сталося не пізніше 12 червня 1751 р., бо в цей день Никодим Сребницький помер.

Восени 1751 р. Сковорода повертається до академії і починає перший рік навчатися в богословському класі. Учитель його — префект академії ієромонах Георгій Кониський¹¹⁰.

Від цього ж часу маємо документ виняткової ваги, — справді ключовий документ, — який повністю підтверджує усі попередні розрахунки, здійснені автором, про навчання Сковороди в академії. Як пам'ятаємо, Сковорода (у викладі Коваленського) підкреслював, що в академії «соучеником его» був майбутній київський митрополит Самуїл (Симеон — Семен) Миславський (а не брат його Тимофій), і що той «оставался во всем ниже его, при величайшем соровнованіи своем» (II, 489). «Соровноваться» могли тільки однокурсники й однорічники, — змагання нерівних сил неможливе: не може філософ змагатися з богословом, учень 8 класу з учнем 10, бо вивчають вони різні дисципліни. Так от, згаданий неодноразово список учнів академії, який зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР під шифром Муз. Рук. № 1003, документально свідчить, що Семен Миславський з вересня 1751 р. теж розпочав перший рік богословського курсу (список від 4 вересня 1751 р., арк. 400 зв.), йому 22 роки, в науках він «преизряден».

У 1752—53 навчальному році Сковорода перебуває далі в класі богослів'я. Учитель — той самий Георгій Конись-

¹¹⁰ Див.: Д. Вишнеvский, Киевская академия..., стор. 262.

кий, який з 1 серпня 1752 р. був призначений ректором академії¹¹¹. Богословський курс Георгія Кониського, який він читав з вересня 1751 р. до кінця 1754—55 навчального року, «Christiana orthodoxa theologia», відомий у кількох примірниках; вони зберігаються в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР під шифрами ДА № 90—94 П, а також № 141 (276) П. Георгій Кониський — фігура добре відома як письменник і церковний діяч; він — автор однієї з найкращих українських шкільних драм «Воскресенія мертвых» (1746).

Тоді ж, 1752—53 р., другий рік у класі богослів'я навчався і Семен Миславський, як це видно із того самого списку (відомість від 2 вересня 1752 р., арк. 435), йому 23 роки, оцінка успіхів його — унікальна: «цвѣт между протчіими». Але цих непедагогічних компліментів Семен Миславський досягав тільки тому, що мав сильну пам'ять та був надзвичайно працьовитий, бо аналіз його писань не виявляє сильного чи оригінального розуму; крім того, як це доводить подальше життя Миславського, він напевне належав до тих учнів, яких називають підлабузниками. Сковорода ж у навчанні набагато перевищував тоді Миславського. І в цьому нема нічого дивного. Сковорода був винятково обдарованою людиною, побував по світах, мав великий життєвий досвід.

Як першого, найкращого студента академії митрополит Тимофій Щербацький навесні 1753 р. посилає Сковороду вчителювати до свого друга, великого дідича Степана Томари в село Каврай. Отже, Сковорода повного курсу академії не закінчив, провчившись у останньому чотирьохрічному богословському класі два роки. Ось чому, як пам'ятаємо, друг Сковороди Олексій Соха-Каноровський наполягав на тому, щоб Сковорода не залишав навчання самотужки, обіцяючи допомогти йому матеріально для закінчення повного курсу. Так не сталося. Сковорода на

¹¹¹ Див.: Акты и документы..., Отд. II. т. II, К., 1906, стор. 64.

все життя залишився «студентом». Так він сам себе називає, наприклад, у листі до ректора Харківського колегіуму Іова Базилевича від 18 квітня 1765 р. (II, 421). «Студентом богословских наук» названий Сковорода в указі білгородської консисторії 11 серпня 1759 року про призначення його учителем поетики в згаданому колегіумі¹¹² (про це див. частину четверту).

Семен Миславський далі продовжує навчання в академії. Він є в списках учнів богослів'я третього року від 3 вересня 1753 р. (арк. 462). Але й він повного курсу академії не закінчив. У списку від 3 вересня 1754 р. (арк. 491) про нього сказано, що він «выбыл по другому намѣренію своему 1754 года». Стже, майбутній ректор академії, майбутній білгородський єпископ, майбутній митрополит київський так і не мав повної богословської освіти. (А, як пам'ятаємо, — див. стор. 11, — Петров у своїх первісних розрахунках про навчання Сковороди в академії виходив із тези, що Миславський навчався в богословському класі усі чотири роки). 12 квітня 1754 р. Семен Миславський прийняв чернецтво під ім'ям Самуїла, пострижений у Києво-Софійському кафедральному соборі Тимофієм Щербацьким¹¹³. Від цього Миславського ще зазнає Сковорода гонінь.

Отак на основі аналізу всіх відомих нині матеріалів виглядає історія навчання Сковороди в академії, історія його перебування у придворній капелі (тут лише намічена) та за кордоном. Повністю знято всі неув'язки, суперечності, натяжки, котрі були викликані неправильною концепцією Петрова.

Почекайте, — скаже уважний читач. — А чому ж нема Сковороди у списках студентів академії за 1736—37 та 1737—38 навчальні роки? Адже до них були внесені учні

¹¹² Див.: Д. Феодоровский, Очерк истории Харьковского духовного училища. — «Духовная беседа», т. XVIII, 1863, № 27, 6 июля, стор. 345.

¹¹³ Див.: Ф. Рождественский, Самуил Миславский. — «Труды киевской духовной академии», 1876, март, стор. 531.

всіх станів і це послужило Петрову підставою для твердження, що Сковорода до цього часу в академії не навчався? А тому, — відповідь автор, — що до них були внесені студенти всіх станів, але не всі. Петров, спираючись на згадані списки, волів не говорити, що список учнів за 1736—37 р. був складений лише у квітні 1737 р., що з приводу цього списку є «доношеніє» префекта академії Ієроніма Миткевича київському архієпископу Рафаїлу Заборовському. Пишучи у «доношеніи», що він «сего 1737 года марта 23 дня» дістав наказ скласти списки всіх учнів, префект повідомляв, — потерпаючи, ясно, за різке зменшення учнів, — що протягом минулих років в академії було учнів по сім і по вісім сот, «а и в нинѣшном еше году собралося было всѣх студентов на шесть сот, но за утѣсненіем квартир и за оскуденѣем препитанія, як свободны суще, свободно мусили за нужду предреченную многии, и ученіе свое оставивши, от училищ устранились; а теперича толикое число всѣх, колико перечнем при тѣх извѣстіях показано — 364»¹¹⁴.

Отже, восени 1736 р. в академії було десь 600 учнів, а вже до березня—квітня 1737 р. її покинуло 230—240 чоловік. Залишилося 364. Із кожних п'яти академію до весни залишало двоє, — все це була біднота, голодна, холодна, яка не мала де голову прихилити. Сковорода до панів чи навіть до середнього стану не належав, отож і змушений був ділити долю тих, котрі взимку залишали академію, а восени знову поверталися до неї. Про це вже йшлося попередку. Там згадано інший список учнів класу поетики 1736—37 р., складений 6 квітня 1737 р., де були імена 43 студентів, що навчалися тоді, і зареєстрований 21 учень, який залишив цей клас ще в лютому місяці. Списки учнів за 1737—38 навчальний рік теж почали складатися чи були складені лише в січні, а послані в Синод 21 лютого

---

¹¹⁴ Акты и документы., Отд. II, т. I, ч. II. Приложение. К., 1904, стор. 37.

1738 року ¹¹⁵. Отже, і цього року ситуація була, природно, така сама, як і в інші роки.

На превеликий жаль, обсяг і характер цієї праці не дають можливості намалювати, також на підставі документальних даних, картину навчання в академії, образ життя і побуту студентів та учителів, розкрити суть і зміст предметів, які викладалися.

Академія була справді вільним навчальним закладом. Вона приймала до свого лона всіх православних вільного стану, що бажали навчатися. Студентам ніякої матеріальної допомоги тут не надавалося, бо не було з чого давати. Царизм, грабуючи мозки, волів не асигнувати академії з податків, зібраних на Україні, нічого або майже нічого. Академія не забезпечувала своїм виученикам ніяких офіційних прав на певне суспільне становище чи посаду. Вона давала самі тільки знання. Отже, кожен на свій розсуд і відповідно до своїх можливостей вибирав собі ступінь, темп, обсяг навчання. Тому студентський склад академії був надзвичайно рухливий. «Студенты училищ кievских всяк на своем коштѣ, хотя и скудном, учатся, — писав 16 липня 1738 року архієпископ Рафаїл Заборовський Синодові на вимогу присилати повні списки, — суть люде разного званія з Малороссіи, а паче большее число з зарубеза Полской области приходящии; яко свободнии люде, в школах кievских свободно принимаются и, сколько кто пожелает, учится; и всегда с временем прибавляются, а с временем убывают ученики...» ¹¹⁶.

В інтересах істини попереду було піддано серйозній критиці дослідження і висновки двох учених. Але автор зовсім не хотів би, щоб у читача склалося уявлення про якусь ущербність їхньої наукової праці, бо це були видатні учені, які дуже багато зробили для розвитку україн-

---

¹¹⁵ Див.: Акты и документы..., Отд. II, т. I, ч. II. Приложение. К., 1904, стор. 60—61.

¹¹⁶ Там же, стор. 91.

ДРУГА ЧАСТИНА

Тепер повернімося назад, до вельми цікавого періоду в житті Сковорода — його перебування в придворній капелі, що тривало два роки і дев'ять місяців. Період цей дуже важливий з будь-якого погляду — і водночас це біла пляма в сковородинознавстві. Адже кілька рядків, залишених Коваленським і наведених вище (див. стор. 60), які є лише документальною вказівкою про перебування Сковорода в незвичайній ролі і в незвичайному місці, та ще деякі окремі його зауваження, вичерпують майже всі наші дотеперішні відомості про життя і діяльність Сковорода — придворного півного. Тим часом і тут розкриваються нові, незнані досі факти і обставини.

Пишучи цей розділ, автор виходив із такого засновку. Оскільки Сковорода працював у придворній капелі, то де перебувала капела, там перебував і він, що робила капела — те робив і Сковорода, учасник її, бо не робити, ясно, не міг. Капела ж постійно перебувала при царському дворі, готова до щоденних церковних та інших послуг імператриці Єлизавети Петрівни і переїжджала разом із двором при всіх переїздах його на більш чи менш тривалий час.

Уже мовилося, що Сковороду забрано до капели «при вступленні на престол государыни» (II, 489) і що він прибув до Петербурга, як це видно з указу від 21 грудня 1741 р., перед цим днем або того самого дня. Автор вирішив перевірити ці відомості, і ось із якого погляду. Єлизавета Петрівна вчинила двірський переворот у ніч на 25 листопада, отже до 21 грудня мало минути 26—27 днів. Чи встиг би Сковорода прибути в Петербург до цього часу? Адже треба

було дати розпорядження про набір співаків, надіслати його до тодішньої столиці України Глухова, де існувала співацька школа, що готувала співаків та музик для придворної капели, а також до Києва, набрати там і там людей і повернутися з ними до Петербурга. З'ясувалося, що все лягає в межі цього, хоч і дуже вузького, хронологічного проміжку.

25 листопада 1741 р. був проголошений короткий, а 28-го просторий маніфест про вступ Єлизавети Петрівни на престол. Безліч спеціальних кур'єрів заметушилися тоді по всій Російській імперії, розвозячи маніфести та інші термінові укази й розпорядження. Прибули вони негайно й до Глухова (3 грудня вранці)¹ і, ясно, до Києва. Кур'єр із Петербурга до Києва проїжджав, отже, ці тисячу шістсот п'ятдесят верст за вісім—десять днів (по санный дорозі), і тому вже 4—5 грудня він з'явився у Києві. Справа набору півчих була дуже термінова. Отже, з усією певністю можна сказати, що десь 6, найпізніше 8 грудня Сковорода у складі інших забраних до капели виїхав через Глухів до Петербурга. Тоді-таки, до речі, прибув у Петербург «новоприезжий из Києва» начальник придворної капели ієромонах Іосиф².

Тракт із Києва до Петербурга (так звана Малоросійська пошта) з добре організованими станціями-ямами, де для царських посланців завжди були наготові свіжі коні, пролягав через Козелець — Ніжин — Борзну — Батурин — Кролевець — Глухів — Сівськ — Дмитровськ — Кроми — Орел — Болхов — Белев — Перемишль — Калугу — Боровськ — Москву — Клин — Твер — Торжок — Вишній

¹ Див.: С. М. Соловьев, История России с древнейших времен в пятнадцати книгах. Кн. XI, тома 21—22, М., Изд-во социально-экономической литературы, 1963, стор. 129; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Часть вторая. М., 1859, стор. 151.

² Див.: Государственная академическая капелла имени М. И. Глинка. Авторы-составители И. Л. Гусин и В. Д. Ткачев. Л., 1957, стор. 167. Попередником цього хору і була придворна капела.

Волочок — Валдай — Крестці — Новгород і до Петербурга.

Тим часом постає інше питання: чому Єлизаветі, яка щойно вступила на престол («при вступленні на престол»), так негайно знадобилися півчі, і при цьому багато, «больших и малых»? Невже у цариці тоді не було терміновіших і важливіших справ? Адже треба було зміцнювати трон, вести судове переслідування своїх супротивників — все-сильного Остермана, Мініха, Головкіна, Менгдена, Левенвольда, Темиряєва, котрі збиралися навечно замкнути Єлизавету в монастир, хоча вона насамперед любила співи й танці. Як відомо, їх усіх 18 січня 1742 р. при колосальному зібранні народу було виведено на ешафот, щоб скарати на смерть. В останню хвилину цю кару їм замінили засланням. Народ був страшенно незадоволений. Скородо в цей час уже був у Петербурзі, ставши свідком того, як зміцнювався трон. Єлизавета повертала з Сибіру засланих попередніми володарями. То була справа важка, бо людині, котру туди засилали, на якомусь етапі надавали інше ім'я. Спробуй її відшукати в незчисленних місцях каторги й заслання! Єлизаветі треба було багатьох інших засилати до Сибіру, виробляти нові формули указів, паспортів, збирати гроші із зображенням її попередників, щоб вибивати на них своє тощо. Справ у Єлизавети було по горло. Протягом тривалого часу їй ввижались різні змови.

Так от, справою вельчезної державної ваги, яка не терпіла найменшого зволікання, був і набір півчих до придворної капели. Це теж був один із актів зміцнення трону. Єлизавета інтенсивно готувалася до коронації, яка мала пройти у повному блискі, і потужна придворна капела, що мала на всю силу проголосити її тріумф у цьому високоурочистому акті, була найнеобхідніша.

Спійсно підсилювати капелу було потрібно тому, що від часу смерті Анни Іоанівни (17 жовтня 1740 р.) було оголошено цілорічний траур. Різні видовища були заборонені. Занепа придворний театр. До Італії від'їхав, узявши

тривалу відпустку, придворний композитор і капельмейстер неаполітанець Франческо Арайя (Francesco Araja), що писав опери для придворного театру і керував ним іще з 1736 р. З ним поїхали деякі співаки³. Попередниці Єлизавети, регентші Анні Леопольдівні, яка непевно почувала себе на троні, було не до веселощів. Придворна капела ослабла, а тим часом ця капела, і особливо друга, менша капела, що була в штаті Єлизавети-цесарівни, користувалася її особливою любов'ю. Із п'яти чоловік, що знали про майбутній переворот і готували його, двоє належали до капели — Олексій Розумовський і вчитель музики Шварц, з яким Єлизавета їхала на чолі солдатів Преображенського полку брати під арешт «сестрицу» Анну Леопольдівну та її сина, наступника престолу, немовля Івана Антоновича.

Серед коронаційних заходів була й підготовка італійської опери знаменитого німецького композитора Йоганна Адольфа Гассе та італійського лібретиста світової слави П'єтро Метастазіо «La clemenza di Tito» («Милосердя Тита»). Музику Гассе дописував і редагував Лодовіко Мадоніс, скрипаль із Венеції, що був тоді капельмейстером придворного оркестру. Лібретто з італійських віршів на російські переклав Іван Меркур'єв. В особі римського імператора Тита Флавія Веспасіана, який простив змовників на його життя, мала бути алегорично зображена імператриця, її високі душевні якості, бо вона так само не скарала на смерть своїх супротивників. Всіма приготуваннями урочисто-розважальної частини коронування, зокрема постановкою опери, керував німець Якоб Штелін. Людина всебічних інтересів і діяльності, він ще 1735 р. був запрошений до Петербурга «для словесних наук и аллегорических изо-

³ Див.: Якоб Штелин, Музыка и балет в России XVIII века. Перевод с немецкого и вступительная статья Б. И. Загурского. Под редакцией и с предисловием Б. В. Асафьева, Л., Муз. изд. «Тритон», 1935, стор. 85.

бретений, для фейерверков, иллюминаций и медалей»⁴, став академіком Російської академії, завідував її художнім департаментом, працював як історик російського мистецтва.

Щоб підкреслити алегоризм опери, Штеліну доручили написати до неї спеціальний пролог «La Russia afflitta e riconsolata» («Росія опечалена і знову втішена»), в якому йшлося про події на російському троні. У пролозі виступала Рутенія (Україна), роль якої була довірена знаменитій італійській співачці мадам Джорджі (Giorgi); богиня справедливості Астрея (що правила світом у золотий вік, — малася на оці Єлизавета), роль якої виконала інша відома співачка мадам Роза Рувінетті-Бон (Rosa Ruvineti-Bon); два маленькі хлопчики, сини України⁵. Музику до цього пролога, через відсутність Франческо Арайї, написав інший придворний композитор, музика-віолончеліст, італієць Доменіко даль Ольйо (Domenico dall' Ogljo)⁶, чи той самий Мадоніс. Після першого і другого акту цієї триактної опери йшли балети «Радість народів при появі Астреї на російському горизонті і повернення золотого віку» та «Золоте яблуко на бенкеті богів і суд Паріса»⁷. Музику до них, можливо, створив той самий Доменіко даль Ольйо. Пролог був написаний німецькою мовою, але перекладений на італійську, якою і виконувався, а також на французьку і російську. Автором російського перекладу, як вважають, був Михайло Ломоносов⁸.

17 лютого 1742 р. Штелін одержав наказ Єлизавети виїхати до Москви для безпосередньої участі в коронацій-

⁴ Див.: Энциклопедический музыкальный словарь. Авторы-составители Б. С. Штейнпресс и И. М. Ямпольский. М., 1966, стор. 590.

⁵ Див.: R.-Aloys Mooser, Annales de la musique et des musiciens en Russie au XVIIIme siècle. Tome I. Des origines a la mort de Pierre III (1762). Женева, [1948], стор. 193.

⁶ Там же, стор. 124.

⁷ Там же, стор. 133.

⁸ Див.: П. Пекарский, История императорской Академии наук в Петербурге, т. 2, СПб., 1873, стор. 323—324.

них приготуваннях, зокрема в репетируванні опери. Оскільки в опері виступали й співаки придворної капели, то безперечно, що 17 лютого чи дещо пізніше в складі її виїхав до Москви і Сковорода. Цього дня туди виїхали всі «наши малороссияне»⁹.

23 лютого 1742 р. з Петербурга до Москви на коронацію виїхала Єлизавета і прибула до її околиць опівдні 26 лютого, подолавши відстань у 730 верст. На коронацію переїжджав увесь можновладний Петербург — придворний штат, сенат, частина синоду, канцелярії, контори, дипломатичний корпус, генералітет, князі, графи, барони... 29 лютого Єлизавета була в Кремлі, в Успенському соборі на службі, в якій, природно, брала участь і придворна капела — постійна учасниця урочистих богослужінь: «П'єли п'євчіє ея императорскому величеству многолѣтствіе трижды»¹⁰. Отже, тут був, бо не міг не бути, і Сковорода (різні випадковості, наприклад, хворобу чи щось інше, автор не може враховувати).

Тим часом для постановки опери, яка мала бути кульмінацією коронаційних торжеств, біля річки Яузи, навпроти імператорського палацу, на просторому майдані терміново зводили (звели за два місяці!) у найновішому стилі, з розкішними прикрасами, величезний дерев'яний оперний театр на п'ять тисяч чоловік.

Під час першої ж репетиції опери Штеліну вдалося кумедним, що Тіт в одній зі сцен повинен був зі своїми прибічниками та іншими трьома персонажами (бо більше співаків не було) співати сам собі хвалебну пісню-хор. Щоб уникнути цього, Єлизавета повеліла узяти півчих придворної капели і розучити з ними хори. Наказ було виконано. Італійські слова написали російськими літерами

⁹ Див.: R.-Aloys Mooser, *Annales de la musique...*, стор. 189; *Дневные записки...* Якова Марковича, ч. II, стор. 158.

¹⁰ Обстоятельное описание торжественных порядков благополучнаго вшествія в царствующий град Москву и священнѣйшаго коронаванія... Елисаветы Петровны... [Б. м. і б. д.], стор. 29.

для всіх чотирьох голосів (баси, тенори, альти і дисканти), і понад п'ятдесят добірних співаків після низки репетицій вивчили свої партії¹¹.

25 квітня 1742 р. в Кремлі, в Успенському соборі, у присутності безлічі роззолоченого панства, світського і духовного, що наїхало сюди з Петербурга, відбулася високоурочиста процедура коронації Єлизавети Петрівни. Стіни собору дрижали од співу найкращих голосів Російської імперії, що проголошували славу й велич нової імператриці, «трижды пѣли многая лѣта», а в цей спів примушений був вплітати і свій чарівний голос волелюбець Григорій Сковорода. Ми можемо здогадуватися, що він думав тоді і почував.

Набагато пізніше, 22 серпня 1758 р., в листі до свого приятеля Гервасія Якубовича Сковорода зауважував, що «царів і тиранів ми часто всупереч нашої волі вихваляємо» (II, 416). Напевне у цьому визнанні відбився і власний гіркий досвід Сковорода, силоміць мобілізованого до придворної капели, що мала прославляти царів та усолоджувати їхнє життя.

Репетиції чотиригодинної опери «La clemenza di Tito» тривали. На одній із них 22 травня 1742 р. зволила бути сама імператриця, прослухала всю оперу до кінця, оглянула сцену, залишилася задоволена і наказала, щоб ніхто нічого не розповідав про спектакль — хотіла вразити майбутню публіку. 27 травня відбулася генеральна репетиція, а 29, в суботу — прем'єра опери: «Дватцать девятого числа при дворѣ ея императорского величества представлена была италянская опера, на которую всѣ знатныя и шляхетныя, как мужеска, так и женска полу персоны, также и купечество, допущены были в маскарадном платье; а по окончаніи оперы при дворѣ, как и в прочіе маскарадные дни, был бал. Оной оперы напечатано особое опи-

¹¹ Див.: Яков Штелин, Музыка и балет в России XVIII века., стор. 61.

саніе»¹². Успіх її був величезний, люди стояли за квитками, які розподілялися за рангами, по шість і більше годин. Півмільйонна Москва тричі бачила цю оперу. Два хори, що їх виконували співаки придворної капели, а серед них і Сковорода, справляли незабутнє враження¹³.

Від опери «La clemenza di Tito» починаючи, придворна капела брала участь в усіх оперних спектаклях, що ставилися потім, і де були хори. Достеменно ж можна говорити про участь Сковороди в цій опері, бо до серпня 1744 р., коли він залишив капелу, була поставлена ще тільки одна опера.

У світлі викладених фактів конкретно сприймаються ті або інші висловлювання Сковороди про театр, про оперу, які маємо в його творах. Розповідаючи в «Начальной двери ко христіанскому добронравію» про незбагненність «божій премудрости», Сковорода для тих, що намагаються в це проникнути, дає таке напучення: «Поступай и здесь так, как на оперѣ, и довольствуйся тѣм, что глазам твоим представляется, а за ширмы и за хребет театра не заглядай» (I, 20). В цьому не можна не бачити власного досвіду Сковороди, як людини, що сама виступала в театрі, в опері.

Але мало цього. Опера «La clemenza di Tito», в якій брав участь хорист Сковорода, ще двічі виконувалася в Москві на початку 1743 р., під час карнавальних урочистостей¹⁴, а потім кілька разів у Петербурзі в новому придворному театрі¹⁵. Отже, виступивши в ній разів, напевне, з десять, Сковорода добре запам'ятав її, тим більше, що,

¹² Див.: R.-Aloys Mooser, Annales de la musique..., стор. 190—191; Обстоятельное описание торжественных порядков..., стор. 169—170.

¹³ Див.: Яков Штелин, Музыка и балет в России XVIII века..., стор. 86.

¹⁴ Див.: Там же, стор. 87.

¹⁵ Див.: R.-Aloys Mooser, Annales de la musique..., стор. 197.

як говорилося і судячи з враження, зокрема, представника української делегації, присутньої на коронуванні Єлизавети, генерального підскарбія Якова Марковича, це був справді високомистецький спектакль великої емоційної сили «при презирядном п'їни и при танцах экстраординарных». Штелін свідчить, що музика прологу, створена Доменіко даль Олійо, була настільки виразна і щира, що кожного разу при її виконанні, особливо арії Рутенії (України) "Ah, miei figli" («Ой, мої діти»), яку співала Джорджі під акомпанемент флейти і лютні, імператриця не могла стримати сліз¹⁶. Мемуарист пише про царицю, але так, розуміється, сприймали оперу всі.

Тому не дивно, що Сковорода аж тричі у своїх творах з того або того приводу згадує імператора Тита, але не як історичного діяча, а просто як людину, бо лібретист П'єтро Метастазіо не особливо й турбувався про історичну вірогідність опери «La clemenza di Tito»: він значною мірою використав сюжет трагедії П'єра Корнеля «Цінна, або Милосердя Августа». В «Иконъ Алкївідской», обрушуючись на марновірство, цю «язву», од якої нема нічого «смертносноґе для общества», бо вона, зокрема, «стрекало и поджога дѣтѹмным», Сковорода згадує, що «оно возъярило премилосердную утробу Тита» (I, 374). Слова про «премилосердную утробу Тита» породжені, ясно, лише заголовком опери та характером і діями її героя. Але це ще не все. Автор цих рядків з великими труднощами роздобув мікрофільм рідкісного «оной оперы особливого описанія», себто її лібретто, що має заголовок: «Милосердіє Титово. Опера с прологом, представленная во время высокаторжественного дня коронації ея императорскаго величества Елисаветы Петровны, самодержицы всероссійской в Москвѣ 1742 года. Печатано в Москвѣ в типографіи императорской Академіи Наук». Вивчення лібретто показало, що з драматургічного погляду

¹⁶ Див.: Дневные записки... Якова Марковича, ч. II, стор. 167; Яков Штелин, Музыка и балет в России XVIII века..., стор. 86.

опера ця була справді майстерним твором,— динамічним видовищем із напруженим сюжетом, несподіваними поворотами ситуацій і колізій, з афористичним текстом. І в ній дійсно в сьомій яві третього акту Тіт «возьярился» на марновірство «дѣтумных» римлян, яким він зробив, за сюжетом, стільки добра, а вони, марно вірячи змовникам, почали чинити в Римі «поджоги», убивства та інші безчинства. В «Алфавитѣ, или Букварѣ мира» Сковорода, крім того наводить такі слова Тіта: «О други мои! Потерял я день...» (I, 325). Слова ці про втрачений день, про значення часу в житті людини,— одна з вистражданих ідей Сковороди,— так запали йому в голову, що він повторно навів їх у «силі» своєї байки «Соловей, Жаворонок и Дрозд: «О други! Погиб мой день — никому я не услужил» (II, 147). Відомо, що первісно ці слова походять із твору Гая Светонія Транквілла «Життя дванадцяти цезарів», де є розділ, присвячений Тітові, але їх використав і лібретист, і вони лунали в опері по-італійському, а в російському віршованому тексті лібретто були сформульовані так:

Наконец в потерю день оной всегда ставит,
Буде в своей милости гдѣ кого оставит¹⁷.

Не випадково, розуміється, у Сковороди зустрічаємо також образ Доменіко даль Олійо — ім'я, що досі було загадкою для всіх дослідників, які вивчали творчість українського філософа і поета. У вірші «Fabula de Tantalos» («Міф про Тантала»), змальовуючи бенкет при дворі Юпітера (Ловиша), куди був запрошений цар Тантал, Сковорода користувався зовсім не міфічними, а реальними образами, які він запозичив з життя царського двору, де на бенкетах були «вина разны», де їжа така, що «против ней — пустош панскіи обѣды», де «вездѣ багрѣют розы пред глазами», де «кричат по залѣ музы сладкогласны»,

¹⁷ Див.: Гай Светоний Транквилл. Жизнь дванадцати цезарей. Издание подготовили М. Л. Гаспаров и Е. М. Шгаерман. М., «Наука», 1966, стор. 207; Милосердие Титово., стор. 3.

И хоть в том хорѣ не бивал Далолю,
Однак за таких сто могл сам Аполло (II, 69—70).

Не можна при цьому не бачити того, що Сковорода тут ставиться до дадь Ольо з явною іронією, хоча той при дворі вважався другим, після Франческо Арайї, музикою-композитором.

Праця Сковороди у придворній капелі була тяжка і виснажлива, як праця кожного хориста. Відбувалися щоденні репетиції, бо хор постійно оновлював свій репертуар і шліфував його. Співаки розучували свої партії в чотирьох окремих кімнатах — баси, тенори, альти, дисканти. В складі хору були діти від 6—8 років і старі чоловіки-баси. Навчання відбувалося в умовах найсуворішої дисципліни. Якщо малолітні не хотіли вчитися або вчиняли якусь провину, то рекомендувалося «дать хорошо розгами, дабы и прочие страх имели». Пильно слідкували за дорослими, їм заборонялися «бесчинства, п'янства и ночная отлучка с квартиры»¹⁸.

Де жив Сковорода в Москві — автор сказати не може, не знає. Очевидно лише, що капела квартирувала неподалік від Аннінгофського (Головинського) царського палацу (а то і в ньому), аби бути завжди під рукою. Придворна капела брала участь у щоденній церковній службі (в частковому складі), де співала традиційні церковні молитви, іноді — мотети, себто співи, що включали звичайно дві або чотири самостійні мелодії. У присутності цариці або в святкові дні виконувалася фігуральна служба. У великі свята всі без винятку співи, починаючи від псалмів і хвалебних пісень, виконувалися в формі справжніх церковних концертів, що їх творили або італійські капельмейстери, або українці¹⁹.

¹⁸ Государственная академическая капелла имени М. И. Глинка..., стор. 23.

¹⁹ Див.: Якоб Штелин, Музыка и балет в России XVIII века..., стор. 59.

✓ Як об Штелін так характеризує придворну капелу тих і пізніших часів: «Здається, не можна собі уявити хору довершеного і прекраснішого, ніж хор імператорської капели, оснований імператрицею Єлизаветою. Будучи ще великою княгинею, імператриця особливо ревно ставилася до церковної служби і відчувала велике задоволення від церковної музики, якої була навчена з юності»²⁰. А перед цим він пояснює, що хор капели складається із «пречудових добірних співаків, у більшій частині українців»²¹, які аж до 1825 р. незмінно керували нею як начальники (потім — директори) і уставники — художні керівники. За часів Сковороди начальником її був згаданий вище ієромонах із Києва Юсиф (в 1741—1749 рр.), а уставником другий ієромонах Іларіон (в 1742—1744 рр.)²². Пізніше її очолював бідняцький син з України Марко Федорович Полторацький, а потім знаменитий Дмитро Степанович Бортнянський. Тут-таки працював і славетний український композитор Максим Созонтович Березовський.

✓ Варто підкреслити, що придворні півчі у правовому відношенні користувалися чималими перевагами порівняно з іншими категоріями обслуговуючого царський двір персоналу. Півчі гордилися цим. Їм видавали гарний і різноманітний одяг, взуття, забезпечували пристойне житло, добре годували, крім того платили 25 крб. чи більше «жалованья» на рік²³. За тривалу службу в капелі тих, що залишали її по старості, по хворобі, або спадали з голосу, нагороджували чинами і пожиттєвими пенсіями²⁴. Привілеї ці поширювалися й на родичів. За часів Єлизавети

²⁰ Див.: Я ко б Ш т е л и н, Музыка и балет в России XVIII века., стор. 58.

²¹ Там же.

²² Див.: Государственная академическая капелла имени М. И. Глинки .., стор. 167.

²³ Див.: Г. П. Д а н и л е в с к и й, Григорий Саввич Сковорода..., стор. 16.

²⁴ Див.: Государственная академическая капелла имени М. И. Глинки.., стор. 23.

навіть було узаконено, що домівки малолітніх придворних півчих у Києві та загалом на Україні, де жили їхні батьки, матері, брати й сестри, звільнялися від солдатських постоїв, які були справжнім народним лихом, від будь-якої обов'язкової служби та всяких податків²⁵. Отже, і перед Сковородою розгорталася досить приваблива перспектива. Але він по цьому шляху не пішов. Адже тут треба було втратити основне, перед чим золото — «блато», втратити волю.

У капелі Сковорода перебував у своєму звичному оточенні. Тут повно було земляків. Він усюди чув рідну мову. При царському дворі славилися українські кобзарі, особливо бандурист-сліпець Григорій Михайлович Любисток. Його привезли сюди ще 1730 р., у наступному році кобзар утік від царського ярма. За царськими указами його піймали і відіслали назад. У царському палаці, в Москві, його 14 листопада 1742 р. оженили і він перебував при дворі аж до 1749 р., коли одержав чин полковника і, повернувшись на Полтавщину, помер. 12 червня 1742 р. Григорій Любисток і співаки придворної капели гостювали в Якова Марковича, який тоді перебував у Москві; до речі, 7 лютого 1742 р. Маркович гостював у Петербурзі в дядька чи двоюрідного брата Сковороди Гната Кириловича Полтавцева, а 15 лютого 1742 р. в уже відомого нам Федора Степановича Вишневського²⁶.

Між царськими слугами ходив, повеліваючи ними, Гнат Кирилович Полтавцев (раніш, очевидно, Полтавець). Він служив камер-фур'ером імператорського двору²⁷, — себто виконував обов'язки начальника усєї кімнатної царської

²⁵ Див.: Государственная академическая капелла имени М. И. Глинки..., стор. 23.

²⁶ Див.: Дневные записки... Якова Марковича, ч. II, стор. 182, 169, 157, 158; УРЕ, т. 8, К., 1962, стор. 304.

²⁷ Див.: Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 26. Багалій помилково вважав камер-фур'ером Кирила Полтавцева.

прислуги, наглядав за порядком під час парадних торжеств і обідів. У селі Чорнухах він був просто заможним козаком, що носив оселедця, шаблю і жупан. Тепер він одягнув напудрену перуку і розшитий золотом камзол. Камер-фур'єр причислявся до шостого класу табеля про ранги по придворному відомству і діставав дворянство, бо навіть нижчі чини, до восьмого класу включно, по штатському і придворному відомству причислялися спадково до ліпшого старшого дворянства, «хотя бы и низкой породы были»²⁸. Зрештою, не виключено, як гадав ще Багалій, що Полтавцєви зіграли якусь роль у тому, що Сковороду забрали до придворної капели²⁹, а потім, можливо, і допомогли звільнитися з неї.

Тут-таки, при царському дворі, в кінці червня 1742 р. з'явився, терміново викликаний, як пам'ятаємо, учитель Сковороди по Київській академії Симеон (Симон) Тодорський. А спішно викликали його ось чому. Вступивши на престол і намагаючись укріпити свої права на нього, Єлизавета послала в місто Кіль за своїм племінником, гольштинським герцогом Петром Карлом Ульріхом (нар. 1728 р.), що був сином герцога гольштейн-готорнського Карла Фрідріха (сина сестри Карла XII шведського) і Анни Петрівни, дочки Петра I. Петра Карла привозять, але для навернення його з лютеранства в православ'я потрібно було вчителя закону божого за православним віровизнанням, який би володів німецькою мовою. От і знайшли для цього Тодорського. Петро Карл Ульріх був навернений у православ'я, названий Петром Федоровичем і наступником престоло³⁰. Тодорський за це навернення 12 вересня 1743 р. дістав

²⁸ Див.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XXXII (63), СПб., 1901, стор. 439.

²⁹ Див.: А. А. Васильчиков, Семейство Разумовских, т. 1, СПб., 1880, стор. 42; Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 27.

³⁰ Див.: В. А. Бильбасов, История Екатерины второй, т. 1, Берлін, [Б. д.], стор. 27—28.

чин архімандрита Іпатського монастиря біля Костроми ³¹, того самого, де пізніше знайшли славетний Іпатський літопис.

У Москві ж, треба думати, в 1742 або в 1744 р., Скворода познайомився і з Олексієм Сохою-Каноровським. Підставу для такої думки дає той факт, що Соха, адресуючи відомого нам листа від 25 січня 1754 р. в село Каврай, не знає, як точно іменувати Сквороду по-батькові: «Сердечному другу и приятелю моему, Григорію Івановичу, его благородію, Сквородѣ, или Савину, или Дунаевскому» ³². Таке неуважне ставлення до найменування по-батькові характерне саме для знайомства і дружби в молоді роки, коли приятелі, добре знаючи один одного по імені, часто не знають імен батьків.

Немало земляків і знайомих Скворода міг,—при своєму надзвичайно рухливому характері,—зустрічати, наприклад, у Московській слов'яно-греко-латинській академії, де понад три чверті учителів, префектів та ректорів були вихідцями з України, виучениками Київської академії, учителями її, забраними звідти за урядовими указами.

Тут Скворода, безперечно, зустрічався зі своїм земляком, родом із села Чорнух, Федором (в чернецтві Феофаном) Чарнуцьким, який у Московській академії вчителював ще з 1739 р., а в 1742 р. викладав поезику ³³. Тут із 1742 р. префектом працював добре нам знайомий Іоанн Козлович, який ще в 1740—41 р. викладав риторику в Київській академії ³⁴. В 1741—1743 рр. тут був проповідником Павло Канючкевич, у якого в 1738—39 р. Скворода слу-

³¹ Див.: В. А. Бильбасов, История Екатерины второй..., т. 1, стор. 113; П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 854.

³² Див. про це вище, а також: «Киевская старина», т. IV, 1882, ноябрь, стор. 308.

³³ Див.: С. Смирнов, История Московской славяно-греко-латинской академии..., стор. 219.

³⁴ Там же, стор. 209.

хав курс поезиї ³⁵. Самуїл Рубчаковський, ієромонах із Києва, у 1742 р. викладав риторику ³⁶. Іоїль Врублевський, який у 1741—42 р. викладав у Київській академії аналогію, в 1742 р. — на початку 1743 р. в Московській слов'яно-греко-латинській академії був учителем синтаксими ³⁷. Феодор Бенклеєвський, із вихованців Київської академії, з 1741 до 1744 р. був учителем граматики та інфіми ³⁸. Симеон Шмигельський та Іуст Русичевський, із київських вихованців, в 1742 р. були проповідниками в Московській академії ³⁹. До вересня 1742 р. префектом Московської академії, а далі аж до 30 травня 1748 р. ректором, був Порфирій (у світському стані Петро) Крайський, теж із Києва ⁴⁰. Із цим мерзенним «землячком» Сковороді пізніше доведеться зіткнутися в Харкові і тяжко постраждати від нього.

Восени 1742 р. на прохання Єлизавети повернувся з Італії Франческо Арайя і привіз із Флоренції лібретиста-професіонала Джузеппе Бонеккі (Giuseppe Bononcini), художника, сопрано-кастрата, гобоїста, кількох скрипалів та інших працівників театру. Відтоді Арайя на лібретто Бонеккі майже щороку писав одну оперу, що ставилася на імператорській сцені в день народження Єлизавети або в день коронації.

У грудні 1742 р. царський двір повернувся до Петербурга ⁴¹. Незабаром сюди переїхала і придворна капела. Співаки капели, а серед них, ясно, і Сковорода, жили у так званому старому Зимовому палаці, побудованому 1721 р. Петром I (який тут і помер), перебудованому в 1726 р.,

³⁵ Див.: Акты и документы..., Отд. II, т. I, ч. II, К., 1904, стор. 322.

³⁶ Там же, стор. 321.

³⁷ Там же, стор. 323; помер у Пекіні 21 квітня 1744 р.

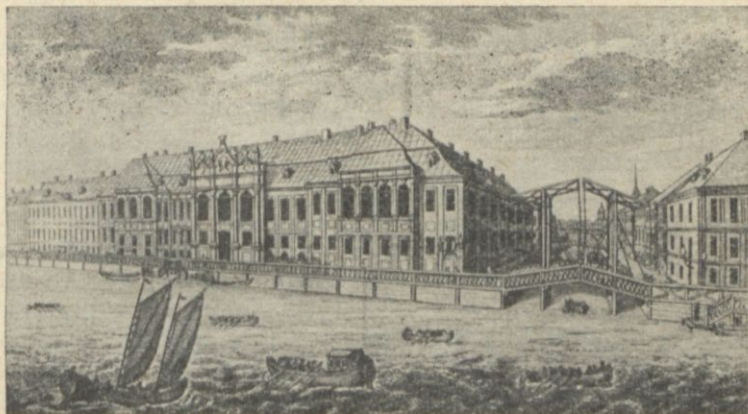
³⁸ Там же, стор. 322.

³⁹ Там же, стор. 323.

⁴⁰ Див.: С. Смирнов, История Московской славяно-греко-латинской академии..., стор. 199.

⁴¹ Див.: С. М. Соловьев, История России..., стор. 163.

Старий Зимовий палац у Петербурзі, де жили співаки придворної капели (з гравюри Ендера XVIII ст.).

потім ще раз, так що стіни його увійшли в будинок теперішнього Ермітажного театру ⁴².

У Петербурзі капела виконувала свою звичайну щоденну роботу. Відбувалися безконечні репетиції, що забирали у співаків та керівників капели всі сили і час. Зате й наслідки були разючі. Про враження від виступів придворної капели маємо дуже цікаве, хоч і дещо пізнішого часу (коли Сковорода там уже не працював) свідчення сучасника, котре повною мірою може відноситися і до ранішого періоду. Ось що писав 1764 р. в Петербурзі відомий російський історик Август Шлецер: «Одного великого свята прийшов я в придворну церкву до обідні з наміром послухати славетної російської музики, — себто музики

⁴² Про історію цього будинку див.: А. Л. Майер, О старом Зимнем дворце и палате, в коей скончался государь император Петр Великий. — «Вестник Европы», т. 35, 1872, т. III, май, стор. 1—18; тут є плани і малюнки.

вокальної, в котрій жоден інструмент, ані органи не беруть участі. Я мав стільки почуття і стільки знань у музиці, що міг належним чином насолоджуватися нею, віддаючись сліпому здивуванню. Треба уявити собі цілий хор, який складається з 12 басистів, 13 тенористів, 13-таки альтистів і 15 дишкантів, — себто більше п'ятдесяти чоловік півчих; стільки ж юних вихованців і підростаючих учнів, що безперестану вправлялися під керівництвом і наглядом директора ⁴³ (що має чин полковника) та інспектора, які були колись придворними півчимами. При щоденному богослужінні в придворній церкві співають небагато хто з них і при цьому за простим наспівом; але в недільні дні в присутності імператриці ⁴⁴ спів їх супроводжується містєцькими прикрасами; у високі ж свята вони повним хором співають духовні концерти, — які спеціально створює Галуппі ⁴⁵ та українці (котрі складають музичний народ в Росії, так само як богемці в Німеччині), — що містять у собі псалми, церковні пісні та інші богослужєбні тексти. Оці концерти, в яких вогненна італійська мелодія з'єднується з ніжною грецькою, перевершують усякий опис. З ніжними, чистими голосами (і жодної дівчини, жодного кастрата!) змішуються найгустіші; налож дрижать од співу басистів. Мое здивування тут не має ніякого значення, але багато хто із чужоземних послів, які чули музику в Італії, Франції та Англії, так само чудувалися. І сам Галуппі, слухаючи вперше повний церковний концерт у Росії, вигукнув: „Un si magnifico coro mai non ho sentio in Italia“ („Такого чудового хору я ніколи не чув в Італії“)»⁴⁶.

Штелін свідчить, що за часів Єлизавети крім великої

⁴³ Себто Марка Федоровича Полторацького.

⁴⁴ Катерини II.

⁴⁵ Галуппі — Бальдассаре Галуппі (Galuppi), на прізвисько Буранелло, італійський композитор, який у 1764—1768 рр. був придворним капелмейстером у Петербурзі.

⁴⁶ Замечания иностранца о Петербурге, в 1764 году писанные. — «Вестник Европы», ч. LXXIX, 1815, стор. 148—149.

придворної капели неподалік від апартаментів імператриці перебувала для щоденних служб ще друга, маленька капела. «В ній стояв окремий пульт, за котрим імператриця з надзвичайною точністю і чарівністю брала участь у виконанні найтрудніших мотетів і концертувала з найумілішими співцями»⁴⁷.

Є підстави припускати, що Сковорода з його унікальним голосом, слухом, творчим обдаруванням до музики, міг належати саме до цього вужчого кола добірних співаків, щодня потрібних цариці. На таке припущення наптовхує ще й така обставина. Капела в часи Єлизавети налічувала понад 50 чоловік. Коли цариця влітку 1744 р. відвідувала Київ, увесь почет її, і панство, і слуги, складався з 230 чоловік⁴⁸. Отже, ясно, що капелу в повному складі Єлизавета із собою не брала, — це було непотрібно в недовгій подорожі. Але маленька капела цариці необхідна була для щоденної служби божої, і Сковорода прибув до Києва в складі почету. Виходить, що він належав до маленької капели. Автор не думає, що він приїхав до Києва тому, що ще в Москві було вирішене питання про його звільнення. Ймовірно, що це питання виникло в Києві, у зв'язку з майбутніми планами про відновлення діяльності Токайської комісії на чолі з улюбленцем Єлизавети генерал-майором Федором Вишневським (про це вже йшлося вище). Перебування в маленькій капелі серед найдобріших і найталановитіших співаків дає змогу додатково пояснити і той факт, чому Сковороді, звільняючи, дали чин придворного уставника. Уставником називався регент, який безпосередньо керував хором (тепер він називався б художнім керівником) і досконало знав «устав» (порядок) церковних служб. Вибрався він із найдосвідченіших співаків. Отже, за своїми здібностями, талантом і знанням справи Сковорода

⁴⁷ Яков Штелин, Музыка и балет в России XVIII века..., стор. 58.

⁴⁸ Див.: А. А. Васильчиков, Семейство Разумовских, т. 1. стор. 49.

теж був придатний на роль уставника. Нікому, розуміється, не прийде в голову, що Сковороді дали цей чин «просто так».

Придворна капела брала участь не лише в церковних службах та церковних концертах. Вона, так само як італійські музика та співаки, була неодмінним учасником усіх придворних торжеств і свят з різних нагод. Співаків її брали іноді на свої бенкети різні вельможі, де вони повинні були розважати їх. Капела мала у своєму репертуарі хорові твори найвидатніших композиторів XVIII і попередніх століть. Очевидно, уже в пору Сковороди (бо про пізніші часи можна говорити цілком певно), капела виконувала твори Йоганна-Себастьяна Баха (меса сі мінор, п'ятиголосий мотет "Jesu meine Freunde"), Георга-Фрідріха Генделя («Ізраїль у Єгипті»), Орландо ді Лассо («Любові непокірній моїй»), Франческо Дуранте (меса "Gloria in excelsis", фрагменти), Леонардо Лео (мотет "Judica te, deus"), Джакомо Каріссімі ("Jephthe", хори із ораторії), Джованні Палестріни (меса папи Марчелло, "Alla viva del Tebro", "Kyrie", "Il dolce sonno"), Джованні Батіста Перголезі ("Stabat mater") та інших⁴⁹. Всі ці композитори становили вицвіт тогочасної світової музичної культури, слава яких не померкла у віках. Сковорода належав до тих, що давали життя їхній творчості, він до неї прилучався сам і засвоював її. В усякому разі якусь частину із згаданих творів він виконував разом з іншими безсумнівно.

Увесь 1743 р. Єлизавета, царський двір і всі придворні та урядові кола провели в Петербурзі в активній діяльності для зміцнення трону. 21 січня 1744 р. цариця і весь вельможний Петербург знову виїхали до Москви⁵⁰. Сюди, природно, перебралася капела, а з нею і Сковорода. Єлизавета мала відзначити в Москві дворіччя своєї інтроні-

⁴⁹ Див.: Государственная академическая капелла имени М. И. Глинки... стор. 147—149.

⁵⁰ Див.: С. М. Соловьев, История России..., стор. 249.

зації і здійснити нові заходи, пов'язані з престолом: вона давно вже шукала «подругу життя» майбутньому престолонасліднику Петру Федоровичу.

9 лютого 1744 р. до Москви на запрошення Єлизавети прибула із міста Штеттіна (Щеціна) голодранка, яка не мала навіть постільної білизни, ангальт-цербстська принцеса Софія Августа Фредеріка, або, як її називали, Фіке, зі своєю матір'ю, шпигункою прусського короля Фрідріха II⁵¹. Ця Фіке, із зачучверілого роду, призначалася стати дружиною Петра Федоровича, який доводився їй троюрідним братом. Але для здійснення шлюбу, німкеню-лютеранку потрібно було, як перед цим її братика, перелицювати на православну росіянку. Знову було викликано Симеона Тодорського, той місяців зо три заставляв її вичати по-російському символ віри, який вона без запинки проказала 28 червня 1744 р. в палацовій церкві і стала «Єкатериною Алексеевной». 29 червня Фіке була заручена в Успенському соборі з Петром Федоровичем в день його іменин. Церемонія була надзвичайно урочиста. Як і при коронуванні Єлизавети, тут був увесь сенат, синод, найвищі державні чини, генералітет, дипломатичний корпус. Багатоголосо співав заздоровну придворний хор, а в ньому, здіпивши серце, і Сковорода. Дзвонили дзвони, ревли гармати. Потім був бенкет до двох годин ночі, де італійські співаки та придворна капела розвеселяли роззолочену придворну і державну знать⁵².

Отже, Сковорода був свідком того, як робила перший крок до російського престолу лицемірна і жорстока німфоманка Фіке, вона ж — Катерина II. Він добре знав ту, що потім накинє тугий зашморг кріпосництва його народові, яка знищить славу Запорозьку Січ, закатує Пугачова, зажене в Сибір Радищева за його «Подорож із Петербурга до Москви». А цим же шляхом у свій час чотири рази

⁵¹ Див.: В. А. Бильбасов, История Екатерины второй, т. I., стор. 59—60, 108.

⁵² Там же, стор. 112—124.

проїхав і Сковорода! Він теж усюди бачив неволю і пужду народу Росії, уярмленого царями та панами, і теж проймався його стражданнями і волелюбством, гнівом і мудрістю, його демократичною культурою.

Симеон Тодорський за перелицювання в православ'я голодранки Фіке був хіротонісований 31 березня 1745 р. в єпископа костромського⁵³.

Тим часом ще з 1743 р. Франческо Арайя працював над трьохактною оперою "Seleuco" («Селевк»), лібретто якої написав Джузеппе Бонеккі, а російською мовою переклав за одними даними Олександр Сумароков, а за іншими — Адам Олсуф'єв⁵⁴. Опера ця мала підкреслити щасливе підписання миру зі шведами 19 серпня 1743 р. і призначалася для постановки в день коронування Єлизавети. Передостання генеральна репетиція її була 13 квітня, останню — 24 квітня — відвідала цариця, а 26 квітня відбувся надзвичайно урочистий спектакль. У ньому виступало шість головних осіб, але у звітах тогочасної преси говориться про вісімдесят учасників опери⁵⁵, — можливо, що тут, як і в опері "La clemenza di Tito", брав участь придворний хор, а в ньому, отже, і Сковорода.

Ще з весни 1744 р. тривало жваве приготування до поїздки Єлизавети з двором до Києва. По всьому маршруту ладнали дороги і мости, упорядковували поштові станції, заготовляли на них тисячі коней, лаштували місця ночівель і перепочинку. У Київській академії на цей раз не відпустили студентів на канікули. Вони ціле літо готувалися до Візиту, бо мали зустрічати Єлизавету театралізованим видовищем зі співом кантів і читанням віршів, які для цієї нагоди спеціально написав префект Михайло Козачинський.

26 липня 1744 р. з Москви рушила Фіке зі своїм наре-

⁵³ Див.: В. А. Бильбасов, История Екатерины второй, т. I., стор. 113; П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 849.

⁵⁴ Див.: R. - Aloys Mooser, Annales de la musique..., стор. 215.

⁵⁵ Там же, стор. 216—217.

ченим Петром Федоровичем та невеликим почетом, а другого дня — цариця і всі, хто мав їхати, щоб наздогнати велику княгиню і великого князя в дорозі. Як знаємо, тоді-таки в складі цього великосвітського зборища виїхав до Києва і Сковорода. Поїздка мала розважальний характер. Царицю та її супутників всюди урочисто зустрічали, — організація «радості» була на висоті. Єлизавета часто зупинялася, так що лише в середині серпня всі прибули до міста Козельця, де майже два тижні з ранку до вечора різалися в карти «по большой» в маеткові графа Олексія Розумовського⁵⁶.

Маршрут, по якому відбув Сковорода до Києва такий: Москва — село Коломенське (де був царський палац і перша ночівля) і далі або вже відомий нам тракт Малоросійської пошти, або шлях на Подольськ — Серпухов — Тулу — Чернь — Мценськ — Орел, а тоді той самий тракт.

Наприкінці серпня 1744 р. всі рушили до Києва, і місто на чолі з духовенством вийшло дивитися на царицю до тріумфальних воріт, споруджених на Печерську. 29 серпня 1744 р. після полудня Сковорода зустрічався зі своїми земляками, з учнями Київської академії. Про інше тут нема потреби розповідати. 11 вересня царська камарилья поїхала до Москви.

Що ж залишилося від тривалої діяльності Сковороди-співака? Те, що й від інших співаків тих часів. Нічого. Голос не збережеш. Зате в багатьох творах Сковороди, написаних пізніше, ми знайдемо чимало відголосів його перебування на підневільній службі при царському дворі, і знайдемо основне — його непримиренне ставлення до самого інституту царизму і деспотії, критику самодержавства. При цьому його критика була не «взагалі», а зокрема адресована проти тієї цариці, якій тридцять чотири роки безліч продажних панегіристів-віршомазів, одержуючи за це чини і золото, «воскуривали фиміам».

⁵⁶ Див.: А. А. Васильчиков, Семейство Разумовских, т. 1, стор. 50; В. А. Бильбасов, История Екатерины второй, т. I., стор. 131.

Інакше стоїть справа із діяльністю Сковороди в придворній капелі як композитора. Вище наводилися документи про те, що українці, поряд із італійцями та, ясно, росіянами, були там творцями музики. Коваленський, розповідаючи про музичні нахили і діяльність Сковороди, залишив таку синтетичну характеристику: «Любимое, но не главное упражнение его была музыка, которою он занимался для забавы и препровождал праздное время. Он сочинил духовные концерты, положи некоторые псалмы на музыку, также и стихи, пѣваемые во время литургии, которых музыка преисполнена гармонии простой, но важной, проникающей, плѣняющей, умиляющей. Он имѣл особую склонность и вкус к акроматическому роду музыки. Сверх церковной, он сочинил многія пѣсни в стихах и сам играл на скрипкѣ, флейтраверѣ, бандорѣ и гуслях приятно и со вкусом» (II, 512—513).

Сумніватися щодо цих свідчень Коваленського в нас нема ніякої підстави. Його правдивість перевірена неодноразово. Але, на жаль, про музично-композиторську діяльність Сковороди тут сказано сумарно. Якщо музика була «не главным упражнением» його пізніше або раніше, то в придворній капелі це була його щоденна робота і турбота. Неясно, коли він написав ті або ті твори. Але стосовно духовних концертів і літургії-служби, то тут сліди явно ведуть до московсько-петербурзького періоду життя Сковороди.

Хоч у багатьох випадках свідчення молодого Ізмаїла Івановича Срезневського явно вигадані, але його твердження, що «находясь там (у придворній капелі.— Л. М.) он сложил голос для духовной песни «Иже херувимь», который и доселе употребляется во многих сельских церквах на Украине»⁵⁷ містить у собі зерно істини. Підставою для такого судження є матеріали Коваленського, а також примітка до слів Срезневського, зроблена Григорієм Фе-

⁵⁷ И. С. р. з. к, Отрывки из записок о старце Григории Сковороде.— «Утренняя звезда», кн. I, 1833 (1834), стор. 76—77.

доровичем Квіткою, який особисто знав Сковороду: «Напев сей духовной песни, под именем придворного, помещен в обедне, по высочайшему повелению напечатанной и разосланной по всем церквам, для единообразия в церковном пении. Кроме сего Сковорода сложил веселый и торжественный напев «Христос воскрес» и канон Пасхи «Воскресение день», и проч., ныне употребляемый в церквах по всей России, вместо прежнего унылого ирмологийного напева, и везде именуемый «Сковородин»⁵⁸.

Правда, всі ці свідчення спробував перевірити Г. Данилевський. Він просив зробити про це розшуки в архіві придворної контори В. Стасова, наводив довідки в інспектора капели П. Белікова, але вони не могли повністю підтвердити слова Квітки і Срезневського. І Данилевський робить висновок: «Сковорода не сочинял в бытность в Петербурге духовной песни «Иже херувимы», которая введена в России; и подобный напев, под именем придворного, напечатанный в обедне, изданный под руководством Бортнянского в 1804 году, не принадлежит Сковороде»⁵⁹. Данилевський, однак, визнає, що Сковорода творив духовні канти і посилається тут на свідчення професора Петербурзької духовної академії В. Карпова, що той, живучи в Києві, чув наспіви, які приписують Сковороді, але які не введені до церковного вжитку, а співаються київським духовенством келейно, в приватних зібраннях.

Щодо духовних концертів і кантів, то нам тут непотрібні запевнення ні Данилевського, ні Карпова, бо про це авторитетно сказав Коваленський. Річ в іншому. Де вони? Як їх знайти? Чи збереглися вони? А щодо «Иже херувимы», то відомо, що цей спів увіходить до літургії Іоанна Златоустого і виконується на початку третьої частини її (літургії вірних). Отже, якщо Коваленський свідчить, що Сковорода поклав на музику «стихи, пѣваемые во время

⁵⁸ И. С. р. з. к. Отрывки из записок о старце Григории Сковороде, стор. 76—77.

⁵⁹ Г. П. Данилевский, Григорий Саввич Сковорода..., стор. 18.

літургії», то пісня «Иже херувимы» неминуче повинна була б сюди входити.

Відкидаючи твердження про Сковороду — творця музики для служби, себто документальне свідчення Коваленського, а також Квітки, Данилевський свій погляд аргументував так: «Если же Квитка приписывает ему по памяти некоторые, принятые в церквах, духовные напевы, из которых один именовали даже прямо «Сковородинным», то это могло легко случиться, потому, что даровитый мальчик Сковорода, воротившись из Петербурга, учил желающих напевам придворным, напевам тогдашних знаменитостей, в роде его земляка Головни, и эти песни сохранились в памяти потомства вместе с его именем»⁶⁰.

Як бачимо, Коваленський пише про цілу службу, — тут уже мовиться про «некоторые напевы». Сковорода повернувся із Петербурга «мальчиком». Який це «мальчик»? Це парубок 22 років у повному розквіті сил і талантів, — а музичні таланти, як відомо, розвиваються дуже рано. Це не «мальчик», а талановитий музикант, що мав чин придворного уставника. Чого Сковорода ні з сього ні з того «учил желающих напевам придворным»? Звідки це видно? Де докази? Коли це він мав учити? Тоді, коли повернувся з капели і з головою пірнув у вивчення тяжкої науки філософії, яке забирало весь час? Тоді, крім усього, Сковорода пробув у Києві лише один рік. Ми вже неодноразово бачили подібну аргументацію раніше, і ця теж не витримує ніякої критики.

Тим часом знайдені і зовсім недавно ескізно досліджені нові матеріали серйозно підтверджують правдивість відомостей Коваленського про Сковороду — автора літургійної музики. Ці матеріали виявила в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР відома дослідниця історії української музики Онисія Яківна Шреєр-Ткаченко, яка порадила

---

⁶⁰ Г. П. Данилевский, Григорий Саввич Сковорода..., стор. 18.

опрацювати їх, насамперед розшифрувавши, викладачеві Київської консерваторії Інні Омелянівні Комаровій, котра й виступила про це зі статтею⁶¹.

Прочитавши статтю, автор вирішив своїми очима подивитися ці матеріали. Він звернувся знову до рукописного відділу ЦНБ АН УРСР, де вони зберігаються під шифром № 122 (118) с I—VIII П. Виявилось, що це збірник різних духовних концертів і служб, який складається із восьми нотних рукописних книг. Кожна книга — це ноти певної партії (першого баса, другого баса, першого тенора і другого, першого і другого альтя, першого і другого дисканта). У кожній книзі партії йдуть, розуміється, в одному порядку. Як видно, книги ці — зібрання концертів і служб, були свого часу переписані на окремих зошитах, а потім об'єднані в одну оправу. Деякі зошити надзвичайно заяложені і навіть пошарпані, отже, ними користувалися багаторазово.

Перший аркуш (арк. 1 і 1 зв.) містить поминання «за здравие цариці Анни Іоанівни, цесарівни Єлизавети Петрівни і архієпископа Рафаїла Заборовського, отже, ці матеріали були створені не пізніше смерті Анни Іоанівни (17 жовтня 1740 р.). Другим у збірникові йде «Концерт святому апостолу Тимофею на осмь голосов» з присвятою: «Высоце в богу превелебному его милости господину отцу Тимофею святяя первопрестолнія великія церкве Софін Киевскія нотарію от недостойнаго монаха Герасима подолскаго принесесея» (арк. 1; у книжках нема суцільної пагінації). Нотарій Тимофій — це майбутній київський митрополит Тимофій Щербацький, який, до речі, в дитинстві перебував «при дворѣ государевом в пѣвческой должности», — себто в тій самій придворній капелі, що пізніше ввібрала і Сковороду, — а потім був пострижений у ченці в Києво-Софійському соборі і працював тут писарем (но-

⁶¹ Див.: І. Комарова, Музика Сковороди? — «Літературна Україна», 1971, 19 листопада, п'ятниця, № 91 (2891), стор. 2.

тарієм) до 20 березня 1737 р.⁶² Отже, цей концерт був створений не пізніше вказаної дати. У збірнику є кілька творів відомого російського композитора Василя Полікарповича Титова (бл. 1650—1710?), якогось Думи, Николая (Миколи Дилецького?), згаданого Герасима, а також подається ім'я Іоанна Ханенка.

Оскільки всі твори датуються найпізніше серединою XVIII ст. і оскільки другим у збірнику йде концерт, присвячений Тимофіїві Щербацькому, який 6 березня 1748 р. став митрополитом київським, то є всі підстави твердити, що оправлені всі ці зошити були за часів митрополитства Щербацького (до 1757 р.). Пізніших матеріалів тут ніби не виявлено. Книги ці належали до бібліотеки Києво-Софійського собору, який був митрополичою резиденцією.

Так от, четвертою в усіх книжках іде «Служба на 8 голосов», що має позначення імені автора «Гри», «Грицк», і повністю «Грицкова». Навівши уже відомі нам матеріали Коваленського, Квітки і Данилевського, Комарова з приводу згаданої служби пише: «Перебираючи вітчизняних музикантів XVIII століття (на жаль, ми знаємо про них дуже мало), ніяк не обминеш Григорія Савича Сковороди. Та й біографи свідчили, що його перу належав музичний твір на текст «Херувимської»!

У згаданій службі «Иже херувимы», як і слід сподіватися, є, і стоїть вона на своєму місці. Фахівець-музикознавець свідчить, що «автор співу вільно володів композиторською технікою тогочасного рівня. «Херувимська» вражає гармонійною красою, сміливими, але м'якими модуляціями, майстерною свободою голосоведіння. До якого ж стилю можна віднести цей твір? До старого поліфонічного чи до молодого гомофонно-гармонічного? У «Херувимській» поєднано обидва стилі, але інакше, ніж у Баха, і не так, як, скажімо, у Перголезі. Тут переважає акордове гармонічне мислення, але кожен голос зберігає велику

⁶² Див.: Акты и документы..., Отд. II, т. I, ч. II, К., 1904, стор. 282.

Служба на Голосъ и Альта въ Грицьково: Мл

Слава слава слава слава
 и си и си и сто му лу
 и оуб и прто и во де си оубо
 Ами Ами Ами на ло ти снє слов
 во ва и воли да сна св нѣта вопло
 ти ти снє и прто ави мажи то
 Ла тво оубо ла да да е лу си сти ца
 тро и сто му лу лу вси на сна си
 на иже в сла со куне сла со

Партія другого альта із «Служби Грицькової».

горизонтальну автономію, що свідчить про виняткову композиторську майстерність. Поліфонією автор володіє досконало: ми зустрічаємо в нього й подвійні канони, й різноманітні види контрапунктів. А музику написано перед народженням Бортнянського, Березовського, Веделя!⁶³

Коваленський писав, що Сковорода мав особливий нахил і смак «к акроматическому роду музики». Дослідниця з цього приводу підкреслює: «В звичайному розумінні «ахроматичний» означає «позбавлений хроматизму», тобто діатонічний. І музика «Херувимської» справді підкреслено діаточна. Вона ніби тече величним розміреним потоком, не знаючи суєти та перешкод, і вісім її голосів м'яко сплітаються в струнку світлу гармонію.

Грунтовний і всебічний аналіз «Служби», творцем якої є «Грицко», — ще попереду. Автор — не музикознавець. Але всі наведені матеріали дають підставу з надзвичайно великим ступенем ймовірності вважати цей твір належним Сковороді, тим більше, що це підкріплюється ще такими даними й міркуваннями.

Читач може поставити резонне питання: а звідки Коваленський знав, що музику Сковороди треба кваліфікувати як ахроматичну? Він що, був знавцем музики? Так, був. Коваленський був музично обдарованою людиною, його навчав музики сам Сковорода. Не завадить нагадати, що після вчителювання в Харківському колегіумі Коваленський кілька років перебував на службі у пристрасних любителів музики — у сім'ї Розумовських, бував за кордоном, як вихователь, із четвертим сином гетьмана Кирила Розумовського Львом⁶⁴. Другий син Кирила Андрій був у тісній дружбі з Гайдном, Моцартом, Бетховеном, — це загальновідомо. Бетховен, як знаємо, для квартету, що його тримав у себе Андрій Розумовський, написав три квартети (№ 7, 8, 9, ор. 59), де використав українські народні

⁶³ І. Комарова. Музика Сковороди?..

⁶⁴ Див.: Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 21—22.

пісні; Бетховен же опрацював для голосу з фортепіано пісню Семена Климівського, сучасника Сковороди, «Хав козак за Дунай».

Дивовижні ці історичні перипетії: генерал-майор Федір Степанович Вишнівський, ще будучи полковником, знаходить Олексія Розума, і той потім стає другою в Росії особою; Вишнівський же бере із собою до Угорщини Сковороду; учень Сковороди Коваленський стає вихователем Льва Кириловича, сина брата Олексія Розумовського.

Отже, Коваленський дав кваліфіковану характеристику музики Сковороди. Але для атрибуції «Служби» з «Херувимською» як витвору Сковороди варто піднести ще такі аргументи.

Вище уже наводилися імена інших авторів, твори яких маємо у збірнику. Всі вони названі у поважній формі «Василий Титов», «Николай», «недостойный монах Герасим», «Дума», згадується ім'я Іоанна Ханенка. І поруч із цим — «Грицько». Цілком певно, що тут ідеться не про літню людину, а про парубка, — таким і був Сковорода в 1741—1744 рр. Пізніше його ніхто Грицьком не називав, лише Григорієм.

Далі. Ім'я Грицько повністю виключає іншу групу можливих авторів — з духовного стану, бо таке ім'я і в такій формі («Грицько») ніде не зустрічається і не може зустрічатися серед чорного і білого духовенства. Отже, Грицько був світською людиною. Але твір свідчить, що він був не лише винятково обдарованою людиною, але й людиною, що досконало знала церковну службу, її порядок. Сковорода удостоївся чину придворного уставника, — себто й був такою людиною. Коли ж зважити, що українці були творцями музики в придворній капелі, то дуже легко можна пояснити і той факт, що тоді Сковорода і написав оцю «Службу».

Фахівець-музикознавець свідчить про високі якості музики цього твору, — отже природно, що він міг виконуватися (і напевне виконувався) придворною капелюю за

участю або й під керівництвом автора. Сковорода, як автор, привіз цю «Службу» до Києва. Твір великої художньої якості, прийнятий навіть при царському дворі, «Служба» виконується в головному храмі України — у Києво-Софійському соборі, бо в складі книг його вона тільки й відома (принаймні досі). Тимофій Шербацький був сам співаком капели і добре розумівся на музиці. Він міг гідно оцінити твір Сковороди, тим більше, що був із ним, — як це ми знаємо, — особисто знайомий і влаштував його на роботу до дідача Томари.

Важко сказати, коли Сковорода передав свою «Службу» в Києво-Софійський собор, — чи в 1744—45 р., що ймовірно, чи після приїзду з Угорщини, коли втретє навчався в Київській академії. Та це й не має особливого значення. Надто багато збирається різноманітних аргументів, що автором «Служби» міг бути лише Сковорода. Не можна вказати іншу людину, навколо якої так гармонійно і невимушено групувалися б усі матеріали й аргументи.

Майбутньому критикові, який заперечуватиме авторство Сковороди, доведеться знайти іншого Грицька (не Григорія!), себто світську людину, що досконало знає церковні устава, що володіє великими композиторськими даними, які уможливають не лише творення мелодії, але й гармонізацію її (по партіях), доведеться знайти «Службу» з іменем іншого Грицька, а в цій «Службі» — «Херувимську», яка була б тільки діатонічною; треба знайти твір, який би належав або був переписаний саме в середині XVIII століття, щоб він був переписаний саме в Києві і тут виконувався в Софійському соборі. Доти, доки кожна ланка оцього ланцюга не буде розірвана, у нас нема достатніх підстав вважати, що цю «Службу» написав це Сковорода.

Данилевський, як пам'ятаємо, твердив, що пісня «Иже херувимы», надрукована в обідні 1804 р., не належить Сковороді. А звідки він це знав? Хіба він порівняв «Службу» Сковороди із цим виданням? Про це він нічого не пише.

- Коли б порівняв — написав би. Надто це серйозна справа.

Автор узявся розшукувати це рідкісне видання 1804 р. і знайшов. Воно має заголовок «Пѣніе божественной дітургїи Златоустаго придворное простое» і зберігається у Подільському філіалі (№ 1) ЦНБ АН УРСР під шифром XI 6/11 у тому самому будинкові колишньої Київської академії, де навчався Сковорода. Правда, служба не має титульної сторінки, але в кінці, на арк. 27 зв. є такий напис невідомою рукою: «Сія книжица Кієво-Печерскія лавры, праваго клироса, 1805 года октября мѣсяца присланна». Ціна її була 20 коп. Отже, ясно, що це видання 1804 р., бо щороку такі книжки не друкувалися. Зрештою тут маємо і ту сакраментальну формулу, що це «пѣніе» придворне, але просте. Просте!

Автор звірив «Службу» з іменем «Грицькова» і службу видання 1804 р., — це справді не те саме. Мелодія тут інша, зокрема й мелодія «Иже херувимы» і написана лише для двох голосів — баса та альта⁶⁵. Тут чималою мірою відмінний і текст. Це, до речі, цікаве питання: автор звірив текст «Служби» Грицька з відповідними місцями канонічної служби Іоанна Златоустого за почаївським виданням «Литургикона» 1735 р., — тут теж не все сходиться. Отже, Грицько використав дещо варіантний текст.

Так от, порівняння двох служб нічого не підтвердило, але нічого й не заперечило. По-перше, видання служби 1804 р. — це богослужіння «придворное простое», без будь-яких прикрас. «Служба» ж Грицькова, за свідченням фахівця, — це високомистецький концерт-служба. А про такі два види служби, простої і мистецької, фігуральної, які

⁶⁵ Там-таки (шифр III 3/28), автор знайшов ще одне видання придворної служби — «Простое пѣніе Божественной литургїи Златоустаго, издревле по единому преданію употребляемое при Высочайшем дворѣ. По высочайшему повелѣнію печатано в С. Петербургѣ 1815 года». Ця служба така сама, як і служба видання 1804 р., але в іншій тональності, і надрукована набагато краще.

виконувала придворна капела, уже наводилися документальні дані Штеліна. По-друге, чому треба думати, що до Сковороди придворна капела не мала у своєму репертуарі придворної простої служби? Більше того, така служба не могла не бути, бо придворна капела існувала давно. Що ж вона тоді виконувала під час богослужіння? Сковорода й створив свою високомистецьку службу тому, що «п'їніе придворное простое» не могло не прийтисся. 111

... Після того, як автор написав усе викладене вище, він за вказівкою музикознавця Миколи Костянтиновича Боровика натрапив на одну статтю історика музики Антона Вікторовича Преображенського. В статті той досліджує «Иже херувимы» з простої придворної служби і переконливо доводить, що херувимська створена була на кант «Радуйся», відомий на Україні ще з XVII ст., що «кант «Радуйся» существовал задолго до Сковороды с текстом херувимской, был раньше известен великорусским певцам, так что если на долю Сковороды и можно что-то оставить в деле распространения этой херувимской песни, то исключительно в пределах самой Придворной Капеллы он мог закрепить ее употребление, да и то, наверно, разделив эту честь со многими малороссами певцами»⁶⁶.

Ми ж тепер знаємо, що це не так. Сковорода-композитор справді не мав нічого спільного з простою придворною службою, котру Преображенський характеризує, як примітивну, і до примітиву її довів, нарешті, редактор Бортнянський. Уже в другій половині XVIII ст. ніхто не пам'ятав, коли в капелі первісно було створено це «п'їніе». Ймовірно, після Миколи Дилецького — видатного українського композитора і теоретика музики другої пол. XVII ст.⁶⁷

Григорій Квітка говорив, що Сковорода створив канон Паски «Воскресеніє день». Цікаво, що Боровик у бібліо-

⁶⁶ А. Преображенский, От униатского канта до православной херувимской. — «Музыкальный современник», 1916, № 6, стор. 22.

⁶⁷ Там же, стор. 24—27.

теці київського Володимирського собору знайшов службу «Христос воскрес» (шифр № 680, автор бачив 21 стор. фотокопій нот), аранжировану Михайлом Андрійовичем Наєждинським. На першій сторінці, над нотами, невідомою рукою (не Наєждинського) написано: «Пасхальный канон. Мелодія приписується укр. философу Григорию Сковородѣ. Арран. Н. М. Припѣвы малые. Христ. воск. и ектені. М. Н.»

... Розшукуючи матеріали і пишучи цю книжку, автор багато днів провів у читальному залі Подільського філіалу Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР. Якось урочисто і тепло було при думці, що ти перебуваєш у цьому будинкові з товстеними стінами XVIII століття, у тій височенній «саль для отпра́вленія диспутов», яка десять років запрошувала до себе Сковороду, бачила його і слухала його.

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

Навесні 1753 р. студент другого року богословського класу Київської академії Сковорода прибув до села Каврай (тепер Коврай Золотоніського району Черкаської області), присланий сюди митрополитом Тимофієм Щербацьким на роль учителя-інспектора в сім'ї пребагатого дідача Степана Томари. Договір, за яким шести-семилітній син поміщика, розбещений матір'ю Василь, був доручений Сковороді «в смотреніе и науку», укладено на один рік (II, 491).

Чому на один? Тому, думається, що Сковорода, не маючи ніяких певних засобів до існування, розглядав свою працю в поміщика Томари як звичайну кондицію — тимчасовий підробіток бідних студентів, котрий давав їм змогу продовжувати навчання. Цей підробіток звільняв студентів від принизливої жєбранини, — основного засобу їхнього матеріального самозабезпечення, — од якої вони страждали морально, і тому академічне начальство відпускало старших студентів на інспекторство і одержання кондицій іноді ще до настання канікул. Кондиції тривали кілька місяців, рік, а то й кілька літ, — студенти ж числилися за академією¹.

Є підстави твердити, що Сковорода, присланий у Каврай митрополитом як найкращий учень академії і як людина товариська, одразу зав'язав знайомство, а там і дружбу з працівниками переяславської консисторії, з учителями колегіуму. Село Каврай від Переяслава за 36 верст, і він там часто бував.

¹ Див.: Д. Вишневский, Киевская академия., стор. 78—79.

Переяслав жив тоді в очікуванні нового єпископа, бо ворог Сковороди, попередній єпископ Никодим Сребницький помер, як знаємо, 12 червня 1751 р., а нового архієрея не було два роки. Два роки велася боротьба за це місце трьох конкурентів, поки їх усіх не відкинули в Петербурзі і не призначили 7 березня 1753 р. на єпископську кафедру добре нам відомого Іоанна Козловича².

Читач пам'ятає, що Сковорода знав Козловича (у світському стані — Захарія) по академії в Києві і в Москві. З 8 травня 1748 р., — коли Порфирія Крайського звільнили з посади ректора Московської слов'яно-греко-латинської академії у зв'язку з хіротонісанням в єпископа суздальського, — префект Московської академії Козлович став її ректором. Правда, академія його цікавила мало. Будучи одночасно архімандритом Донського та Заіконоспаського монастирів, він жив здебільшого в Донському монастирі (на околиці Москви), а всіма справами академії вершив тодішній префект Костянтин Бродський³. Запам'ятаймо і це прізвище, воно ще зустрічатиметься на сторінках життя Сковороди.

Коли ж Козлович прибув до Переяслава? У березні чи пізніше? Питання це для нас дуже важливе. Річ у тім, що від призначення архієрея на певну єпископію до приїзду його сюди проходив різний час. Одні прибували негайно, інші — через півроку, а то й більше. І якщо б вдалося встановити, що Козлович прибув до Переяслава, приміром, у червні, то ми тоді б ще додатково підтвердили той факт, що він не міг прийняти Сковороду до Переяславського колегіуму в першій половині 1753 р. і тоді ж виганяти. А, крім того, могли б точно встановити й дату написання уже згаданої «П'єсни 26-й», якою Сковорода вітав прибуття Іоанна Козловича.

Автор відповісти на це питання не міг, принаймні точно.

² Див.: Акты и документы..., Отд. II, т. II, К., 1906, стор. VII.

³ Див.: С. Смирнов, История Московской славяно-греко-латинской академии..., стор. 200.

Але не здавався. Уже й книжка ця була здана до складання, а він усе ще шукав відповіді. І знову пошуки увінчалися успіхом. Вивчаючи архівні матеріали ЦДІА УРСР у Києві, він у справі під шифром ф. 990, оп. 1, од. зб. 152, на арк. 3 зв. знайшов потрібний документ. Ось він (друкуємо за прийнятими правилами):

«Указ ея імператорскаго величества самодержицы всероссійскія из духовной епископіи Переясловской консисторіи протопопу борисполскому Стефану Деревецкому. По обикновенію прежнему за прибитіем в здешнюю епархію архиереев священно служителие и на чини выдаваемія грамоти всегда конфѣрмуются для того, чтоб не било бѣглцов и без всякаго свѣдѣтельства волочащихся священников.

Того ради по тѣм примѣрам в прибитіи нынѣ преосвященѣйшого господина нашего господина Іоанна, епископа переясловского и борисполского, на престолоправленіе духовная консисторія опредѣлили, даби вси вѣдомства вашего церковнослужители і сами ви з грамотами в сем іюлѣ мѣсяцѣ к его преосвященству явились, послатъ к вам сей указ. О чем і посылается, і протопопу борисполскому Стефану Деревецкому учи[н]ить о том по сему ея імператорскаго величества указу іюля «3» дня 1753 года.

Михайловского переясловского монастыря ігумен Герман
Іеромонах Сильвестр, намѣсник катедри переясловской
Писар іеромонах Гервасій».

Тепер усе вияснилося. Оскільки в цьому документі, датованому 3 липня 1753 р., говориться, що єпископ Іоанн прибув до Переяслава «нынѣ», то це сталося в кінці червня або й першого чи другого липня. Навчальний рік закінчувався. Козлович не міг прийняти Сковороду вчителем у першій половині 1753 р. (В дужках додамо, що він не прийняв його, розуміється, і восени 1753 р. Про це автор теж знайшов документ. Ми його прочитаємо далі). Стало ясно також, що Сковорода написав «Піснь 26-ю», готуючись до приїзду Козловича, десь у першій половині червня (бо важче припустити раніший час). Документ важливий тим, що в ньому зустрічаємо ім'я писаря Гервасія. Це ве-

ликий друг Сковороди Гервасій Якубович. Нарешті, документ цей дуже цікавий своїми згадками про «волочащих ся священников», — тієї самої мандрованої братії, що залишила такий яскравий слід в історії української освіти, культури, письменства, особливо демократичного.

Отже, в червні Сковорода і написав «Піснь 26-ю», яка входить у його збірник «Сад божественных пісней» і має підзаголовок «Епископу Іоанну Козловичу, входящому во град Переяслав на престол епископскій из 1753 года» (про помилковість дати 1750 і 1758 див. стор. 13). Думається, що Сковорода написав цю пісню охоче, хоч і виконував, безперечно, замовлення працівників переяславської консисторії і міського начальства. Тоді був звичай вітати новоявлених пастирів панегіриками. Але в даному разі ми маємо не фальшиве славослів'я, а справді щирий твір, який висловлював тогочасний настрій переяславців:

Поспѣшай, гостю, поспѣшай,
Наши желанія увѣнчай† (II, 46).

У ті часи перебування єпископії без архієрея або митрополії без митрополита вважалося сумною ознакою, своєрідним «комплексом неповноцінності» того чи того міста. Тому радіє «град печальний Переяслав», який перед цим «сиротство дознав» і т. д.

Невідомо, хто декламував ці вірші, і зовсім не виключено, що вони-таки співалися, можливо, на мелодію, створену Сковородою, вихованцями Переяславського колегіуму та співаками місцевих церков (єпископи дуже часто мали свої власні хори).

На «Піснь 26-ю» ми повинні звернути особливу увагу тому, що це найраніший відомий нам нині датований твір Сковороди-поета. Уже тут бачимо карбованість і філігранність його образності й мислі, простоту і ясність розвитку основної та побічних тем. У цьому вірші Сковорода по-

стає перед нами цілком сформованим майстром віршованого слова. А це означає, — бо не може бути інакше, — що до цього він пройшов велику школу поетичного «ремесла», був автором, напевне, не одного і не двох віршів. Але ми їх не маємо і не знаємо.

У зв'язку з даним віршем варто підкреслити одну надзвичайно характерну рису творчості Сковороди. І цей вірш, і всі інші його твори завжди породжені конкретними історичними чи іншими обставинами. В нього нема жодного твору, написаного безвідносно до місця й часу. Всі вони були тією або іншою мірою відгуком на якісь події, значні або незначні, великого суспільного значення чи вузько особистого, інтимного. Це відчувається навіть у такому, здавалося б, універсально-позачасовому жанрі як байка, котра любить вічні теми і образи, орієнтуючись ще на Езопа. Саме такого — конкретного — підходу до життя і навчали давні поетики, і тому вся наша старожитня література може характеризуватися, висловлюючись трохи модерно, «літературою факту», — це виступало у найрізноманітніших проявах, починаючи від теми, ідеї, і кінчаючи якою-небудь дрібною образною деталлю. Ця особливість і ці ознаки творчості Сковороди прислужаться нам далі неодноразово для з'ясування конкретного змісту тих або тих його творів, їх хронологічної та іншої атрибуції, де ще так багато неясного і проблематичного.

З учителюванням у Томарі Сковороді не пощастило. Із свідчень Коваленського, які є, — це ми знаємо, — визнаннями самого Сковороди, видно, що жилося йому там тяжко, особливо з морального погляду. Сковорода був голяком у повному розумінні цього слова. «Старик < Тамара > Т. от природы имѣл великій разум и, по службѣ, обращаясь с иноземцами, приобрѣл нарочитыя знанія, однако придерживался много застарѣлых предубѣждений, свойственных грубаго воспитанія людям, которые смотрят с презрѣніем на все то, что не одѣто гербами и не расписано родословіями» (II, 491).

Так писав Коваленський. Але хто ж він був конкретніше, цей неотесаний презирливець «старик» Томара, якого Мартос, — ми це пам'ятаємо, — називав навіть «царком» і в якого Сковороді довелося витерпіти довгих шість літ? Друкована література, втім числі сковородинська, про це майже відсутня, і авторові довелося знову зануритися у виснажливі архівні пошуки. Виявилось ось що.

У рукописному відділі ЦНБ АН УРСР зберігаються неопубліковані матеріали Вадима Львовича Модзалевського до п'ятого тому «Малороссийского родословника», серед яких (під шифром П № 16609) є дві сторінки про рід Томар. З них видно, що прадідом Степана Томари був піжинський грек (мабуть, торгівець) Іван Томара. Дід — Степан, жонатий на дочці чернігівського полковника Якова Лизогуба Палагеї, дослужився до чину переяславського полковника. Батько — Василь, бунчуковий товариш, був убитий у Кримському поході 1736 року, сповняючи обов'язки наказного переяславського полковника. Мати — баронеса, німкеня-лютеранка Єлизавета фон Брінкен з Прибалтики, племінниця російського генерала від кавалерії Карла Евальда Ренне. Сам Степан Васильович Томара мав чин бунчукового товариша, а під кінець життя (помер у 1793—94 році) — колезького радника. Народився він 2 вересня 1719 р., отже коли до нього прибув усього на три роки молодший Сковорода, він був зовсім не «стариком», а 34-літнім чоловіком!

Цей космополітичний греко-українсько-німецький рід Томар відзначався винятковою зажерливістю і безцеремонністю. Їм усього було мало. Вони без кінця «стягали ґрунта», ліси, луки, скуповуючи їх і просто загарбуючи, так що село Каврай повністю потрапило в лапи Степана Томари. У книзі генеральної ревізії села Каврай, датованій 31 серпня 1767 року (так званий Румянцевський опис, що закладав основи остаточного закріпачення українського селянства), з якою автор познайомився в ЦДІА УРСР у м. Києві (шифр ф. 57, оп. 1, од. зб. 207), на арк. 33 чита-

емо таке про це село: «Владѣлец оногo бунчуковій товариш Стефан Томара, которе досталось ему наследственно по отцу его Василию и деду Стефану Томаров, а оними населено на купленних в давних годах от разных обитателей грунтах...» Ці люди — посполиті, що поселилися на землях Томар, були вже їх фактичними кріпаками. На арк. 123—124 цієї самої книги є зведена відомість про «его Томари за дворних посполитих» по селу Каврай, — їх 364 чоловіки і 338 жінок. Виключивши з них 79 осіб «престарѣлих и увѣченних к работѣ неспособных» (є така графа!), а також дітей, ми бачимо ту кріпосну масу, що творила багатство Томари. Із численних даних цієї ж книги видно, що він платив людям, які працювали на його дворі, один-три карбованці на рік, а деякі робили на нього за одні харчі. Але Степан Томара володів не лише Кавраєм. Із його заповіту від 20 січня 1793 р., який маємо в одному із чотирьох величезних томів «Бумаг Томар», що зберігається під шифром І, 66610 в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР, видно й інше. Степану Томарі належало більше десятка «мѣстечек, сел, деревень и хуторов», зокрема Війтівці (нині село Супоївка Яготинського району Київської обл.), Подставок (нині Підставки Золотоніського району Черкаської обл.), Нова Гребля, Богущова слобідка, Бубнівська слобідка, Синьооківка, Красьонівка, Семенівка, Гутчан, хутори Кабанівський, Михайлівський, острови на Дніпрі тощо. І всі ці села та хутори — з людьми, «по послѣдній 782 года ревизіи за мною записанными», — заповідав Томара. Отже, в нього було тисячі десятин землі і тисячі кріпаків. Він закріпачував людей усякими способами. В цих же «Бумагах Томар» під шифром І, 66503 є лист із Батурина від 26 липня 1757 року самого гетьмана Кирила Розумовського із скаргою козака Івана Кузьменка з села Війтівців, що Томара обертає його з братами у власних посполитих — кріпаків, через свого війта «приказивает ему ити на панщину», забрав його землю, так що цього козака «вовся розорили» і що він «того козачого звання лишается». Це

документ лише однієї людини, що наслідилася шукати «справедливості». А скількох безмовних загнав Томара у кріпацьке ярмо! Всі згадані села, землі і людей Степан Томара відписав своїм трьом синам — найстаршому Васи́леві, який дослужився до чину генерал-майора, і Павло́ві та Михайло́ві, що були секунд-майорами. Було в нього чотири дорослі дочки — Єлизавета, Софія, Надія, Марта. Видаючи їх заміж, Степан Томара кожній виділяв посаг алмазними переннями і сережками, золотими браслетами, табакерками, годинниками, сріблом, шубами, мантильями, каретами, кіньми, худобою і т.д. і т.п., не кажучи вже про гроші золотом і асигнаціями, — кожній на загальну суму добра у 6—7 тисяч карбованців (див. «Бумаги Томар» під шифрами I, 66578, 66593, 66607, 66608). Таким був Степан Томара — справді «царок». Про нього можна було б написати немало, але для нашої теми, щоб ясно уявити, до кого потрапив Сковорода, і цього, думається, досить.

За цілий рік господар жодного разу не зволив сказати Сковороді навіть слова. «Чувствительно было такое униженіе чело́вѣку, — пише Коваленський, — імѣвшему в низкой простотѣ благородное сердце» (II, 491). Але він терпів, тим більше, що зіпсований матір'ю хлопчик щиро прив'язався до Сковороди, до людини, яка всім своїм єством прагнула діяльності навчителя, наставника, друга. Однак всякому терпінню буває край. Про намір Сковороди «отлучиться» від Томари ми маємо свідчення в уже відомому листі Олексія Сохи-Каноровського від 25 січня 1754 р. Отже, криза в стосунках між учителем і хазяями внутрішньо визріла ще восени 1753 р.

Розв'язка сталася несподівано. В одній із розмов Сковорода сказав семи-восьмилітньому хлопцеві, що той мислить «как свиная голова» (II, 492). Слуги донесли про це жінці пана, а вона роздулася пихою та владою і «требовала мщени́я за такую дерзость» (II, 492). Томара, жалкуючи, «отказал ему от дому и должности» (II, 492).

Знову постає немаловажне питання: хто ж вона була, ця жінка Томари, ця Салтичиха, що вирішила долю Скороди і тримала у своїх руках навіть крутого чоловіка?

Відповідь на це дав Модзалевський. Дружиною Степана Томари була Анна, дочка полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея (онука Василя Леонтійовича Кочубея) і його жінки Анастасії Данилівни Апостол, відомих представників української старшини. При цьому Анна вийшла заміж за Томару у 1743 р. всупереч батьківській волі, за що була позбавлена спадщини⁴. Такий це був характер!

«Скородода остался без мѣста, без пропитанія, без одєды, но не без надежды» (II, 492).

«Но не без надежды»,— ці слова Коваленського, людини дуже розумної і проникливої, надзвичайно точно характеризують внутрішній образ Скороди — вічного оптиміста, котрий умів переносити найтяжчі злигодні, не втрачаючи віри і надії на краще, ніколи не піддаючись безнадійному песимізму. Він в усьому був людиною перспективи.

Коваленський пише, що Скородода приїхав тоді до свого приятеля, одного сотника перейславського, і прожив тут, як зараз побачимо, десь аж до зими 1754—55 р. На жаль, авторові не пощастило встановити ім'я цього сотника. Можливо, тут теж розкрилося б щось цікаве.

Тоді ж «нечаянно», себто несподівано, трапилася Скороді нагода «ѣхать в Москву с Калиграфом, отправлявшимся в Московскую академію проповѣдником, с котрым он, как приятель его, и поѣхал» (II, 492).

Про цю подорож Скороди Багалій пише, вслід за Петровим, що вона відбулася «або в самому кінці 1754 року (а тоді він уже залишив Тамару), або в самому початку 1755 року»^{4a}. Попов твердить: «Ще в коврайський період

⁴ Див.: В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник. Том второй. Е—К. К., 1910, стор. 535.

^{4a} Д. І. Багалій, Український мандрований філософ., стор. 51.

свого життя, в 1754 р., Сковорода відвідав Москву і Сергієву лавру (теперішній Загорськ). Туди їздив разом із своїм другом, євреєм з походження, Володимиром Каліграфом, великим знавцем і прихильником філософії Лейбніца⁵. Отже, Попов інформує, що саме тепер Сковорода уперше відвідав Москву, хоча, як знаємо, він тут був ще 13 років тому, їдучи до Петербурга в 1741 р. Але коли ж на цей раз поїхав Сковорода в Москву? Чого? До кого?

Про час цієї подорожі Сковорода теж можна говорити дуже точно, бо про це маємо документи. Володимир Каліграф — це Василь Крижанівський, єврей-вихрест із міста Межибожа (народився близько 1716 р.), що навчався в Київській академії і тут-таки вчителював з 1745—46 навчального року, почавши з класу фари⁶. Прийнявши чернецтво, він дістав ім'я Володимира Каліграфа. Восени 1754 р. він почав вести клас риторики, але 27 жовтня 1754 р. Синод видав митрополитові Тимофію Щербацькому указ, щоб той вислав до Московської академії на посаду префекта архімандрита Манасію Максимовича і одного проповідника. Подібні укази йшли тоді безперестанку. Боротися з ними не було сил. Щербацький, який не хотів відпускати Максимовича, людину талановиту, змушений був писати довжелезне пояснення і 30 грудня 1754 р. доносив Синодові, що він вислав, замість Максимовича, «учителя риторики ієроманаха Владимира Каліграфа к преподаванію во оной Московской славеногреколатинской Академіи богословіи и бытію префектом достаточного», а також учителя синтаксими Іриней Братановича на роль проповідника в тамтешній академії. Каліграфу було асигновано в дорогу, «разсуждая нынѣшній хлѣба и сѣна недород», 40 крб., а Братановичу — 28 крб. Паспорт на поїздку їм видали з митрополичої кафедри 29 грудня 1754 р.⁷

⁵ П. Попов, Григорій Сковорода..., стор. 29.

⁶ Див.: Д. Вишневский, Киевская академия..., стор. 102.

⁷ Див.: Акты и документы..., Отд. II, т. I, ч. II, К., 1904. стор. 306; т. II, К., 1906, стор. 137—141.

Отже, ясно, що до Москви Сковорода виїхав разом з Каліграфом та Братановичем у перших числах січня 1755 р., відсвяткувавши в Києві Новий рік і витративши день-два на збирання в дорогу.

У Москві Каліграф був проповідником у церкві Володимирської богоматері, а з вересня 1755 р. став префектом Московської академії, читав курс філософії⁸. Але оскільки в Москві Каліграф «говорил на поучені плевелы не токмо лютеранскія, но и жидовскія», то його виперли звідти аж у Великий Устюг, настановивши 24 червня 1758 р. архімандритом Архангельського монастиря⁹. Правда, у вересні 1759 р. йому дозволили повернутися ближче до Москви — призначили архімандритом Спаського монастиря в Ярославлі¹⁰. Про дальшу його долю автор відомостей не знайшов, як не знайшов і підтвердження, що Каліграф захоплювався Лейбніцом.

До кого ж і чого поїхав у Москву Сковорода? Навряд чи можна сумніватися, що насамперед до свого друга Олексія Сохи-Каноровського. Той у листі своєму обіцяв, що приїде на Україну в травні 1754 р., допоможе Сковороді: «Я о тебѣ старателство хочу приложить и исходатайствовать тебѣ тѣх милость, которіи умѣют с каменя сдѣлать человѣка да человѣка доброго»¹¹. Але нема ніяких даних твердити, що Соха тоді приїхав на Україну. Сковороді ж було сутужно, не міг же він жити у свого приятеля в Переяславі без кінця, особливо в неурожайний рік, — от і поїхав до свого іншого приятеля, шукаючи якоїсь допомоги. Інакше його поїздка не мала б ніякого смислу. Навряд чи Соха зміг тоді чимось допомогти Сковороді, але що він був справді щирим другом, — це засвідчив сам філософ, ви-

⁸ Див.: С. Смирнов, История Московской славяно-греко-латинской академии..., стор. 209.

⁹ Там же, стор. 210; а також: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 740—741.

¹⁰ Див.: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 338.

¹¹ «Киевская старина», т. IV, 1882, ноябрь, стор. 307.

вівши постать свого «старинного друга» через багато років у творі «Кольцо» (I, 272).

З Москви, пише Коваленський, Сковорода поїхав у Троїце-Сергієву лавру (62 версти від тодішньої Москви на північ по Ярославській дорозі), «гдѣ был тогда намѣсником многоученый Кирилл, бывший послѣ епископом черниговским. Сей, увидя Сковороду, котораго знал уже по слуху, и, нашед в нем челоуѣка отличных дарованій и учености, старался уговорить его остаться в лаврѣ для пользы училища, но любовь его к отечественному краю отвлекала его в Малороссію. Он возвратися паки в Переяславль, оставя по себѣ в лаврѣ имя ученаго и дружбу Кирилла (II, 492).

Отже, якщо з Москвою все ясно, то хто міг бути у Сковороди в Троїце-Сергієвій лаврі? Зі слів Коваленського видно, що Кирило Ляшевецький, — про нього ще буде мова далі, — знав Сковороду не особисто, а «по слуху». Від кого — «по слуху»? Хто міг знайтися тут, щоб розповісти намісникові лаври про незвичайну людину із села Чорнух, віддаленого майже за тисячу верст? Архімандритом Троїце-Сергієвої лаври на той час був Афанасій Вольховський, переведений на цю посаду з келарів 23 лютого 1753 р.¹²

І тут знову виявляються прецікаві факти. Річ у тім, що перед Кирилом Ляшевецьким, ще з 1748 р., намісником Троїце-Сергієвої лаври був уже відомий нам Феофан Чарнуцький, родом із села Чорнух, той, що в 1742 р. викладав поестику в Московській академії¹³. Отже, Сковорода і пішов до свого земляка, який займав у лаврі цю високу посаду. Той, природно, дуже добре знав свого односельця Сковороду, чия слава вже йшла по світах, і розповідав тут про нього, зокрема Кирилові Ляшевецькому. Правда, Сковорода, очевидно, не знав того, що він прибуде в Троїце-Сергієву лавру трохи запізнившись: десь у кінці 1753 р.

¹² Див.: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 141.

¹³ Див.: С. Смирнов, История Московской славяно-греко-латинской академии..., стор. 219, а також: Акты и документы..., Отд. II, т. I, ч. II, К., 1904, стор. 321.

Феофан Чарнуцький пішов на підвищення — був рукоположений в єпископа новгородського, оскільки тамтешній єпископ Стефан Калиновський помер 16 вересня 1753 р.¹⁴

Кирило Ляшевецький знайшов у Сковороді людину «отличных дарований и учености». Ще б пак! Добре знаючи сьогодні учений і письменницький світ України середини XVIII ст., можна без найменшого перебільшення сказати, що рівного Сковороді тут не було — і по універсальності знань (гуманітарних), і по всебічній обдарованості (філософ-мислитель, поет, прозаїк, композитор, музикант, співак, педагог), і по суспільно-історичній значущості його діяльності для свого часу та для часу майбутнього. Сукупність же цих ознак і є, як відомо, дефініцією генія (талантом називаються видатні здібності для творчого виконання людиною певної діяльності). А про своє перебування в Троїце-Сергіївській лаврі довго згадував і Сковорода. Він тут заглибився був у читання грецьких книг, і при цьому не богослужбових, не духовних, не святоотецьких, а явно світських. У листі до Коваленського, написаному в квітні 1763 р., Сковорода наводить грецький двовірш, який тут-таки подає у своєму перекладі латинською мовою, із зауваженнями про виняткове значення часу в житті людини: «Коли я про це роздумував, я згадав грецький двовірш, який переклав на латинську мову і заучив, коли був [в лаврі святого Сергія]. Оскільки цей двовірш досить витончений, ми перекладемо його тут:

Τῆς ὥρας ἀπόλαυε, διέρχεται πάντα τάχιστα:

”Ἐν θέρῳ ἐξ ἐρίφου τραλὺν ἔθηκε τράγον.

Utere temporibus, propere nam cuncta senescunt:

Una ex levi hoedo messe fit hircus olens» (II, 286).

Сєбтo:

Лови час, бо все швидко старіє:

Одне літо молоде козля перетворює в кошлатого цапа
(II, 287).

¹⁴ Див.: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 37.

Це перед нами другий хронологічно зразок творчості Сковороди і перший зразок його майстерності перекладача з грецької на латинську мову. Але водночас зміст цього вірша увіходить до арсеналу основоположних ідей Сковороди. На схилі своїх літ, живучи в Сіннянському монастирі біля Харкова (восени 1780 р.), Сковорода ще раз повернувся до цього двовірша, розвинувши тему його в «П'єснѣ 30-й». Але з потрясаючою силою тема швидкоплинності часу і людського життя звучить у його «П'єснѣ 23-й», написаній, очевидно, тоді ж, коли й лист до Коваленського (у 1762—1763 рр.):

О дражайше жизни время,
Коль тебя мы не щадим!
Коль так, как излишне бремя,
Всюду мешем, не глядим!
Будто прожитый час возвратится назад,
Будто рѣки до своих повернутся ключей,
Будто в наших руках лѣт до прибавки взять,
Будто наш з безчисленных составленный вѣк дней (II, 40).

Сковорода пригадує також іншу грецьку епіграму про Венеру, Купідона й муз, прочитану тоді ж у Троїце-Сергієвій лаврі (лист до Коваленського від 30 січня 1763 р., II, 318).

Природно, що таку людину, якою був Сковорода, хотіли затримати в лаврі «для пользы училища», і тут, може, найраніше з відомих нам матеріалів, з усією виразністю виступає його палка любов до свого рідного краю, до України. Це був той магніт, що витягував його з усіх усюд «на тихі води, на ясні зорі».

Скільки точно перебував Сковорода в Москві і Троїце-Сергієвій лаврі,— сказати важко. Але можна думати, що недовго. Все-таки він був у гостях. Очевидно, десь у першій декаді лютого він рушив додому.

Коваленський пише, що не встиг Сковорода знову прибути до Переяслава, як розумний Томара «поручил знакомим своїм уговаривать его, чтоб паки к сыну опредѣлился

он учителем» (II, 492—493). Розумний! Всі ми розумні стаємо, втративши те, що становить для нас цінність! Адже цінність людини, становища, праці, речі по-справжньому кожен узнає лише тоді, коли втрачає. Цей психологічний закон подіяв і в даному разі. Томара добре відчув, що він утратив в особі Сковороди. Але й Сковорода був навчений лихом. «Сковорода не соглашался, зная предрассудки его, а паче домашних его, но приятель его, будучи упрощен от Тамары, обманом привез его в деревню к нему ночью спящаго» (II, 493).

Що це за ситуація? Що це означає — уночі обманом привезти «спящаго»? Думати, що це вигадка, нема ніяких підстав, — адже пише Коваленський. Автор не може знайти для цієї дивної ситуації «наукове» пояснення. Але пояснення житейське знайти можна. Очевидно, Сковорода зі своїми друзями відзначав у Переяславі м'ясниці або масляну (21 лютого — 6 березня). Він не був лицемірним аскетом, а товариською людиною, що любила при нагоді погуляти й випити. От у такому стані, мабуть, його й привезли уночі з Переяслава в Каврай. Відстань недалеко, коні добрі, санна нетряска дорога. Півтори—дві години — і там. До речі, про ніяку гулянку пізніше, у великий піст, не може бути й мови. Ці міркування автор і поклав в основу попередніх хронологічних розрахунків.

Сковорода залишився в Томари, і на цей раз «без договору, без умов». Томара, пише Коваленський, «не был уже тот гербовый вельможа, но ласковый дворянин, который хотѣл цѣнить людей по внутреннему достоинству их. Он обласкал его дружески, просил быть сыну его другом и руководствовать его в науках. Любовь и откровенное обхождение сильнѣе всего дѣйствовали всегда над Сковородою» (II, 493).

Тут Коваленський розкриває перед нами ще одну рису Сковороди — людини доброї, чутливої, сердечної. Таким він був завжди. Він і залишився в Томари «с сердечным желаніем быть полезным». Відсутність егоїзму, байдужість до

себе, задоволення малим, труд і діяльність на користь інших, іншим усе, собі — нічого, — таким був Сковорода. Вищим прагненням його було «дѣлать моему отечеству ползу», — як писав сам Сковорода (II, 450).

Але де? Яким чином? Можна цілком певно твердити, що вчителювання Сковороди в Томари було його трагедією, тією самою страшною втратою часу й життя, бо він міг би сіяти розум і знання цілій когорті молоді усіх станів, а не навчати одного панського сінка, хай навіть і симпатичного. Трагедія Сковороди — це трагедія розуму і знання в тогочасних умовах обскурантизму і кріпосництва. Людина «отличных дарований и учености» не може знайти собі відповідного місця, щоб прикласти там свій геній. Академія, колеґіуми — все для нього закрите. Там засилля ченців, а вчителів — мізерія. Штат учителів Київської академії, що налічувала і 300, і 2000 учнів, мав не більше, як 8—12 осіб. Протирати лікті за чиновницьким столом Сковорода не хотів. Метляти попівською чи чернечою рясою — так само. Військовий мундир і вбивання людей виклика́ли в нього відразу. Немає де знайти працю «по сродности», відповідно до своїх нахилів.

Звичайно, наївно вірити в ту психологічну метаморфозу Томари, про яку розповідає Коваленський. Зовнішньо ж дітич повинен був змінитися, бо в нього виходу не було. Сина треба вчити, а такого вчителя як Сковорода не знайти ніде. Більше того, залишившись працювати без угоди, Сковорода поставив пана в залежне становище, бо міг покинути його в першій-ліпшій момент.

На цей раз Сковорода прожив у селі Каврай аж до літа 1759 р. Коваленський пише, що він тоді повністю «предалсялюбомудрію, то есть исканію истинны» (II, 493). Син народу, він живе серед народу, насажується його думами і надіями, назавжди усвідомлює, що його доля — з народом, напружено слідкує за тим, що діялося навколо.

А навколо діялося сумне. «Любительница Малороссіи» Єлизавета роздавала улюблений нею народ у кріпаки росій-

ським вельможам, генералам, малоросійським фаворитам, українській козацькій старшині, грузинським князям, — усім, кому хотіла її самодержавна воля. А панство на місці своєю силою «записувало» вільних посполитих і козаків у кріпацтво. У рідному селі Сквороди, до якого від Каврая було рукою подати (вісім десятків верст), уже господарювали грузинські князі Асихманові, котрим навколишні землі біля Чорнух Єлизавета «пожалувала» ще в 40-х роках¹⁵. А як заганяв у кріпацтво Степан Томара, ми вже знаємо.

Це через кілька літ свого перебування в панському маєткові в ролі учителя-слуги добре відчув на собі й Скворода. Тривога прокралася в його серце, бо його могла спіткати доля козака Івана Кузьменка, доля тисяч тепер закріпачених і закріпачуваних побратимів, і тривога ця, обнявшись із надією, рвучко піднесла на п'єдестал вольність, — єдине, що варте п'єдесталу:

De libertate

Что то за волность? Добро в ней какое?

Ины говорят, будто золотое.

Ах, не златое, если сравнить злато.

Против волности еще оно блато.

О, когда б же мнѣ в дурнѣ не пошиться,

Дабы волности не могл как лишиться.

Будь славен вовѣк, о муже избранне,

Волности отче, герою Богдане! (II, 80).

Обізнаному читачеві відомо, що цей знаменитий вірш відносять звичайно до катерининських часів (після 1762 р.), часів розгулу кріпосництва. Автор, зокрема, думав, що «De libertate» написано десь у середині 70-х років XVIII ст. Це не так. Вірш створений Сквородою найпізніше наприкінці 1757 (1758) р., а загальніше — за каврайського періоду.

---

¹⁵ Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 924.

«De libertate». Автограф Г. С. Сковороди.

Доведено це не лише загальними міркуваннями, частково викладеними щойно, але насамперед аналізом документального матеріалу — рукопису Сковороди із згаданим віршем.

До загальних міркувань треба додати таке. Коли Сковорода служив у поміщика, йому було 31—37 літ, а саме таких людей, у повному розквіті сил, поміщики охоче закріпачували й купували. Люди після 40 років вважалися старими, вони для пана були вже малоцінними, а там і тягарем. Життя Сковороди в селі Каврай було єдиним періодом (після часів молодості), коли він був під загрозою «волности лишитись». Адже читач розуміє, що ці слова його вірша — не проста фраза, це відображення реальної ситуації тих часів. Ще раз нагадаємо, що в Сковороди взагалі нема жодного слова, написаного «просто так», як літературна вправа. Кожне слово в нього значуще, добре продумане, має свою мету. Так треба й читати та розуміти Сковороду. У післякаврайський період Сковорода тривалий час, хай і з перервами, жив то в Харкові, то в прияте-

...скільки можливостей було в Гомарі: можли-
востей законних, не кажучи вже про основні, незаконні.
Відомостей про те, що пани особливо охоче закріпачували
учителів, будівничих, художників, музик, співаків,
можна знайти скільки завгодно. У таку ситуацію, отже,
потрапив і Сковорода. В таких умовах і виник вірш "De
libertate". Сковорода розуміє, що його доля невіддільна
від долі тисяч, і в цих умовах поневолення, тужачи за
волею, він і виголошує заклик до визвольної боротьби, про-
славляючи вікопомний приклад «героя Богдана» — отця
вольності. Тим часом «отці вольності» уже жили. Це були
Максим Залізняк та Іван Гонта.

Але остаточно вирішується питання про те, коли на-
писане "De libertate", вивченням його рукопису. У збір-
нику листів Сковороди до Коваленського та інших мате-
ріалів, опрацьованих в одну книжку, яка нині зберігається
в рукописному відділі Інституту літератури імені Т. Г. Шев-
ченка АН УРСР під шифром фонд 86, № 24, є два аркуші—
87—88 зв. Навіть зовнішнім виглядом вони відрізняються

¹⁶ Див. про це детально: Леонід Махновець, Сатира і гумор української прози XVI—XVIII ст., К., «Наукова думка», 1964, стор. 72—75.

від листів Сковороди до Коваленського. На арк. 87 тут записано рукою Сковороди вірш "In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum" («На день народження Ва силя Томари — хлопчика 12 років») (II, 82—83), тут же, внизу — вірш «Все лице морщиш, печален всегда ты» (II, 79), на арк. 87 зв. — вірш "De libertate" (II, 80), а на арк. 88—88 зв. вірш «Бойтся народ ...», який має грецьку кінцівку з п'яти рядків, де йдеться про вітання цим віршем з нагоди Нового року якогось Іоїля, «старого друга» Сковороди. До нього автор звертається словами «Πάτερ ἅγιε», себто «святий отче». У виданні творів Сковороди (1961 р.) цей вірш уміщений серед листів до Коваленського (II, 346—347).

Цей останній вірш-лист і викликав підозру автора. Чому це Сковорода раптом називає Михайла Коваленського Іоїлем? Яким чином міг Сковорода писати лист Коваленському на тому самому папері, де вміщено вітання Василеві Томарі? Адже з Коваленським він познайомився лише в 1762 р.! Чому Коваленського, учня колегіуму, він ні з сього ні з того називає «святим отцем»? Ні, щось тут не так. Оскільки ж вітання Василеві Томарі належить лише до каврайського періоду, то, думав автор, Іоїля теж треба шукати десь тут, на Переяславщині. Але де? Він був другом Сковороди, видно, що духовною особою. Автор знав на ймення інших друзів Сковороди того часу — Гервасія Якубовича, Іоанна Козловича (цей, правда, 17 березня 1757 р. помер)¹⁷. Може він належав до їхнього кола? А може й ні? Хто він? Де його шукати? В яких матеріалах? Надії, що вдасться його знайти, було мало. Це все одно, що шукати голку в стогу сіна, і при цьому не знаючи в якому вона є і чи є взагалі.

Щоб ви зробили, читачу, на місці автора? Автор учинив так. Він почав згадувати: у якій би книжці знайти найбільше імен., і при цьому імен людей саме цього періоду,

---

¹⁷ Див.: П. Строев, Списки иерархов., стовп. 9.

що діяли на Україні? Одну таку книжку автор знав — це складений І. П. Новицьким «Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов». Взявши цей покажчик, (т. I, К., 1878), автор одразу ж знайшов тут на стор. 286 досить-таки рідкісне ім'я Іоїля (рідкісне!) з вказівкою, що воно є в «Архиве Юго-Западной России», ч. I, т. 2, К., 1864, стор. 12 і 26.

Але цього було ще дуже мало. Не обов'язково, щоб цей Іоїль мав якийсь стосунок до Сковороди. Поки авторові розшукували в бібліотеці Інституту історії АН УРСР цей том «Архива», у нього було точно таке відчуття, як у людини, що тримає лотерейний квиток і чекає тиражної таблиці. «Архив» принесли. Автор очам своїм не повірив. Тут був той самий Іоїль, якого він шукав, — ієромонах Іоїль, кафедральний писар переяславської консисторії. Що саме він був «старим другом» Сковороди, а не хтось інший, це доводилося й рідкісним ім'ям, і його чернечим саном (тому й звертався до нього Сковорода словами «Πάτερ Ἰωιέ»), і, головне, тим, що в документі його ім'я стояло поряд із ім'ям Гервасія Якубовича, друга Сковороди. Вони працювали разом. З приводу справи про призначення попа в село Старий Крилов, датованої 12 квітня 1758 р., котра надійшла до консисторії, довідку від консисторії підписали: «Михайловского переясловского монастыря игумен Герман; катедральный наместник ієромонах Гервасій (Якубович. — Л. М.); катедральный писарь ієромонах Іоїль; консисториста протоієрей Павел». Оскільки ж Гервасій Якубович залишив Переяслав десь у кінці серпня 1758 р. (див. до нього лист Сковороди з Каврая від 22 серпня 1758 р., — II, 414—417), то в аналогічному документі консисторії від 26 вересня 1761 р. маємо вже, розуміється, підписи інших людей, але Іоїль залишився на своїй роботі. Підписи ці такі: «Катедральный намѣстник ієромонах Герасим (це він і зайняв місце Гервасія Якубовича. — Л. М.); писарь ієромонах Іоїль; начальствующій ієродіакон Тимофей; канцелярист Іоан Пахалович».

Пильний читач зверне увагу на те, що тут Гервасій Якубович іменується «катедральним намесником», а раніше ж автор наводив документ, де він виступає в ролі писаря цієї кафедри. В чому ж справа? У тому, що він пішов на підвищення після 1753 р. В ЦДІА УРСР у Києві автор знайшов «опредѣленіе» єпископа Іоанна Козловича (ф. 990, оп. 1, од. зб. 241, 2 арк.), датоване 18 червня 1755 р., де, зокрема, говориться:

«...Властію нашою архиерейскою усмотрѣв прежде обхождение и старательство как к монастырской ползѣ не зазорное катедрального нашего писаря пречестного іеромонаха Гервасія так і долговременіе его в писарьском званіи труда опредѣляем в намѣсника, вѣручая ему власть блюстительства».

✓ Отже, Гервасій Якубович замінив зовсім старого Сильвестра і ми тепер точно знаємо, ким він був у Переяславі (досі одні писали, що він був священником, інші — що архімандритом). А хто ж став писарем замість Якубовича? Іеромонах (чернець-священик) Іоїль. А ким він був до цього? Відповідь на це питання виявилася вражаючою для сквородинознавця.

Знову-таки вже після того, як ця книжка була здана до складання, автор у ЦДІА УРСР у Києві під шифром ф. 990, оп. 1, од. зб. 206, арк. 1 несподівано знайшов ще такий документ (друкуємо повністю за попередніми правилами):

«Ясне в богу преосвященнѣйшому господину господину Іоанну єпископу переясловскому і борисполскому

ДОКЛАД

Понеже надближається указное время к воспріятію начинанія в семинаріи здешней ученія, к слѣдованію чего завремянно приняв духовная коньсистерія в разсужденіе за потребно судила избрать во учителей к таковому званію удобных, а імянно: іеродіякону Павлу Терлецкому по прежньому учить риторику и быть префектом, іеродіякону Іоїлю учить піитику, желающѣму принять чин монашескій Андріевскому вмѣсто монастыршого послушанія учить школи синтаксиму и грамматику, да здешней епархіи прохоровского свя-

щенника сьну Александру Осиповському фару и інфиму, и о таковом мнѣннїи взнєсть его преосвященству сьм докладом. 1753 года августа 24 дня.

Михайловского переясловского монастыря ігумен Гермаіи іеромонах Силвестр намѣсник катедры переясловской
Писарь іеромонах Гервасій

1753 года августа 24 д[ня] учинить по сему опредѣленію
Іоанн епископ переясловской (резолуція епископа.— Л. М.).

От що воно виявилось! Учителем поетики серед інших викладачів Іоанн Козлович восени 1753 року призначив того самого Іоїля-ієродиякона (ченця-диякона), який через два роки, ставши ієромонахом, почав працювати писарем! Документ цей назавжди й остаточно хоронить версію про те, ніби Козлович прийняв Сковороду учителем поетики в Переяславському колеґіумі і він же вигнав його.

Яке ж було прізвище цього Іоїля? Хто знає. Але тут мимоволі приходить на згадку отой Іоїль Врублевський, що викладав у 1741—42 роках у Київській академії аналогію, себто був ще молодим учителем, а в 1742 — на початку 1743 р. в Московській академії синтаксиму. Може, він і прибув до Переяслава разом зі своїм колишнім ректором, а тепер епископом Козловичем у 1753 р.? Адже в цьому документі не сказано, що він учителював би у Переяславі «по прежнему», як Павло Терлецький. Сковорода називає Іоїля «старим другом». Може вони подружилися ще тоді, в 1741 році, коли Врублевський учителював у Київській академії, а Сковорода тут навчався? Може вони подружилися в Москві? Слід би перевірити відомості, чи справді Врублевський помер 21 квітня 1744 р.

Так от, згадане вище вітання-вірш, що є, безперечно, копією того, яке Сковорода надіслав Іоїлеві (інакше його не було б серед паперів Сковороди) і дало можливість розв'язати низку питань, у тім числі встановити і час написання вірша «De libertate».

Вірш-вітання «Боятся народ...», — це пристосований (опущено дві перші строфи) уривок «Пѣсни 1-й» із «Сада

божественных пѣсней», де вона має дату: «Сложена 1757 лѣта». Звідси виходить, що уривок із цього недавно створеного вірша поет міг використати лише вітаючи Іоїля з початком 1758 або 1759 р. найпізніше.

Оскільки нелогічно припустити, щоб Сковорода використував один згорнутий надвое аркуш паперу якимось інакше, а не починаючи з першої сторінки (наприклад, почав би писати чомусь із третьої), то ясно, що вірш Сковороди на день народження Василя Томари (1 січня), написаний на арк. 87, себто попереду вітання Іоїлеві, було створено найпізніше в кінці грудня 1757 (1758) р., — щоб автор міг його переписати і піднести в чистовому вигляді на день народження — 1 січня 1758 (1759) р. Вірш розпочинається словами: «Круг завершився, і новий розпочався рік. Це перший день, що ним починається рік» (II, 82). Що це було саме 1 січня 1758 (1759) р., а не 1757 чи ранішого, — видно з того, що 1 січня Василеві минуло 12 років. Дітей же тоді, як і тепер, віддавали звичайно в науку семи-восьми років. Сковорода почав працювати в Томари весною 1753 р. Василеві, отже, було тоді шість чи сім років і чотири або п'ять місяців, а 12 сповнилося 1 січня 1758 (1759) р. До речі, у згаданих вище матеріалах Модзалевського про рід Томар написано, що Василь Степанович народився 1748 р. Цю дату (без дня і місяця) учений вивів, а не знайшов; вона не підтверджується нашими розрахунками; Василь народився 1 січня 1746, або найпізніше 1 січня 1747 р.

Оскільки ж вірші «Все лице морщиш» та "De libertate" вписані між двома згаданими віршами (перший рядок «Все лице морщиш, печален всегда ты» навіть тим самим чорнилом і пером, що й вірші-вітання Василеві Томарі), то цілком очевидно, що написані вони були найпізніше наприкінці 1757 (1758) р., а внесені на аркуші 87 і 87 зв. десь на початку 1758 (1759) р. В усякому разі цілком певно, що "De libertate", яке нас особливо й цікавить, постало в каврайський період.

Із віршів, що увійшли до збірки «Сад божественных пѣсней», крім уже згаданих «Пѣсни 1-й» та «Пѣсни 26-й» (на честь приїзду Іоанна Козловича в 1753 р.), Сковорода написав у Кавраї «Пѣснь 2-ю», — про це є свідчення Коваленського (II, 496). Внутрішня трагедія Сковороди, — «люта мука», «тоска проклята», «докучлива печаль», — який не мав змоги в Кавраї розпросторити свої крила, вийти на арену широкої діяльності, розкривається в його «Пѣснѣ 19-й», що теж «сложена 1758 года в степах переяславских, в селѣ Кавраѣ» (II, 33). Тут-таки (або в Переяславі) Сковорода написав «25-ю пѣснь отходную» своєму другові Гервасію Якубовичу, котра відома і в листі від 22 серпня 1758 р., і в збірнику «Сад божественных пѣсней» (II, 44—45).

Лист, яким Сковорода супроводжує «отходную пѣснь» (по-грецьки апобатеріон) Гервасію Якубовичу, — це дуже цікавий і рідкісний зразок авторецензії. Тут Сковорода не лише веде мову про існування цілого поетичного піджанру апобатеріону, але й дає аналіз та характеристику свого витвору; розкриває свою сутність, як автора чесного і правдивого: «Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβατήριον, що означає відходити, від'їжджати. В пісні тих, що від'їжджають, проводжають побажаннями добра і різних благ. Правда, наша пісня майже зовсім селянська і проста, написана простонародною мовою, але я сміливо заявляю, що при своїй простонародності і простоті вона щира, чиста і безпосередня. Царів і тиранів ми часто всупереч нашій волі вихваляємо, але з друзями справа зовсім інша. Те, що тут сказане, викликане не силою, не страхом, але прихильністю» (II, 416).

Сковорода, отже, дуже добре знає, чим викликається славословіє царям і тиранам — силою і страхом. Він сам замолоду, забраний силоміць до придворної капели, змушений був разом з іншими веселити царське поріддя і співати йому хвалу. Але в його власній творчості ми не знайдемо жодного слова цареславія, хвали тиранам. Він був

тираноборцем, що звеличував волю. Він був моральною крицею і безстрашною людиною, що не йшла ні на який компроміс зі своєю совістю, не кажучи вже про те, щоб продавати її за «блато» — золото. І все це підносить Сквороду-творця, Сквороду-людину на недосяжну височінь серед усіх тогочасних талантів,— не мовимо вже про віршомазів,— які переплавлювали лжу своїх панегіриків можновладцям у золото для своєї кишені і брехнею дряпалися вверх.

Але, на жаль,— і це вина не Сквороди, а тогочасних суспільно-культурних обставин,— уже в цій авторецензії Скворода ніби вибачається за свою «простонародну мову», як щось низьке для справжньої поезії. Про це безкінця товкли у тогочасних школах, де культивували латинь, що була справді широченним вікном у минуле людства, у світову культуру, науку, але вікно це не було повернуте в бік життя власного народу. Латинь, мішанина старослов'янщини (яку вже знали поганенько), русизмів, полонізмів і, хочеш не хочеш, українізмів,— ось що вважалося гідним засобом творення високої поезії. Проста, народна мова залишалася для «простонародної поезії», для інтермедії, для бурлеску,— цьому було визначено теорією «низький стиль». Цю теорію поділяв і Скворода. Спадщина мертвих тяжіла над ним, живим. І ця «висока», як вважав Скворода, мова його творів в історичній перспективі виявилася однією з найслабших сторін його як митця. Бо ж точно відомо, що він «любил всегда природный язык свой» (II, 535), це була його єдина мова спілкування з народом,— мова усного навчителя і мудреця. Але «простонародність», вірніше народність, Сквороди-поета полягає в іншому, в глибшому,— в його поетично-образному мисленні. Коли він у вірші Гервасію Якубовичу пише:

Будь тебе вѣтры погодны,
Тихи, жарки, ни холодны,

абс:

Скоропослушныи кони
Да несут, как по долонѣ,
Щастливым слѣдом, как гладеньким льдом!

то взявши до уваги, що *ѣ* Скворода читав як *і* (це видно з рими: кони—долонѣ), що *как*—це *як*,— то тут маємо справді дуже близьку до народної мову і особливо фольклорно-народну образність. Саме в цьому плані, думається, треба ще багато зробити для розкриття теми Скворода і народ, народна словесність.

У супровідному листі до цього вірша Скворода подає ще одне дуже важливе свідчення, що стосується, треба думати, усього циклу «Саду божественных пѣсней». Вірші ці справді були піснями. «Ми зараз, сумуючи за тобою,— пише Скворода Якубовичу,— втішаємо себе цією пісенькою, співаючи її під звуки китари або ліри» (II, 417). Звідси ясно, що й мелодію пісні komponував Скворода (бо хто ж інший?). Китара, або ліра (точно кажучи, це не зовсім те саме, але споріднене),— це щипковий інструмент дуже давнього походження. На Україні XVIII ст. він мав діапазон до двох октав і звукоряд його був переважно діатонічний, себто «акроматический»,— який, за свідченням Коваленського, і полюбляв Скворода. Співці-китаристи звичайно акомпанували самі собі під час виконання твору. Отже, так було і з Сквородою. Цікаво тільки, хто це були ті «ми», з якими разом співав Скворода? Юїль? Приятелі в колегіумі? Сотник? Челядь Томари?

Думається, що в Кавраї Скворода написав також «Пѣснь 3-ю»,— це витвір порівняно молоді людини, яка, пишучи про себе, говорить: «Невинность мнѣ — то цвѣты, любовь и мир — то плоды» (II, 11). У пізніші роки, коли Сквороді повернуло за 40, він ніде уже не веде мову про свою «невинность»,— не тому, що втратив її, а через те, що в такому віці недоречно говорити про подібні речі. В «Садѣ божественных пѣсней» є святкові пісні-вірші на Різдво, Великдень, і цілком можливо, що якісь із них Скворода

написав теж у Кавраї, але доказів для цього автор не виявив ніяких.

До найцікавіших же поетичних творів Сковороди належить його славетна «Піснь 10-я» — «Всякому городу нрав и права».

Вірш цей добре відомий кожному ще з шкільної лави. Це — найсильніша сатира в усій поезії Сковороди і водночас чи не найвидатніша пам'ятка всієї української сатири середини XVIII ст. Сковорода проводить різку грань між своїми високими моральними ідеалами — мати світлий розум і чисту совість — і мерзенною дійсністю. В поезії потрапило під удар і чиновництво, що плодилося, як черва, в бюрократичному авторитарному суспільстві, і купецтво, що споконвіку жило за принципом — «не обдуриш — не проживеш», і багатійство, що «непрестанно стягало ґрунта» та заводило «иностранны скота», і продажно-крутійське судочинство, де все вирішувала не істина, а «Юда малой» — калитка з грішми. Сковорода припинає до ганебного стовпа і панів-собачників, і панів-п'яниць, і картярів, і розпутників, і віршомазів-панегіристів... Про всі ці потворні явища дійсності Сковорода говорить коротко й гостро.

Концентрація численних негативних явищ і типів тогочасного суспільства створює таку сильну узагальнюючу картину, що сатира ця переросла у всезагальне заперечення й осуд усього тогочасного ладу, як антилюдського, аномального і аморального. Не дивно ж, що вона користувалася величезною популярністю в народі, її співали кобзарі і лірники, вона обросла додатковими строфами¹⁸, її використав Іван Котляревський у «Наталці Полтавці».

Можна сказати, що саме ця «Піснь 10-я» і визначила образ Сковороди як поета-викривача, сатирика на багато десятиліть, оскільки решта його творів, особливо до появи

---

¹⁸ Див. цей текст: І. С. р. з. к [І. Срезневський], Отрывки из записок о старце Григории Сковороде, стор. 84—87; хто дописав нові строфи — невідомо.

у друкові, була менше знаною. Не кажемо вже про те, що із словами цієї пісні нерозривно злилася її мелодія, творцем якої теж був Сковорода. Сатира ця така багатогранна за своїм конкретно-історичним змістом, така витончена і відшліфована за своєю композицією, за образно-поетичною системою, що вивчення її потребуватиме ще багато сил і знань.

Ця книжка присвячена «трудам і дням» Сковороди. Читач, очевидно, помітив, що тут дуже мало загальщини і при blíзності. Тут факти, дати, події, люди... У які ж дні була створена «Піснь 10-я»? Звичайно її відносять, як і «De libertate», до часів Катерини II. Це теж не так.

«Піснь 10-ю» Сковорода написав у селі Каврай у 1758—1759 р. Доведено це було таким чином.

У тому самому збірнику листів Сковороди до Коваленського, про який ішла мова попереду, вшито цілий зошит — будемо називати його «Каврайським зошитом» — що сильно відрізняється від матеріалу перед ним і після нього. Зошит складається з 2 (що були згорнуті удвоє) і 8 аркушів, або 20 сторінок однакового паперу, від арк. 73 до арк. 82 зв.

Один із вміщених тут творів, який нині називають «Сон», має повну документацію часу і місця свого виникнення: «В полночь ноябра 24, 1758 года, в Кавраи». Про цей твір автор уже писав і повторюватися не має наміру¹⁹. Варто лише нагадати, що тут Сковорода записав свій справжній сон, але сон цей настільки відбивав усе пережите й передумане Сковородою, що він записав його не випадково, а, будучи записаним, сон уже став осмисленим, тобто став витвором свідомої творчої уяви.

Про реальну основу цього сну розповімо лише на одному, початковому епізоді: Сковорода записує: «В одном мѣсту был, где полаты царскіи, уборы, танцы, музиканты, гдѣ любящіесь то поспѣвували, то в зеркала смотрѣлы, вбѣ-

---

¹⁹ Див.: Леонід Махновець, Сатира і гумор української прози..., стор. 358—359.

жавши с зала в комнату и снявши маску, при богатих постелях и прочая» (II, 474; текст виправлений за оригіналом).

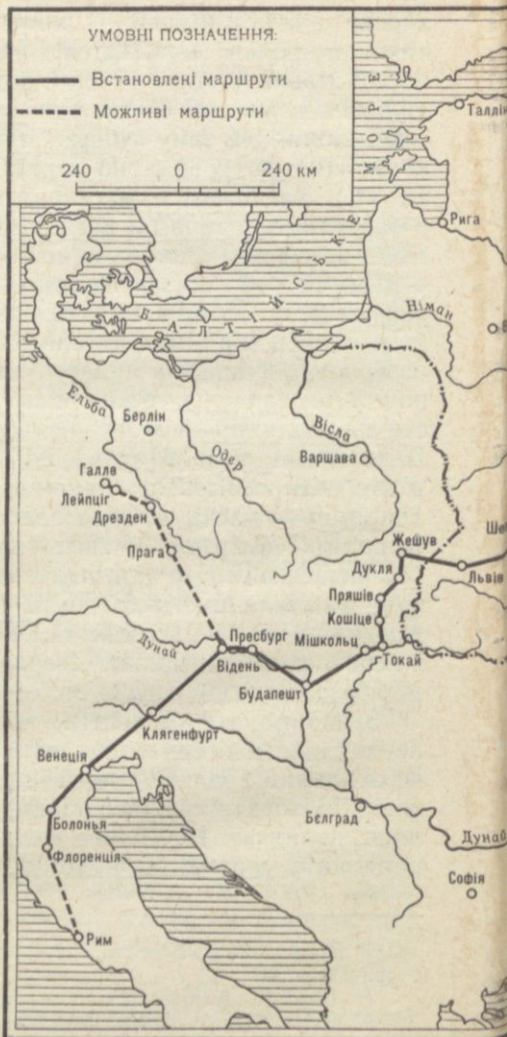
Ці кілька рядків — своєрідний синтез того, яким залишився в пам'яті Сковороди царський палац і царедвірське життя. На тему «уборы, танцы, музиканты» історик пише: «В этих дворцах, на выходах и куртагах (прийомах. — Л. М.), на балах и маскарадах, толпились придворные в бархатных епанчах и шитых золотом камзолах, с алмазными тресилами (галунами-позументами. — Л. М.) и изумрудными аграфами (застібками. — Л. М.), рядом с дамскими робами (довгими жіночими платтями. — Л. М.) и самарами (теж якийсь вид жіночого одягу. — Л. М.) светлых цветов; на головах пудра, на лицах румяна и мушки; у дверей — почетные караулы: всюду егеря, гайдуки, скороходы, гусары, карлики, — все великолепно, богато, блестяще»²⁰. Бали і маскаради в супроводі музики — це основне дозвілля великосвітського панства, яке, закривши фізіономії «харями» — масками, віддавалося безконечним любовним історіям і фліртам. Навіть на коронаційний спектакль «La clemenza di Tito» Єлизавета наказала усім прийти в масках, бо після цього мав бути бал-маскарад²¹. Сковорода всюди більше бачив масок, ніж відкритих облич (у прямому і переносному значенні). Дзеркала, які в царських кімнатах були на всю стіну, — вражали присутніх²².

Звичайно, все це життя, вся ця обстановка не могли не викликати осуду Сковороди. У «Сні» Сковорода зовсім не схильний хвалити і звичаї простого народу, його «обикновенія» ходити «улицею с пляшкамы в руках, шумя, веселясь, валяясь». І особливо дошкульно «сняться» Сковороді порядки у «храмѣ обширному», де «сребролюбіе с карнав-

²⁰ В. А. Бильбасов, История Екатерины второй, т. I., стор. 232—233.

²¹ Див.: R. - Aloys Mooser, Annales de la musique..., стор. 191.

²² Див.: В. А. Бильбасов, История Екатерины второй, т. I., стор. 236.

Схематична карта подорожей та місць перебування

ня Г. С. Сковороди. Склав Л. Є. Махновець.

кою бродит» і майже «вириває складки», де «служителы нѣкоториі» жеруть «колѣна и литкы» людини, одягнутої в чорну свиту і «в убогих сандаліях» ...

Так от, «Сон» цей, що має точну дату (24 листопада 1758 р.), записаний у «Каврайському зошиті» на арк. 74 зв. Але на цій сторінці він повністю не вмістився, і Сковорода закінчення його записав попереду на арк. 74 внизу. Тут якраз було місце для десятка рядків, бо перед цим закінчувався текст латинського вірша «Ad Petrum Gerardium» французького поета Марка Антуана Муре (1526—1588), яким Сковорода розпочав «Каврайський зошит» (з арк. 73). Отже, ясно, що цей вірш був переписаний до того, як Сковорода вписав свій «Сон», — не пізніше листопада 1758 р. Для чого переписав і чому? Тому, що вірш цей багато в чому був суголосний обставинам життя Сковороди в селі Каврай, його настроям, і він збирався його переспівувати — перекладати. Цей переклад, зроблений по частинах, і маємо на арк. 76 зв., 77, 78 зв., 82 зв., при чому зовсім не в тому порядку, в якому йде оригінальний текст.

Вірш цей надзвичайно цікавий для характеристики тогочасного Сковорода. Тут ідеться і про його «каморку», де він жив, і про «селянський милий, любий спокій», і про бажання «збити ярмо дододу», щоб не «смотрѣть в житіи на чужую волю», і про красоти сільської весни, і про літа, втрачені «в дворской службѣ» (II, 64—66). Вірш Марка Антуана Муре, звернений до Петра Герардія, Сковорода, переспівуючи, спроектував у своє життя. Безперечно, що це було зроблено в Кавраї.

Слова про «каморку, только что одному вмѣстну», про «избранну» бібліотеку з небагатьох книг, що була в ній, не можуть не викликати гострого інтересу до того, де жив у Кавраї Сковорода. Безумовно, що в домі Томари, бо тут жив його вихованець, тут він його навчав тощо. Але дім Томари в Кавраї не зберігся, і ми ніколи б не дізналися навіть про те місце, де він стояв, де думав свої думи Сковорода, де творив, аби знову не архіви.

У тій самій ревізійській книзі від 31 серпня 1767 року що зберігається в ЦДІА УРСР у Києві і яка вже цитувалася, на арк. 33—33 зв. написано: «В оном селѣ жиллой его Томари дом близ царини между шляхами з Гелмязова в село Драбовць и в местечко Золотоношу идучими, в коем покоев хозяйских деревянных ветхих, к жиллю неспособных, под единою кришкою 7. Людских деревянных ветхих, к жиллю еще способных с перегородками 2. Кухня деревянная ж 1. Амбаров для поклажи деревянной 1. Хлебных амбаров деревяных под соломяною кришкою ветхих 2. Людовня деревяная ж 1. Да в огородѣ птичная изба деревяная ж ветхая 1. В том же огородѣ хлебопашенная клуня рубленая деревянная 1». А на арк. 35 додано, що при дворі була левада з дубовим чагарником, на ній дерев'яна конюшня, три плетених сараї, а при конюшні рублена стара хата, де лише зимою грілися конюхи.

Таким було обійстя Томари. В 1767 році, як написано на арк. 35 зв., «вышшеписанной жиллой двор состоит впусу», — видно Томара з сім'єю перебрався в якесь інше своє село, а ще в 1759 році тут жив Сковорода в одному, очевидно, із семи «покоев хозяйских», або і в якій-небудь із «людских» хат, за переділкою. На арк. 119 написано ще, що по шляху із Золотоноші в Каврай двір числився під № 28 з правого боку (а всього дворів і пустих «пляців» з правого боку було 56, з лівого — 55). Отже, керуючись цими досить точними даними, місце, де був двір Томари в Кавраї, знайти, гадає автор, досить легко.

В «Каврайський зошит» входить іще «Fabula» («Как толко сонце к вечеру запало», арк. 75, — II, 67), «Epigramma» («Скажи мнѣ кратко...» арк. 75, — II, 68), «Fabula de Tantalos» («Цар Тантал когдась Ювиша до дому. . .», арк. 75 зв. — 76, — II, 69—70), «Quid est virtus» («Що таке добродичство?», арк. 77, — II, 71), «In natalem Jesu» («На день народження Христа», арк. 77 зв. — II, 72, для написання якого може бути лише одна дата — перед 25 грудня 1758 р.), переклад «P. Terentii. Comoedia, quae vocatur «Adelphi»,

що являє собою виклад змісту комедії Теренція «Брати», зроблений тим же Марком Антуаном Муре (арк. 79—80 зв., — II, 476—478), і отже, перекладений теж тоді, коли Сковорода, маючи твори Муре, себто до 1758—1759 р., працював над ними.

Тут, унизу, під двома рядками закінчення перекладу сюжету «Братів», на арк. 80 зв. і маємо первісний, але по суті остаточний текст вірша «Всякому городу нрав и права» (II, 552—553). Комплекс усього матеріалу з цілковитою певністю доводить, що й даний вірш був створений, отже, в каврайський період. Пізніше, правда, у «Садѣ божественныхъ пѣсней» чомусь викинуто одну дуже важливу строфу —

Тот панигірик сплѣтает со джей,
Лѣкар в подряд ставит мертвих людей,
Сей образы жирових чет тузов,
Стіопка бѣжит, как на сватбу, в позов (II, 553).

Але оскільки ми не маємо автографа «Сада божественныхъ пѣсней», а «Всякому городу нрав и права» дійшов в автографі, то перевагу треба давати йому. Адже ми не знаємо, хто й на якому етапі викинув згадану строфу. Може Сковорода. Тоді з яких мотивів? Відповідь на це знайти важко. А може й не Сковорода, а якийсь переписувач, тим більше, що в оригіналі вона вміщена збоку від тексту вірша.

Що «Всякому городу нрав и права» створений ще в Кавраї, свідчить і постійний рефрен:

А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
який підсумований реченням

Как бы умерти мнѣ не без ума (II, 19).

Пізніше таких рядків Сковорода написати б не зміг, — будучи чесним у своїй творчості, ворог пози і ефекту. Уже в Харкові він дуже добре усвідомлював свою величезну розумову перевагу над іншими «Мудрецами», а в 1765 р., пишучи «Пѣснь 24-ю», він заявляв, звертаючись до тих, що гребли, як Томара, багатство, маєтки, землі:

Вас бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть,
А мой жребій с голяками, но бог мудрости дал часть (II, 43).

Сковорода уже свідомий своєї мудрості, хоча й «чисти», — на повну претендувати ніхто не може. Але тепер відпадає і нав'язлива думка — «как бы умерти мнѣ не без ума».

Тим часом ішов уже 1759 рік. Василь Томара підріс, йому вже минуло 12-13 літ і, як пише Коваленський, «молодому воспитаннику его (Сковорода. — Л. М.) надлежало поступить в другой круг упражненьей, пристойных по свѣту и по роду, а Сковородѣ судьба предуготовила званіе издалече» (II, 497).

Який це «другой круг упражненьей»? Що це за «судьба издалече»?

Із листа Коваленського до Сковорода від 18 лютого 1782 р. (II, 537) відомо, що тоді Василь Томара служив разом із Коваленським, «в одной командѣ, при князѣ Потемкинѣ, подполковником», а далі, як пам'ятаємо, став генерал-майором, значить, у хлоп'ячому віці його батько віддав «упражнятися» по військовій лінії і напевне до Петербурга, коли Василь зумів улаштуватися на самих верхах.

Сковородининою «судьбою издалече» був Гервасій Якубович. У прощальному листі до нього 22 серпня 1758 р. Сковорода обцяв: «Ми вірно будемо берегти пам'ять про тебе» (II, 417). Не забув Сковороду і Гервасій Якубович.

Про обставини, які вирвали Сковороду із шестилітнього перебування при панському дворі у селі Каврай, Коваленський пише так: «В Бѣлгород прибыл на епископскій престол Іоасаф Миткевич — муж, исполненный благосердія, добродѣтелей, ученія. Сему архіерею был извѣстен по законоискусству и по старой приязни игумен Гервасій Якубович, находившійся тогда в Переяславль. Іоасаф пригласил Гервасія раздѣлить с ним епархіальные труды и дружественную жизнь. Гервасій приѣхал в Бѣлгород и, видя ревность Іоасафа к наукам, представил ему о Сковородѣ одобрительнѣйше. Епископ вызвал его к себѣ через Гер-

васія. Сковорода невідлжно прибув и по волѣ Іоасафа прийняв должность учителя поезіи в Харьковском училищѣ 1759 года (II, 497).

Можна уточнити, що Іоасафа Миткевича призначено на єпископа білгородського і обоянського 26 квітня 1758 р., — перед цим він був архімандритом Хутинського Спасо-Варлаамієвого монастиря під Новгородом²³. Отже, коли Гервасій Якубович відбув на його заклик до Білгорода десь після 22 серпня 1758 р., себто майже незабаром після прибуття Іоасафа, то це мало свої причини. Які? Звідки знав Миткевич Якубовича? Коли могла в них виникнути «старая приязнь», де, на основі чого? А ось де. Після смерті Никодима Сребницького 12 червня 1751 р., коли звільнилася Переяславська єпископія, Іоасаф Миткевич належав до числа тих трьох кандидатів, що конкурували на єпископський престол (див. стор. 115) і всі три були провалені. Гервасій Якубович, тоді писар консисторії, безперечно, був прихильником Іоасафа Миткевича. Але виникає інше питання: чому Якубович залишив Переяслав? Адже там він був намісником єпископа, а Миткевич зміг йому запропонувати набагато нижче місце — лише архімандрита третьокласного Миколаївського монастиря в Білгороді²⁴ та консисторського судді (II, 44).

Це пов'язано з тим, що 27-липня 1757 р. в Переяслав був призначений новий єпископ Гервасій Линцевський, оскільки Іоанн Козлович помер 17 березня 1757 р. Козлович був другом Гервасія Якубовича, зокрема їздив з ним та з іншими хоронити знаменитого білгородського та обоянського єпископа Іоасафа Горленка (помер 10 грудня 1754 р.), за що вони одержали відповідно 100 і 10 крб.²⁵

---

²³ Див.: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 634, 51.

²⁴ Там же, стовп. 645.

²⁵ Див.: А. С. Лебедев, Белгородские архиереи и среда их архипастьерской деятельности (по архивным документам), X., 1902, стор. 112.

Гервасій Линцевський прибув до Переяслава в листопаді 1757 р.²⁶ Коли помер наступник Іоасафа Горленка, єпископ Лука Конашевич (1 січня 1758 р.), то на цей урочистий погреб поїхав до Білгорода знову переяславський єпископ, Гервасій Линцевський, але серед його супутників Гервасія Якубовича нема²⁷. Видно, Линцевський підбирав собі іншого намісника, і після від'їзду Якубовича ним став ієромонах Герасим (див. стор. 136).

Але в зв'язку з прибуттям Гервасія Линцевського до Переяслава треба підкреслити одну цікаву й важливу обставину. Річ у тім, що Сковорода його добре знав. З осені 1734 р., коли до Київської академії вступив Сковорода, Линцевський тут викладав поетику²⁸, а учні академії, ясно, своїх вісім чи десять учителів пам'ятали на все життя. В часи ж єпископства Линцевського в Переяславі Сковорода не раз зустрічався з ним з кінця 1757 р. і аж до свого переїзду в Харків. Адже друзі Сковороди — і Гервасій Якубович, і писар Юіль, і, можливо, інші працівники консисторії — трудилися разом з Линцевським, під його рукою. Линцевський після учителювання в академії вісім років був намісником Києво-Михайлівського монастиря. 24 січня 1743 р. його призначили архімандритом Стрітенського монастиря в Пекіні і главою російської духовної місії в Китаї, де він пробув близько 11 років, повернувся до Москви і 27 липня 1757 р., як сказано, був хіротонісований в єпископа переяславського.

Навряд чи треба доводити, що Линцевський розповідав своїм найближчим співробітникам і Сковороді, жадібному на все цікаве і незвичайне, про своє тривале перебування в Китаї, про тамтешнє життя, звичаї, про віковічну муд-

²⁶ Див.: В. л. П., Гервасій Линцевский. — «Киевская старина», т. LXXXVII, 1904, декабрь, стор. 411.

²⁷ Див.: А. С. Лебедев, Белгородские архиереи., стор. 120.

²⁸ Див.: Д. В и ш н е в с к и й, Киевская академия., стор. 137—138.

рість китайського народу. Внаслідок цього в творчості Сковороди з'являється зовсім несподівана без знання цих обставин тема Китаю, мудрості китайського народу, яку зачіпає він у своєму «Разговоръ о премудрости» (II, 84—85) і який, отже, треба відносити до 1758 — першої половини 1759 р. (неймовірно, щоб він займався розробкою цієї теми пізніше, наприклад, у Харкові, — там були свої теми). Автограф «Разговора о премудрости», крім того, міститься на арк. 117 зв. — 118, а ці аркуші входять в окремий чотириаркушевий зошит (8 стор.), який переплетено разом з листами Сковороди до Коваленського.

Зошит цей, як і інші подібні, становить окрему цілість. Його взяв Сковорода із собою в Харків. Але в цьому зошиті, попереду «Разговора о премудрости», на арк. 115—117, не рукою Сковороди переписано його вірш «*De sacra saena, seu aeternitate*» («Про святу вечерю, або про вічність» — II, 86—90). Якщо зважити, що Сковорода писав свої вірші з нагоди певних свят безпосередньо перед ними, то цей вірш був створений перед 25 грудня 1757 р., або 1758 (бо в грудні 1759 р. його на Переяславщині вже не було). Переписаний же вірш школярським великим акуратним почерком, — є серйозні підстави вважати, що це рука підлітка Василя Томари. Цією ж рукою на арк. 118 зв. переписано вірш Сковороди «*De umbratica voluptate*» («Про примарну втіху», — II, 91—92). В ньому Сковорода постійно звертається на «ти», до «тебе», до «улюбленої богом людини», — майже цілком певно, що вірш цей був присвячений тому ж Василеві Томарі, якого любив Сковорода і який, — це ми знаємо з його листа (II, 543), — «страстно любил» свого учителя навіть через тридцять років. Вірш був переписаний уже після створення «Разговора о премудрости».

«Разговору о премудрости» присвятив велику статтю П. Попов, у якій зробив аналіз цієї пам'ятки, правильно віднісши її, хоч і в широких межах, до 50-х — 60-х років. Але причину появи у Сковороди теми Китаю так йому роз-

в'язати й не вдалося. Дослідник шукав джерела цієї теми де завгодно, тільки не поблизу Сковороди ²⁹.

Сказаним не вичерпується тема Сковорода і Линцевський. Вище автор не випадково згадував Максима Залізняка та Івана Гонту. Підтримуючи зв'язки з Линцевським, Сковорода спілкувався із майбутнім співучасником і навіть ідеологом Коліївщини, — хай і своерідним, у релігійному плані. У 60-х роках вся Україна, а особливо Правобережна, котра перебувала під нестерпним державним, політичним, економічним та релігійним гнітом шляхетської Польщі, переживала повстанську ситуацію. Линцевський своїми окружними посланнями на Правобережжя закликав стояти за православну віру. Це справляло вплив на уявлений народ. На Правобережжі, у славетному Мотронинському монастирі біля міста Чигирин, який адміністративно підпорядковувався Переяславській єпископії, — тобто в цей час Линцевському, — архімандритом був Мелхіседек Значко-Яворський, котрий теж закликав до боротьби проти унії та католицизму ³⁰. У Холодному Яру біля Мотронинського монастиря збирав у 1768 р. свої загони послушник цього монастиря, колишній запорожець Максим Залізник. Тут розпочалася визвольна Коліївщина. Правда, під час самого повстання Мелхіседек перебрався в Переяслав, до Линцевського, вони обидва навіть закликали народ до покори, — але така була вимога царського уряду. Загалом же участь Линцевського і Значко-Яворського у розворушенні Коліївщини для Катерини II була безсумнівною. Мелхіседека притягнули до суду (але виправдали, — не вважали за потрібне шукати доказів вини). Позицією Линцевського щодо повстання обурювалася сама Катерина II, — що він втручається в «дѣла, ему не принадлежащія». Він теж ледве не

²⁹ Див.: П. М. Попов, Григорій Сковорода про Китай. — «Вітчизна», 1958, № 4, стор. 163—171.

³⁰ Див.: Кость Гуслистый, Коліївщина. К., Держполіт-видав України, 1947, стор. 21—22.

9 потрапив під суд (а може й потрапив?), і 29 серпня 1768 р. за указом цариці Синодові був «отр́шен» від переяславської кафедри, висланий до Києва, де й помер 22 грудня 1769 р. Одспівував його колишній митрополит тобольський Павло Канючкович, який у 1738—39 році навчав Сковороду в класі поезики. Потім тіло Линцевського було перевезене до Переяслава, де й поховане 13 лютого 1770 р.³¹

Про історію з Линцевським, про його «отр́шеніє» за наказом самої цариці у зв'язку з Коліївщиною не міг не знати Сковорода, зокрема, тому, що це була гучна справа, а влітку 1770 р. він одвідував Київ. Нагадаємо, що засуджений царським урядом Максим Залізняк перший раз утік із-під варті в слободі Котельві, поблизу Охтирки³², — а саме через це місто й добирався Сковорода до Києва та назад і жив тут у місцевому Троїцькому монастирі (II, 518).

У селі Каврай Сковорода жив у народній українській стихії, тут повсюди звучала українська мова, і в нього саме в цей період відчувається найсильніший струмінь народної української лексики, фразеології, образності. Позбавлений «ученого» оточення Сковорода ніби просвітлювався мовно. Свідченням цього є його славетна «Піснь 18-я» («Ой ты, птичко жолтобоко») із «Сада божественных пісней» (II, 32). Вона створена майже чистою народною українською мовою, — особливо коли внести корективи на різницю між написанням і читанням слів (про цю різницю вже зауважувалося вище). Не дивно, що вона прищепилася в народі (під назвою «Стоїть явір над водою») ³³. Пісня ця — програма демократа Сковороди, вихідця з народу, який вирішує назавжди залишитися з ним, а не видряпуватися на суспільні верхи, і в цьому знайти щастя:

³¹ Див.: Вл. П. Гервасий Линцевский., стор. 437—443.

³² Див.: УРЕ, т. 5, К., 1961, стор. 153.

³³ Мелодію цієї пісні див.: Хрестоматія української дожовтневої музики. Учбовий посібник для консерваторій та музичних училищ. Упорядкування та коментарі О. Я. Шреер-Ткаченко. К., «Музична Україна», 1970, стор. 35—36.

На что ж м[е]нѣ замышляти,
Что в селѣ родила мати?
Нехай у тѣх мозок рвется,
Кто высоко вгору дмется.
А я буду себѣ тихо
Коротати милый вѣк.
Так минет мене все лихо,
Щастлив буду челоуѣк (II, 32).

Оскільки, за Коваленським, Іоасаф Миткевич викликав Сковороду до себе через Гервасія Якубовича, то ясно, що між друзями відбувалося листування. Не виключено, що в одному з листів кінця 1758 — першої половини 1759 р. Сковорода надіслав своє віршоване вітання Миткевичеві. Ці шість латинських рядків (копія, яку залишив собі Сковорода) «In natalem bilogrodensis episcopi» («На день народження білгородського єпископа») маємо на арк. 78 зв. «Каврайського зошита» (II, 73). Із характеристик Сковороди (II, 50, 98) та з інших історичних матеріалів відомо, що єпископ Іоасаф Миткевич, родом із міста Козельця, був доброю і щирою людиною. Зокрема він боляче переживав утиски свого народу, гоніння проти всього українського, розв'язане знову після кривавої інтронізації на російський престол прусачки Катерини II³⁴. Але ймовірніше, що це вітання було написане Сковородою в Білгороді або в Харкові 1759 чи 1760 р. (день, місяць і рік народження Миткевича не встановлені).

Безперечно, що до Білгорода, а там і до Харкова, Сковорода прибув зі своїм «Каврайським зошитом». На арк. 81—82 у ньому вміщена цікава «Фабула» Сковороди (II, 74—75). Конкретні історичні дані цього вірша про те, що героя твору Філідона, який «двожину годов» тому пішов шукати мудрості «в учены стороны, чтоб ум набыть совершенній», взяли «силою до пруса, когда он имѣл войну на француза», виразно говорять про Семилітню війну

³⁴ Див.: Акты и документы..., Отд. II, т. III, К., 1906, стор. 43—44.

1756—1763 рр. між Пруссією, Англією та Португалією, з одного боку, і Австрією, Росією, Францією та іншими країнами, з другого. У війні примушені були брати участь також українські полки, так що вдів і сиріт на Україні від цієї військової афери царської камарильї вистачало. Росія вийшла з неї юридично 24 квітня 1762 р. Герой твору повертається з війни інвалідом, без ока. Нема сумніву, що «Фабуда» Сковорода мала під собою реальну долю якогось персонажа (у Пруссії, в Галле, нерідко навчалися вихованці Київської академії, — той же, як вважаємо, Сковорода), і була відголосом на війну, яка ще точилася. Написав цього вірша Сковорода або в Кавраї десь у 1759 р., або пізніше у Білгороді чи Харкові (до 1760 р. включно).

У цьому ж зошиті на арк. 78 є ще вірш Сковорода «In imaginem concipientis Mariae» («На образ зачаття Марії») латинською мовою і в староукраїнському автоперекладі (II, 560—561), який у доробленому вигляді є в списках «Сада божественных пѣсней» (без номера, в одному списку — після «Пѣснѣ 26-й», в інших — наприкінці) із заголовком «Carmen» («Мелодія») та приміткою автора: «Выображенна сія мелодія 1760-го года, как был я учителем пѣитическія школы» (II, 48).

Вибратися до Харкова з Каврая, щоб працювати там «учителем пѣитическія школы», Сковорода міг двома шляхами. Якщо він заїжджав у рідне село Чорнухи, — що було майже напевне, — то маршрут його був такий: Каврай — Гребінка — Пирятин — Чорнухи — Лохвиця — Галяч — Охтирка — Богодухів — Харків (а далі в Білгород і назад). Якщо ж не заїжджав — тоді рушив по дещо ближчій дорозі: Каврай — Золотоноша — Чорнобай — Оржиця — Хорол — Решетилівка — Полтава — Валки — Харків (і теж до Білгорода й назад).

ЧЕТВЕРТА ЧАСТИНА

Отже, за Коваленським, Сковорода став учителем поезії в Харківському колегіумі 1759 р. (II, 497). У зв'язку з призначенням Іоасафа Миткевича єпископом білгородським та обоянським, котрому підлягала тоді харківська парафія, в 1758 р. сталися серйозні зміни серед колегіального начальства. На посаду ректора колегіуму та архімандрита Покровського монастиря, при якому й існував колегіум, було запрошено Костянтина Бродського¹, того самого, що був фактичним ректором Московської академії за часів Іоанна Козловича (див. стор. 115). Префектом колегіуму Миткевич призначив Іова Базилевича. З усіма трьома в Сковороди налагодилися добрі стосунки.

На жаль, невідомо (принаймні авторові), чи збереглися досі документи про призначення Сковороди на роботу в колегіум. Але в середині XIX ст. вони були доступні дослідникам. Один із них, Дмитрій Феодоровський, писав: «Из документов, хранящихся в библиотеке Харьковской семинарии, видно, что Сковорода был определен учителем пиитики в Харьковский коллегіум по следующему случаю: по указу белгородской консистории, данному ректору коллегіума, архимандриту Константину (Бродському. — Л. М.) от 11-го августа 1759 года, за подписом преосвященного Иоасафа Горленко (треба — Миткевича. — Л. М.), по случаю перемещения некоторых наставников коллегіума в Белгород для разных назначений, повелено студенту богословских наук Григорию Сковороде быть учи-

---

¹ Див.: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 967.

телем пийтики в Харьковский коллегіумі в числі других наставників, вышедших из Киевской академии ².

Свідчення ці не можуть викликати підозри. Прикро лише, що указ наведений у викладі, хоча виклад, ясно, близький до оригінального тексту.

Так, маючи вже 37 років, студент Сковорода дістав, нарешті, місце, де міг у тогочасних умовах найповніше віддати свої здібності і знання «на ползу отечеству».

Але з ким разом тоді вчителював Сковорода в Харківському коллегіумі? Кого він навчав? Скільки було в нього учнів? Які ставив оцінки? На ці та інші питання ніхто дати відповіді не міг, бо про вчителювання Сковороди в 1759—1764 роках (з перервою) не було відомо, окрім згаданого указу, ніяких інших офіційних документів. Було заявлено в науковій літературі, що, зокрема, списків, які склалися про учнів Харківського коллегіуму до 1768—1769 року, не збереглося. Цьому твердженню первісно повірив і автор цієї книжки.

Та коли вона вже була здана до складання, він вирішив, згідно зі своїм принципом — усе перевіряти, перевірити і це твердження. Але як його перевірити? Лише одним способом — знову звернутися до архівів. Для цього склалися сприятливі обставини. З лютого 1972 року стали доступними для користування матеріали Харківського філіалу історичного архіву, які було передано в ЦДІА УРСР у Києві. Літо 1972 року, яке видалося таким спекотним, що подібного не пам'ятають навіть столітні люди (така спека була шістьсот років тому), автор просидів у ЦДІА, і день 21 липня став для нього днем несподіваної радості. Під шифром ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 2104 він знайшов списки учнів Харківського коллегіуму за 1759—60 навчальний рік. Є!

---

² Димитрий Феодоровский, Очерк истории Харьковского духовного коллегіума. — «Духовная беседа», т. XVIII, 1863, № 27, 6 июля, стор. 345.

Він гарячково почав гортати справу. Перший список — учні риторики, навчав їх, як це видно з підпису внизу аркушів (скріпа), «риторики учитель ієромонах Андрей Острогорській». Другий — учні класу аналогії, «учитель школи священник Стефан Флоринській» (школою тоді називали клас). Третій список — учні класу граматики, а «граматики учитель Стефан Базилевич». Четвертий — інфіма, «інфими учитель священник Стефан Базилевич» (отже, він вів два класи). П'ятий — синтаксима, «синтаксими учитель ієромонах Ісидор Соколовській». Шостий — клас богослів'я, «богословіи учитель и префект ієромонах Іов Базилевич». Все менше і менше аркушів у справі, а ні списку класу поетики, ні такого пожаданого підпису Сковорода нема. Нерви напружуються, надія втрачається. Сьомий список — клас філософії, «учитель філософії ігумен Лаврентій» (Кордет.— Л. М.). І, нарешті, останній у справі список із заголовком «Каталіог учеников школи пійтики с 1 числа сентяб[р]я 1759 года по 15 число іюля 1760 года». Сковорода чи не Сковорода? Список складений невідомою рукою. Немов у лихоманці, автор читає підпис внизу по аркушах. Аркуш 30 — «Учитель», 31 — «школы», 32 — «пійтики» (що ж буде далі?), 33 — «Григорій Сковорода». Є! Лише тепер автор бачить, що це — рука Сковорода. Знову переглядає список. Виявляється, що його ж рукою заповнені останні чотири графи списку, що мають назви «Чего изучился», «Чего обучается», «Понят или не понят», «В школах или отбыл и для чего», а також частково попередня графа «Время опредѣленію в школи».

Тепер ми знаємо всіх учителів колегіуму, з якими тоді довелося працювати Сковороді. Всі вони — з чорного та білого духовенства, один Сковорода — світська особа. Деякі з них (наприклад, Лаврентій Кордет) були його друзями, деякі (хто?) — ворогами.

Тепер ми знаємо також, що в класі поетики Сковорода навчав тоді 39 учнів віком від 12 до 22 років, які прийшли

навчатися до колегіуму в період від 1752 до 1758 року. Вони були з Білгородщини, Харківщини, Сумщини, з Охтирської, Ізюмської, Краснопільської, Курської, Карпівської, Салтівської, Боромльської, Лебединської, Зміївської, Печенізької, Чугуївської, Миропільської, Водолазької протопопій. 32 з них — сини священників, диякона, дячка. І це зрозуміло — навчання дітей духовенства, як побачимо ще далі, було обов'язковим. Сім учнів, які записані в кінці списку під заголовком «волніе и других епархій», — це сини двох козаків, обозного, сотника, полковника, посполитого з різних полків, і син попа з Кролевця. Всі вони цілий рік перебували «в школах», як це засвідчив Сковорода, жоден з них не «бѣжал». Але далеко не всі з них виявляли належні здібності до навчання в такому класі, як поетика, де треба було навіть складати вірші, і вимогливий та правдивий Сковорода 21-му з них ставить оцінку-характеристику «понят» (себто, «понятлив»), а 18 дістають «не понят»³.

На жаль, ми не маємо тексту лекцій з поетики, яку викладав тоді Сковорода, і не можна сказати, чи він «диктував» по-старому курс, подібний до таких же курсів Київської академії, чи повністю або якоюсь мірою, орієнтувався на своє новаторське «Разсужденіе о поезіи и руководство к искусству оной», за яке його вигнали з Переяславського колегіуму в 1751 р.

Але цілком ясно, що Сковорода був дуже гарним педагогом, бо це було його життєве покликання — навчати. Людина енциклопедичної ерудиції, виняткових талантів, музика, співак, поет, який мав за плечима незвичайну життєву долю, — все це викликало до нього велику пошану і любов учнів колегіуму. Із листів Сковороди відомо (II, 359—360, 421—422), як вони тягнулися до нього, незважаючи навіть

---

³ Інформацію про знайдені списки та характеристику їх див.: Леонід Махновець, Рукою Сковороди. — «Літературна Україна», 1972, 28 липня, п'ятниця, № 60(2963).

Николай Самборский Юлианова Стату. Васильева Софья Георгия Сидя Симона Шавенко Валентинова Козачина Ю Станиславовича Юанна Сидя Васильева Станислав Сергеевич Станислав Михайлович Беренца Иванович Мухомов Сидя Юанн Стрельцов Иванович Станислав Соснович Кривошеин Семь Станиславович Сидя Станиславович Сидя Станиславович	13.	1757 ⁹ Февр 9	Срн?	Пін?	не пока в шко.
Васильева Станислав Михайлович Беренца Иванович Мухомов Сидя Юанн Стрельцов Иванович Станислав Соснович Кривошеин Семь Станиславович Сидя Станиславович Сидя Станиславович	15.	1757 ⁹ окт 11	Срн?	Пін?	Понят в шко.
Васильева Станислав Сергеевич Станислав Михайлович Беренца Иванович Мухомов Сидя Юанн Стрельцов Иванович Станислав Соснович Кривошеин Семь Станиславович Сидя Станиславович Сидя Станиславович	19.	1757 ⁹ 9	Срн?	Пін?	нама в шко
Васильева Станислав Сергеевич Станислав Михайлович Беренца Иванович Мухомов Сидя Юанн Стрельцов Иванович Станислав Соснович Кривошеин Семь Станиславович Сидя Станиславович Сидя Станиславович	22.	1756 ⁹ Сев 18	Срн?	Пін?	Понят в шко.
Васильева Станислав Сергеевич Станислав Михайлович Беренца Иванович Мухомов Сидя Юанн Стрельцов Иванович Станислав Соснович Кривошеин Семь Станиславович Сидя Станиславович Сидя Станиславович	18.	1751 ⁹ Февр 9	Срн?	Пін?	Понят в шко

Тригорій Сковорода.

Останній аркуш списку учнів класу поезики
з власноручним підписом Сковороди.

на заборони. При цьому викладання саме курсу поезики було для Сковороди, великого майстра образно-художнього слова, справді працею «по сродности».

Сковорода одразу привернув до себе увагу всього Харкова, — така він був колоритна і своєрідна фігура. Зовнішній і внутрішній портрет Сковороди, характеристику його життя дуже виразно подає той самий Коваленський: «Отличный образ его мыслей, ученія, жизни скоро обратил к нему внимание всего общества тамошняго. Он одѣвался пристойно, но просто; пищу имѣл состоящую из зелій, плодов и молочных приправ, употреблял оную ввечеру по заходженіи солнца; мяса и рыбы не вкушал не по суевѣрїю, но по внутреннему своему расположенію; для сна отдѣлял от времени своего не болѣе четырех часов в сутки; вставал до зари и, когда позволяла погода, всегда ходил пѣшком за город прогуливаться на чистой воздух и в сады; всегда весел, бодр, легок, подвижен, воздержен, цѣломудр, всѣм доволен, благодушествующ, унижен пред всеми, словоохотен, гдѣ не принужден говорить, из всего выводящій нравоученіе, почителен ко всякому состоянію людей, посѣщал больных, утѣшал печальных, раздѣлял послѣднее с неимущими, выбирал и любил друзей по сердцу их, имѣл набоженство без суевѣрїя, ученость без киченія, обхожденіе без лести» (II, 497).

Про творчість Сковороди 1759—60 р. відомо небагато. Це згадана в попередньому розділі «Carpen» (II, 48, 560—561), яку, вважаємо, аж ніяк не слід вводити до циклу «Сада божественных пѣсней», бо вона з ним не має нічого спільного з будь-якого погляду. Можливо, що в цей самий час була створена «Фабула» про вояка Філідона (II, 74—76), та вітання з днем народження Іоасафа Миткевича (II, 73). Як свідчить сам Сковорода, «для учеников поезики 1760-го года» в Харкові він написав «Басню Есопову» латинськими та українськими віршами (II, 93—98). У байці розповідається про те, як Вовк, піймавши Козеня, став на його передсмертне прохання грати «на флейтузѣ». Поки цей

«кохмейстер» виступав у ролі «капелмейстра», собаки на нього напали й розірвали. Байка має «приказку»:

Не ревнуй в том, что не данно от бога.
Без бога (знаешь) ниже до порога.
Аще не рожден — не суйся в науку.
Ах! Премного сих вѣчно пали в муку,
Не многих мати породила к школѣ.
Хочь ли быть щаслив? — Будь сыт в своей долѣ (II,98).

Ця «приказка», до речі, зовсім не говорить про те, що Сковорода був ворогом школи і загальної освіти. Ні. Тут Сковорода вперше формулює свою тезу про те, що людина може бути щаслива лише займаючись працею чи діяльністю, до якої вона має природний нахил, яка є для неї «сродною». «Приказка» ця навіть штучно прив'язана до байки, але має конкретно-життєве пояснення самого Сковороди: «Сія о музыкантѣ Волкѣ казка успѣла до того, что пастырь добрый Іоасаф Миткевич больше 40 отроков и юнош свободил от училищнаго ига на путь природы их, ревнуя чело-вѣколюбію — не тщеславію. Сему и аз ревнуя, написах книжицу «Алфавит Мира» (II, 98).

Про «училищное иго» в тогочасних школах говорити не доводиться. Засвоєння предметів, які викладалися так, що все потрібно було насамперед вивчати напам'ять, було під силу лише небагатьом. Але чому постало це «иго»? Адже ми знаємо, що навчання, наприклад, у Київській академії було вільним? Вільним, та не для всіх. Коли Миткевич приїхав до Білгорода і зробив ревізію парафії, то виявилося, що багато попів не вмiли навіть читати церковні книги, порушували на всі лади церковні устави, не знали елементарних речей своєї професії. Щоб зарадити невігластву, Миткевич видав указ, згідно з яким вимагалося «для надлежащаго обученія в Харьковском коллегіумѣ от всѣх духовных правленій выслать священно-церковно-служительских дѣтей от 7 до 15 лѣт непременно в слѣдующем декабрѣ 1758 года, гдѣ в канцеляріи онаго коллегіума они разобраны быть имѣют [...], под опасеніем,

если кто дѣтей своих утаит и не представит, по надлежащем наказаніи лишен будет мѣста; не избѣгнут равно жесточайшего штрафа и тѣ, которые в высылкѣ священно-служительских дѣтей хотя малѣйших взяток касаться имѣют»⁴.

Можна собі уявити, який переполох викликав серед духовенства цей указ, котрим перекривалася лазівка навіть за допомогою всесильних хабарів. Безперечно, кількість учнів колегіуму мусила зрости. Але навчалися вони не з доброї волі, колегіум для багатьох був «игом», успішність — погана, знання — мізерні. Отже, Сковорода резонно виступив проти такої примусової неефективної науки, і Миткевич зрозумів, що адміністративні заходи слабо вганяють знання в голови. Це, здається, єдине свідчення того, що творчість поета дала прямий соціальний ефект.

Думається, що тоді-таки, 1760 р. (мабуть, у травні—червні, коли відбувалися іспити), Сковорода написав «Пѣснь 27-ю» із «Сада божественных пѣсней», присвячену «бѣлоградскому епископу Іоасафу Миткевичу, посѣщающему вертоград духовнаго училища в Харьковѣ» (II, 49—50). Вірш написаний в урочистих тонах, прославляє «благого, кроткого, милосердного» пастиря; Сковорода говорить від імені «вышних наук сада святого», себто колегіуму:

От тебе помощи весь он ждет,
Серце и руцѣ тебѣ дает.

Сковорода, як завжди, не покривив тут душею: з приходом Миткевича, «пастиря просвѣщеннаго» (II, 50), Харківський колегіум, який переживав спад у 40-х і 50-х роках, знову пішов на піднесення⁵.

⁴ А. С. Лебедев, Белгородские архиереи..., стор. 127—128.

⁵ Див.: А. Ніженець, На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. Х., «Прапор», 1970, стор. 94—95. У цій книжці подана досить детальна історія та характеристика Харківського колегіуму, зокрема на основі досі невідомих архівних та інших матеріалів, і тому про це нема потреби писати спеціально, — відсилаємо читача до неї, хоча низка тверджень тут і вимагають корективів.

Тим часом закінчився 1759—60 навчальний рік. У першій — другій декаді липня звичайно розпочиналися канікули. Куди податися Сковороді? Природно, що він їде до своїх друзів у Білгород; тим більше, що Гервасій Якубович, будучи архімандритом місцевого Миколаївського монастиря, міг дати йому тут і «каморку», і харчі. Коваленський пише, що тоді Сковорода, «оконча срочное время, приїхал к Іоасафу для препровождения обыкновенного в училищах времени отдохновения» (II, 497).

Він приїхав, але не знав, що інші вже взяли на себе вирішувати його долю. Іоасаф Миткевич, зрозуміло, із найкращих спонукань, намагається утримати Сковороду в колеґіумі. Оскільки ж учительська громада тогочасних колеґіумів і Київської академії складалася головним чином із ченців (світські особи серед ученого чернецтва були справді білими воронами), то щоб бути на рівних правах з усіма, не кажучи вже про керівне становище, — на що Сковорода, без сумніву, мав більше прав, ніж будь-хто, — єпископ доручає Гервасію Якубовичу «уговоривать его, чтоб принял он монашеское состояние, общежая довести его скоро до сана высокаго духовенства» (II, 497). Гервасій малював перед Сковородою блискучу перспективу на цьому поприщі — «честь, славу, изобилие всего, почтение и, по его мнѣнію, щасливую жизнь» (II, 498).

Реакція Сковорода була бурхлива: «Развѣ вы хотите, чтобы и я умножил число фарисеев? ъйте жирно, пейте сладко, одѣвайтесь мягко и монашествуйте!» (II, 498). Її можна зрозуміти. Сковорода, людина прямої і кришталеві совісті, бачив повсюдно, як глибоко погрузли у світських розкошах, владолюбстві, розпусті ченці, — ті, які мали служити єдиній справі, угодній богові. Лицемірство їх не мало меж, і тому Сковорода був непримиреним ворогом удаваного чернецтва, викриваючи їх недостойне життя при кожній нагоді. Тут-таки Сковорода виступив навіть проти своїх друзів, які багато для нього зробили. Він був людиною принципу і не відступав від нього ні за

яких обставин. У даному разі він розумів, що на нього чинять тиск, враховуючи його складне становище. Адже він знову опинявся без роботи, без засобів до існування. Гервасій Якубович охолов до Сковороди, а добродушний Іоасаф, як пише Коваленський, «не подосадовал, но только пожалѣл об нем» (II, 499). Зверніть увагу, читачу: за ним усі жаліють,— і Кирило Ляшевецький, і Степан Томара, і єпископ Миткевич. Про це ми знаємо напевне. Там, де не ставало Сковороди, відчувалася незамінна втрата.

Сковорода, як свідчить Коваленський, «отправился к новому приятелю своему в деревню Старицу, в окрестности Бѣлгорода» (II, 498). Із викладу ситуації видно, що це трапилося невдовзі після прибуття Сковороди на канікули. Отже, розрив стався десь у другій половині липня 1760 р. Село Стариця розташоване за 39 верств на південь від Білгорода при впадінні річки Стариці в Сіверський Донець (нині — Вовчанського району Харківської області). Це було «мѣсто, изобильное лѣсами, водотечами, удолями, благоприятствующими глубокому уединенію» (II, 498).

На превеликий жаль, ще не з'ясовано, хто був цей новий приятель Сковороди, який дав йому притулок для «пустыножительства» в селі Стариці. А Сковорода ж прожив тут, відвідуючи сусідні та інші села (II, 499), десь аж до весни 1762 р. Слава про його незвичайний розум, оригінальність, своєрідне життя і «назидательное собесѣдованіе» привабила, як свідчить Коваленський, «многих искателей знакомства его» (II, 499). Саме з цього часу Сковорода активізує свою діяльність, яку не припиняв до останнього подиху,— діяльність народного просвітителя. Він іде в народ. Народ іде до нього. «О свобода! О наука!»,— говорив Сковорода тим, що відвідували його (II, 499).

Роки (близько двох) перебування в Стариці були періодом інтенсивної внутрішньої праці. «Сковорода, поселясь тамо, паче всего прилѣжал к познанію себя и упражнялся в сочиненіях, относительных к сему» (II, 498). Але що це

були за «сочиненія»? Скільки він їх написав? Невідомо.

Достеменно про творчість цього періоду ми знаємо небагато. В 1761 р. Сковорода написав «Пѣсню» (II, 61—62), котру пізніше у дещо переробленому вигляді (насамперед переробивши перші чотири рядки) він включив як «Пѣснь 9-ю» до «Сада божественных пѣсней» (II, 18). Тут дуже яскраво й емоційно розкриваються тогочасні життєві умови і внутрішній стан Сковороди:

О жизнь безпечна! О драгій покой!
Ты дражайшій мнѣ всяких вещей.
На тебе смотрит вездѣ компас мой.
Ты край и гавань жизни моей.
Мнѣ одна в свѣтѣ тишина нравна
И безмятежный, неславный путь.
Се моя мѣра в житіи главна.
Весь да кончится мой цѣркуль⁶ тут! (II, 61).

Думається, що в Стариці була написана й «Пѣснь 12-я» із «Сада божественных пѣсней» (II, 23—24), можливо, іще перед наведеною вище «Пѣсней». Закінчується вона ніби розкриллям душі поета, який твердо вирішив не йти «в город богатый», а жити на полях:

Здравствуй, мой милый покою! Вовѣки ты будеш мой.
Добро мнѣ быти с тобою: ты мой вѣкъ будь, а я твой.
О дуброва! О свобода! В тебѣ я начал мудрѣть,
До тебе, моя природа, в тебѣ хочу и умрѣть (II, 24).

Як бачимо, вірш цей написаний під свіжим враженням зміни способу життя, коли Сковорода із Харкова та з Білгорода пішов у тишу і спокій Стариці. Він усвідомлює, що в умовах свободи — свободи! — починає мудрити. Серед природи, серед свободи він ладен померти. Поставте, читачу, ці рядки, ідеї та мислі в ряд із тим, що Сковорода висловлював у «Всякому городу нрав и права»:

А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
Как бы умерти мнѣ не без ума (II, 19).

⁶ Життєве коло.

У «П'єснѣ 12-й», яка дуже багата за своїм змістом і теж вимагає спеціального вивчення, Сковорода сформулював один із девізів свого життя:

Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды,
Нищета мнѣ есть пріятель — давно мы с нею сваты (II, 23).

Уже тут Сковорода висловлює відразу до воєнщини, що в Російській імперії була господарем становища («Не хочу за барабаном ити плѣнять городов», — безсумнівний відголос Семилітньої війни 1756—1763 рр.), свою нелюбов до самодержавно-бюрократичної машини («Не хочу и штатским саном пугать мѣлочных чинов»).

Є підстави твердити, що й «П'єснь 13-я» (II, 25), яка закінчується варіацією теми попереднього вірша («Пропадите, думы трудны, города премноголюдны! А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком») і оспівує природу:

Ах поля, поля зелены,
Поля, цвѣтами распещренны!
Ах долины, яры,
Круглы могилы, бугры!
Ах вы, вод потоки чисты!
Ах вы, берега трависты!
Ах ваши волоса,
Вы, кудрявые лѣса!

теж створена в Стариці, в усякому разі до 1762 р. Це видно, зокрема, і з того, що вона записана в оригіналі на арк. 83 чотириаркушного зошита (арк. 83—86 зв., 8 стор.), вшитого в уже відомому нам зібранні листів до Коваленського. На цих аркушах впереміш маємо то твори Сковороди (арк. 84 — «Похвала астрономіи», II, 76; арк. 84 зв.—85 — «*Similitudines ex Virg. 2 Aeneide*» — «Образи з 2-ї книги Енеїди Вергілія», II, 77—78), то записи Коваленського. Отже, всі наступні тексти були написані тоді, коли Сковорода познайомився з Коваленським і завів із ним дружбу — у 1762—1763 рр.

Від часів перебування Сковороди в Стариці зберігся також один лист його до «щирого друга, найдорожчого

Кирила» з датою «Іулії 19, в Старицы» (II, 411—414), написаний латинською мовою. Встановлено⁷, що це лист до того самого Кирила Ляшевецького, з яким подружився Скворода під час поїздки у Троїце-Сергієву лавру в січні — лютому 1755 р. З 6 серпня 1758 р. він був хіротонісований в єпископа воронезького⁸, отже, сюди, у Воронеж, писав йому Скворода. Цей лист був четвертим і тому відноситься лише до 19 липня 1761 р., бо попередні Скворода писав один за одним і для цього потрібен був час (себто 19 липня 1760 р. відпадає). Ми не знаємо, що писав Скворода у тих трьох листах (можливо, вони десь зберігаються в архівах воронезької єпископії), але з цього видно про твердий намір Сквороди збагачувати свої духовні багатства. Неясне тут лише одне: лист зберігається серед листів Сквороди до Коваленського у відомому зібранні (арк. 19—20). Отже, або він не був відісланий Кирилові (тоді чому?), або це копія, зроблена рукою самого Сквороди, бо на ньому нема слідів згинання.

25 грудня 1761 р. померла Єлизавета Петрівна, яку добре знав Скворода, і того самого дня складав присягу новий імператор — Петро Карл Ульріх, він же Петро Федорович, що став Петром III. Цього дегенерата теж добре знав Скворода. Перед тим, як одягти російську корону, він був шпигуном прусського короля Фрідріха II; безпробудно пиячив і безчинствував; цілими роками грався в ляльки-солдатики; засудив військово-польовим судом і повісив на три дні «на очах публіки для внушення примера» пацюка, який згриз двох солдатиків-вартових; нещадно бив собак, набраних у палац, від чого вони страшенно кричали, а коли ці вправи набридали великому князеві, він брав скрипку і, походжаючи по кімнатах, пиляв,

⁷ Див.: П. М. Попов, Новознайдені тексти Г. С. Сквороди. — «Радянське літературознавство», № 13, 1950, стор. 63.

⁸ Див.: П. Строев, Списки ієрархов..., стовп. 838.

скільки було сил, а тоді знову повертався бити собак. . . ⁹
При вступі на престол його «високі добродетелі» вихваляло духівництво, зокрема Самуїл Миславський, ректор Київської академії¹⁰, йому складали оди поети, його «благородний» образ увічнювали художники. Сковорода в цей час про нього не написав ні слова. Він про нього напише через кілька місяців. Про нього і про порфіроносну ненаситну блудницю Фіке-Катерину, яка давно вже запустила на повну потужність конвейер своїх полюбовників, щоб цим конвейєром змолоти свого августійшого ідіота, як його називали дипломати.

Десь навесні 1762 р. сталася незначна з першого погляду подія, яка по-своєму організувала на два роки життя Сковороди і захопила все його єство до самої смерті.

«Сковорода приїхав в Харьков,— пише Коваленський,— жил у знакомых своих нѣскольکو уже недѣль. В одно время, пришедши посѣтити училище и видя тут нѣкоторых незнаемых им, спросил, не находится ли тут такой-то, племянник NN. Молодой тот человек случился на сіе время быть там, и знакомые Сковородѣ сказали, что он самой тот есть. Сковорода, посмотря на него, возлюбил его и возлюбил до самой смерти» (II, 499). Читач, звичайно, знає, що це був Михайло Коваленський.

Для Сковороди настав ніби новий період у його житті. Іоасаф Миткевич не залишав думки про те, щоб повернути Сковороду до колегіуму, але знав, що примушувати його не можна. Тому єпископ, навіть мови не заводячи про чернецтво, запропонував учительську посаду, котра була Сковороді до вподоби. Сковорода, «кимѣя в виду пользу, намѣреваемую для молодого новаго друга своего», згодився на пропозицію Миткевича, взявся вести «класс, ниже прежняго, синтактической. Сверх того, взялся обучать еллин-

---

⁹ Див.: В. А. Бильбасов, История Екатерины второй, т. I., стор. 419, 391, 240—241, 147, 244, 239.

¹⁰ Див.: А. С. Лебедев, Белгородские архиереи., стор. 164.

скому язъку» (II, 500). Аж тепер знадобилися йому повністі ті великі знання грецької мови, які він здобув від знаменитого Симеона (Симона) Тодорського.

На цей раз Сковорода вчителював у Харківському колегіумі з вересня 1762 по червень 1764 р. Про це маємо свідчення самого Сковороди. До «Пѣснѣ 27-й» із «Сада божественныхъ пѣсней», присвяченої Миткевичу (про неї вже йшла мова), Сковорода пізніше додав «записку ради памяти», де, крім характеристики цього єпископа, маємо таке: «В вертоградѣ сего истиннаго вертоградаря Христова и я свято и благочестиво три лѣта — 1760-тое и 63-тє и 4-тое, в кое преставилсѣ (Миткевич. — Л. М.) от земли к небесным, — был дѣлателем» (II, 50). Оскільки в ті часи навчальний рік завжди датувався більшою частиною року (сам Сковорода говорить про 1759—60 навчальний рік як про 1760), то ясно, що тут ідеться про 1759—60 навчальний рік, — далі буде майже двохрічне перебування в Білгороді і особливо в селі Стариці, — та про викладання в колегіумі в 1762—63 і 1763—64 навчальних роках.

Тим часом влітку 1762 р. Російську імперію потрясла новина. 28 червня приходень-прусачка Софія Августа Фредеріка, що перелицювалася в «Екатерину Алексеевну», на своєму конвейері полюбовників, де тепер верховодила банда п'яти братів Орлових, зійшла на трон. Вона звернула свого чоловіка Петра III і стала Катериною II. Народ і війська кричали «ура». А коли так, то в маніфесті було сказано, що «Мы, Екатерина Вторая» в цих умовах «принуждены были, приняв бога и его правосудіе себѣ в помощь, а особливо видѣв к тому желаніе всѣх наших вѣрно-подданныхъ ясное и нелицемѣрное», вступити на престол «наш всероссійской самодержавной»¹¹. Ціна трону була така: 40 чоловік — найактивніших учасників перевороту,

---

¹¹ В. А. Бильбасов, История Екатерины второй, т. II, СПб, 1891, стор. 28.

одержали 18000 душ кріпаків і 526 000 крб., що складало разом (при казенній ціні за кріпака 30 крб.) 1066000 крб.¹² Тепер Катерині II треба було терміново прикінчити братика-чоловіка, якому вона піднесла такий чудовий «пода-рунок на іменини».

29 червня (за святцями — це день Петра і Павла) Петро III був заарештований у Петергофі і засланий в сусіднє селище-палац Ропшу. «Менее, чем в 24 часа, — пише історик, — Петр из самодержавного императора обратился в бесправного узника. В пятницу вечером его слово было законом для всей империи; в субботу утром грубый солдат повелевал в Ропше каждым его движением»¹³.

І от у «Пѣснѣ 14-й» із «Сада божественных пѣсней», що була «обновленна в 1782 лѣтѣ», з-під пера Сковороди виходять такі рядки:

Коликая слава нынѣ?
Зри на буйность в сей годинѣ!

Нынѣ — скипетр и булава,
Утро вставши — худа слава (II, 26).

Увечері 6 липня 1762 року Катерина II одержала сіру, брудну записку, де п'яною рукою Олексія Орлова було надряпано те, чого вона так нетерпляче ждала: «Матушка милосердая Государыня! [...] Он заспорил за столом с князь Федором (Барятинським.— Л. М.); не успели мы разнять, а его уже и не стало. Сами не помним, что дѣлали...»¹⁴ Убивство Петра III залишилося таємницею, бо ініціатор його, Катерина II, понищила всі документи, вигороджуючи учасників «мокрої справи». Але з дипломатичних документів відомо, що Петра задушили, «зав'язали» рушничним ременем¹⁵.

¹² В. А. Бильбасов. История Екатерины второй, т. II, СПб, 1891, стор. 84.

¹³ Там же, стор. 104.

¹⁴ Там же, стор. 115—116.

¹⁵ Там же, стор. 115.

Сковорода продовжує свій вірш:

Сердце пробуждает сквозѣ,
Руцѣ связанны и нозѣ.

Безперечно, що тут Сковорода спирався на ті чутки про вбивство, які поширювалися всюди. «Неосновательные толки» і навіть «пустые враки»¹⁶ розповзалися по всій імперії, незважаючи на те, що в маніфесті Катерини II від 7 липня 1762 р. було ясно сказано, що Петро III помер від «припадка геморойического»¹⁷.

Сковорода, який прожив майже три роки при царському дворі і якому добре була відома атмосфера самодержавної клоаки, де все прогнило, де все було пробрехане, де все було продажне, засудив у цьому вірші всю тогочасну суспільно-соціальну систему, — цей «мір», що своїми щелепами пожирає все і всіх:

Плоть, мір! О несытый аде!
Все тебѣ яд, всѣм ты яде!
День, ночь челюстями зѣваеш,
Все без взгляду поглощаеш.
Кто избѣжит сѣти? (II, 27).

Тоді-таки, влітку 1762 р., під впливом мерзенних подій, що розігралися на троні і відбилися на долі мільйонів усієї «тюрми народів», Сковорода, вважаємо, пише «Пѣснь 20-ю», яка ввійшла до «Сада божественных пѣсней», де виводить такі вбивчо-разючі рядки:

О міре! Мір безсовѣтний!
Надежда твоя в царях!
Мниш, что сей брег безнавѣтний!
Вихрь развѣет сей прах! (II, 34).

«Безсовѣтний» — необізнаний, незнаючий. Трагедія в тому, що люди не знають нічого про царів, про їхне

¹⁶ В. А. Бильбасов, История Екатерины второй, т. II, стор. 122.

¹⁷ Там же, стор. 118.

огидне єство, їхні злочинні дії і наміри, їхню жорстокість і тупість,— і тому надіються на них, як на опору, «брег» свого життя. «Безнавѣтний» — небрехливий. Народ думає, що царі, влада не брешуть йому про все, що вони роблять. Але на ділі все це — «прах». «Прахом» є надія на царів, бо її розметає вихор. «Прахом», мертвечиною є самі царі.

Сковорода, знаючи зблизька царське поріддя, був одним із тих світлих умів, які не вірили в царів, не тільки в поганих, але і в «добрих». Він не мав тієї ілюзії, що трималася і підтримувалася ідеологами царизму, про царицю-«матушку» чи царя-«батьошку». У листі до Коваленського він одверто говорить: «Я не високо шаную і не поважаю не тільки таких царів, яким був Ірод, але навіть і хороших царів» (II, 364). Тим часом у Сковороди нема жодної згадки, де б він назвав, хай би для прикладу, хоч одного «хорошого царя».

У цьому вірші Сковорода ще раз відгукується на Семилітню війну, в яку втягнули Росію царі та генерали, заявляючи, що справжній людині «не нужна война». Він знову підносить образ людини-ідеалу, яка чиста душею і серцем. Її, звичайно, не шукати в царських палацах.

А руки Катерини II вже лизало духівництво, вихваляючи її «добročесності», зокрема дуже охочий до таких справ Самуїл Миславський, ректор Київської академії¹⁸, їй складала препишні оди поети-«чєго изволите», її обрєзкле лице єзуїтки стало еталоном краси для підлабузників-художників. Тридцять чотири роки густий чад фіміамів стояв над Російською імперією. Все славили й славили Катерину II. А вона до нитки обдирала народ, закріпачувала мільйони, закатувала Омеляна Пугачова, знищила Запорозьку Січ, від однієї кровопролитної війни переходила до другої, і сама, так ніколи й не вивчивши російської мови, писала нікчемні п'єси, котрим аплодували в театрі, як Не-

¹⁸ Див.: А. С. Лебедев, Белгородские архиереи..., стор. 164.

ронові, коли той співав. . . За таких умов Сковороді довелося прожити останні десятиліття свого життя.

Де написав Сковорода «Піснь 14-ю» і «Піснь 20-ю»? Очевидно, в Харкові, бо є лист його до Коваленського, датований 9 липня 1762 р. (II, 211—215), коли той від'їжджав на канікули додому, в Олексіївську фортецю (нині — село Олексіївка Первомайського району Харківської області), разом з братом Григорієм, де їхній батько був попом Миколаївської церкви¹⁹.

Проте в листі до свого друга Федора Івановича Диського, написаному «1787-го лѣта, в полнолуніє послѣднія луны осенія» (себто 13 листопада 1787 р.), який є присвятою йому притчі «Убогій жайворонок», Сковорода свідчить, що в 1762 р. він був у місті Куп'янську: «Іоани, отец твой, в седьмом десяткѣ вѣка сего (в 62-м году) в городѣ Купянскѣ первый раз взглянул на мене, возлюбил мене. Он никогда не видѣл мене. Услышав же имя, выскочил и, достигши на улицѣ, молча в лице смотрѣл на мене и приникал, будто познавая мене, толь милым взором, яко до днесь, в зеркалѣ мояя памяти, живо мнѣ он зрится» (I, 514).

Цей спогад Сковороди дуже цінний. З нього видно, що вже 1762 р. його ім'я було широко відоме в народі і популярне навіть там, де його не бачили. Але коли сам Сковорода був у Куп'янську? Осінь і зима 1762 р. відпадають — Сковорода вже працював у колегіумі. Залишається початок року, весна, літо. Якщо Сковорода (невідомо чому, зрештою) рушив до Куп'янська в середині липня і пробув там деякий час, то там він і міг написати згадані два вірші.

З вересня 1762 р. Сковорода почав викладати в колегіумі курс синтаксими, грецьку мову, а також навчав учнів колегіуму співати по нотах у супроводі органа (II, 283). Орган цей, звичайно, не був великий (такого в Харкові, здається, взагалі не було, а в Покровському монастирі і не

¹⁹ Див.: А. Ніженець, На зламі двох світів., стор. 134.

могло бути, бо інструментальна музика в православних церквах заборонена); йдеться про так званий регаль, настільний маленький орган на одну — півтори октави. Оскільки з прикладу Київської академії знаємо, що грецьку мову вивчали (хто хотів) учні середніх і вищих класів, а в колегіальному хорі в Харкові співали всі, у кого був голос, то Сковорода, отже, увійшов у контакт фактично з учнями всіх класів колегіуму.

Який же був склад учнів синтаксими, що їх навчав Сковорода в 1762—63 році? Хто вони? Підбадьорений знахідкою списку учнів класу поетики за 1759—60 р., автор взявся розшукувати список учнів Харківського колегіуму за 1762—63 рік, і теж знайшов. Він зберігається в ЦДІА УРСР у Києві під шифром ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 2124. Першим у справі йде список учнів класу поетики, «пнітики учитель Яков Назаревский». Другим — риторики, «учитель школи риторики Алексѣй Таршовский». Третім — філософії, «філософії учитель ігумен Лаврентій» (той же Кордет, друг Сковороди.— Л. М.). Четвертим — список учнів класу богослів'я, «богословіи учитель и префект ієромонах Іов» (Базилевич.—Л. М.). П'ятим — граматики, «учитель школы грамматики священник Іоан Гилевский». Але от біда: вже на першому спискові папір пожовк, далі з'являється дірка, вона все більшає, овал її доходить до 12—20 сантиметрів, так що відомості про багатьох учнів уже втрачені... Шостим іде список учнів[... ?] славенской з підписом «учитель школы русской діякон Григорій Грѣшный». Сьомим — список учнів класу інфіми, «учитель школы [инфимы] священник Іоан Ги[левский]». Від цього списку залишилися одні клапті по кутках паперу, вся середина вигнила. І все. Списків учнів класу аналогії і класу синтаксими, який вів тоді Сковорода, нема. Очевидно, вони згнили настільки, що рештки їх колись просто викинули!

Можна вам, читачу, уявити настроїв автора! Втїшало тільки те, що стали відомими імена вчителів, з якими тоді

працював Сковорода. Більше того, в списку учнів філософії, яких навчав Лаврентій Кордет, автор знайшов точні відомості і про Михайла Коваленського (бо досі точно не знали, коли він народився, коли вступив до колегіуму, як навчався). На арк. 16 під № 28 серед учнів з «Водолажской протопопії» вписаний «Алексеевской крепости священника Николаевской церкви Иоанна сын Михаил Коваленский», йому 18 літ (виходить, народився він 1744—45 року), вступив до колегіуму в 1753 році (отже, маючи 8—9 років), в 1762—63 році вивчав другий рік філософії та був «прилѣжный и весьма надежный». З цього документу, до речі, як і з інших, виявилось, що досі понад сто літ неправильно писали його прізвище — Ковалінський, або Ковалинський. Він *Коваленський*. Як видно, хтось, на якомусь етапі так «облагородив» на польський лад його українське прізвище Коваленко.

Всі ці відомості для нас дуже цінні, бо всю повноту своєї душі, весь свій багатющий життєвий досвід і квінтесенцію своїх знань Сковорода розкривав Михайлові Коваленському, в якому знайшов чутливу, розумну, щиру людину, — і не помилився. Коваленський на все життя залишився найвірнішим другом Сковорода. Він згадує: «Григорій часто начал посѣщать его и, по склонности молодого человека, занимать его музыкой и чтением книг, служивших поводом к разговорам и нравоучению. Открыв в молодом человеке сердце, какового желал он, и способности природныя, каковыя любил он, обратил внимание свое на удобрение разума его и духа» (II, 500).

Це «удобрение» було настільки несхожим на те, яким займалися всі інші «полуученые школьные учителя», що Коваленський кілька місяців переживав тяжку внутрішню боротьбу: «Он любил сердце его, но дичился разума его; почитал жизнь, но не вмѣщал в ум разсуждений его; уважал добродѣтели, но устранялся мнѣній его; видѣл чистоту нравов, но не узнавал истинны разума его; желал бы быть другом, но не учеником его» (II, 502). До цього треба до-

дати, що інші вчителі забороняли Коваленському слухати Сковороду, розмовляти з ним і навіть бачити його. Причина цієї заборони зрозуміла. «Полученные учителя» аж ніяк не могли дорівнятися своїми знаннями, авторитетом, мораллю до Сковороди, який буквально притягував до себе все талановите й чесне. Із листів Сковороди ми знаємо (II, 421—422), що ці вчителі забороняли спілкуватися з ним не лише одному Коваленському, а всім «подкомандным своим». Але вся суть заборони полягала в тому, що вчителі хотіли ізолювати учнів від учення Сковороди, яке в усьому було протилежним тому, чого навчали вони.

«Всѣ книгочіе наставники его (Коваленського.— Л. М.), да и весь свѣтъ,— пише Коваленський,— словом и дѣлом внушали ему, что щастіе человеческое состоит в том, чтобы имѣть всего много: много чего ѣсть, много чего пить, много во что одѣваться и в утѣхах праздно веселиться. Сковорода один начал говорить ему: чтоб быть истинно щасливым, то все оное не нужно; что ограниченіе желаній, отверженіе излишеств, обузданіе прихотствующей воли, трудолюбіе, исправленіе должности, в которую промысл божій поставил кого, не за страх, но за совѣсть, суть пути к щастію. Сковорода говорил сіе и жил тако» (II, 501).

Коваленський дає тут надзвичайно точну характеристику вчення Сковороди, що його філософ розвивав протягом усього свого життя, без кінця,— як учитель,— повторюючи ці свої ідеї, варіюючи їх, прикладаючи до тих чи тих фактів конкретного життя. Історія суспільної думки на Україні XVIII ст. свідчить, що Сковорода справді був єдиною людиною, котра розвивала такий великий комплекс ідей, які входили в непримиренну суперечність з панівними ідеями гнобительсько-експлуататорського суспільного ладу і начисто заперечували їх.

Сковорода виховував Коваленського не лише розмовами, читанням книг, музикою. «Предприняв перевоспитывать его и желая больше и больше дать ему впечатлѣній истинны, писывал он к нему письма почти ежедневно, дабы,

побудя его к отвѣтствованію хотя кратко на оныя, причить его мыслить, разсуждать, изъясняться справедливо, точно, прилично» (II, 502).

Ці листи Сковороди до Коваленського, які той зберіг, треба думати, майже всі,— винятково цікава і важлива частина творчої спадщини великого розуму і великого почуття. На сьогодні їх відомо 84 (разом з листами-передмовами до книги «Асхань», «Діалог, или разглагол о древнем мірѣ», «Жена Лотова», «Брань архистратига Михаила со сатаною», «Потоп зміин»). Найраніший лист датується 26 (27?) травня 1762 р. (II, 284—285), останній — 2 квітня 1794 р. (II, 389—390)²⁰. При цьому 66 із них писано до початку грудня 1763 р.

Важко викласти зміст цих листів,— таке тут багатство і розмаїття думок, зауважень, напучень, застережень, інформації. . . Їх треба просто вдумливо й неодноразово читати. Більшість листів написана латинською мовою,— так Сковорода навчав латини Коваленського,— але нині вони перекладені українською і доступні всім. Із листів, прочитаних у хронологічному порядку, розгортається ціла історія розвитку дружніх стосунків між учителем та учнем, в які вриваються ворожі сили, що надають цій дружбі мужньо-трагедійного характеру. Листи ці охоплюють величезне коло ідей Сковороди. З них видно ставлення його до навколишньої дійсності. Саме в них ми знаходимо неоціненні біографічні дані про Сковороду. Наприклад, лише з його листа від 22 листопада 1763 р. (II, 323—325), учені дізналися через двісті років²¹ про день

²⁰ Про датування листів Сковороди до Коваленського та інших адресатів з відповідною аргументацією див.: Леонід Махновець, Про хронологію листів Сковороди. — «Радянське літературознавство», 1972, № 4, стор. 55—67 (стаття перша); стаття друга: Про атрибуцію і хронологію листів Сковороди, там же, 1972, № 10, стор. 34—47.

²¹ Див.: Петро Пелех, З життя і творчості Сковороди. — Записки наукового товариства імені Шевченка, т. СXXXVI—СXXXVII, 1925, стор. 139.

народження Сковороди, — точніше це було в ніч з 22 на 23 листопада (з четверга на п'ятницю):

Колись у цю ніч мати народила мене на світ
В цю ніч почали з'являтися перші ознаки мого життя.

Лист від 26 вересня 1790 р. (II, 386—389) є своєрідним заповітом філософа-поета: в ньому він перераховує свої найголовніші твори — оригінальні й перекладні. Саме на цей список орієнтуючись і велися розшуки творів Сковороди і нині знайдені із цього списку майже всі²².

Численні листи Сковороди до Коваленського віршовані (частково, а то й цілком). Понад 35 латинських, грецьких і українських поезій, оригінальних і перекладних, знаходимо в цих листах, — себто понад третину всієї поетичної спадщини Сковороди. Більшість із них мають повчально-дидактичний характер, бо писалися з педагогічною метою, і в них навіть сучасний читач знайде багато корисних думок і порад. Отже, роки 1762—1763 були роками активної поетичної творчості Сковороди.

Три поезії із «Сада божественных пѣсней» первісно знаходимо в цих самих листах. Так, наприклад, на звороті листа з початку вересня 1762 р. Коваленський записує вірш-гімн «Житейское море» (II, 557), що входить як «Пѣснь 17-я» до цієї збірки (II, 31). Не виключено, що постала ця трагічна пісня про «кипящее море», про «блудницу мір, сей темный свѣт», про те, що «горе сущим в нем», під впливом тих самих кривавих подій липня 1762 р., що потрясли Російську імперію і підривали всяку надію про щастя, спокій, добро. Шумів вихор «скорбей, напастей, бѣд». На звороті листа, що його умовно відносимо до жовтня 1762 р. (II, 337—341), Коваленський записує «Cantus nativital-

---

²² Останні два знайшов зовсім недавно невтомний шукач творів Сковороди І. А. Табачников; див. його публікацію: «Невідомі твори Г. С. Сковороди «Бесѣда 1, нареченная observatorium (Сіон)» і «Бесѣда 2, нареченная observatorium specula...» — «Філософська думка», 1971, № 5, стор. 94—107; № 6, стор. 83—92.

tis Christi», який є ще не досить відшліфованою редакцією «Пѣсни 5-й» (II, 551, 14) «Рождеству Христову», котра, отже, була написана десь перед Різдвом 1762 р. Нарешті, «Пѣснь 11-я» (II, 22) первісно під заголовком «Бездна бездну призивает» була частиною листа Сковороди до Коваленського, написаного десь у 1767 р. (в першій половині?; II, 382—383).

Ймовірно, що під час учителювання в колегіумі для свого хору Сковорода написав десь на початку січня 1763 р. (до 6 січня) «Пѣснь 6-ю» (II, 15), котру теж увів до «Сада божественных пѣсней», — пісня ця могла виконуватися на Водохрещі.

Тим часом настав кінець 1762—63 навчального року, і Сковороду чекала прикра звістка. Його приятель і захисник, з яким він знову поновив приятні стосунки, Іоасаф Миткевич, помер «от жестокой параличной болезни»²³ 30 червня 1763 р. в Троїцькому Охтирському монастирі, відвідуючи свою єпархію. На канікули в Білгород Сковорода рушив десь 9 липня, — бо є його лист до Коваленського від 7 липня, написаний у Харкові (II, 319—321), — і прибув туди через день-два, звідки негайно написав лист Коваленському в Харків, датований 12 липня (II, 252—256). Жив тут Сковорода, розуміється, в Гервасія Якубовича, в «каморці» Миколаївського монастиря. Миткевича вже не було на світі.

Наприкінці серпня 1763 р. Сковорода знову був у Харкові, бо розпочинався новий навчальний рік. Коваленський перейшов уже на перший рік курсу богослів'я, і Сковорода у своїх листах його величає «кандидатом християнської філософії» (II, 222). Сам же Сковорода, як і минулого року, викладав синтаксиму. Харківський колегіум залишався без свого найвишого начальника, бо білгородська єпископія після смерті Іоасафа Миткевича «вдовствовала». А тут колегіум спіткала ще одна подія. 28 жовтня 1763 р.

²³ А. С. Лебедев, Белгородские архиереи..., стор. 140.

помер його ректор і архімандрит колегіумського Покровського монастиря Костянтин Бродський²⁴, той самий, що влітку 1759 р. за розпорядженням Миткевича прийняв Сковороду вчителем.

Про смерть Костянтина Бродського Сковорода пише цікавого листа до Коваленського (II, 369—371), де обстоює своє тверде переконання, що смерті не треба боятися,— цю думку він розвивав раніш і потім розвиватиме багаторазово. Смерть уявлялася Сковороді «єдиним і найбільш надійним виходом з усіх небезпек і нещастя» (II, 371). Але він не передбачав того, що саме ця смерть і особливо смерть Іоасафа Миткевича принесе йому багато неприємностей, скрутить усе його життя.

✓ 29 жовтня 1763 р. на білгородський єпископський престол був призначений Порфирій Крайський,— той самий, який згадувався у другій частині нашої книжки (див. стор. 94). Цей «землячок» із Києва, що до 30 травня 1748 р. був ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії, ще з 1745 р. завзято трудився на жандармському поприщі, будучи «членом следственной комиссии тайных розыскных дел при Московской синодальной конторе». Після 30 травня 1748 р., залишаючись у числі жандармів синоду, він був єпископом суздальським, 9 жовтня 1755 р. переведений в Коломну, а звітти його принесло в Білгород²⁵.

Прибувши десь у середині листопада 1763 р. в Білгород, Крайський одразу взявся ревізувати єпархію,— розіслав своїх агентів, а сам рушив до Харкова. Шпигун, який на все і всіх дивився підозріло, обдирайло, що на грабував собі з пастви цілі мішки золота й срібла, п'янюга і ненажера, він розпочав свою ревізію з того, що вимагав

²⁴ Див.: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 967.

²⁵ Див.: С. Смирнов, История Московской славяно-греко-латинской академии..., стор. 199; П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 658.

з усіх грошей, а колегіумське начальство і вчителів-ченців, які перебували в досить-таки скрутному матеріальному становищі, примусив влаштувати на його честь бенкет. Про цей усім тоді «відомий бенкет мудреців», що вражав пишністю, Сковорода пише у своєму листі до Коваленського (II, 371—372). Він на нього не пішов: «Щиро-сердно тобі признаюся, що для благородної людини ніщо не є таким важким, як пишний бенкет, особливо коли на ньому перші місця займають пустомудрі» (II, 372).

Але ці «пустомудрі» негайно дали знати про себе Сковороді. Крайський приїхав ревізувати не лише маєтки та гроші. Він насамперед, як жандарм, приїхав рознюхувати про людей, про їхні настрої, думки, висловлювання, погляди. І немає, звичайно, нічого дивного в тому, що синхронно з приїздом Крайського розпочинається люта кампанія цькування Сковороди — людини волелюбної, морально чистої, глибокого розуму. Як видно, Крайський мобілізував на цю кампанію цькування і деяких учителів і, безумовно, частину студентів. Шукали причіпок до всього, — до сказаного Сковородою слова, до його дружби з Коваленським. . . «Почуваю, якщо не обманює мене моя душа, що знову піднімається проти мене ненависть, — пише в кінці листопада 1763 р. Сковорода Коваленському, — як з приводу моєї до тебе рідкісної дружби, так і з приводу моїх деяких слів, які я звичайно говорю на уроках грецької мови. Очевидно, такий уже світ, що, якщо хтось сам чогонебудь зробити не може, іншим заздрить. Але буде доцільно сказати: краще коритися богам, ніж людям» (II, 279).

А. Ніженець правильно, на наш погляд, висловлює думку, що першу скрипку в цьому «концерті» гонителів Сковороди грав новоприбулий із Києва учитель риторики Михайло Шванський. Адже через рік з посади префекта і з колегіуму взагалі був вигнаний Лаврентій Кордет, друг Сковороди, і це місце посів саме Шванський²⁶. Звичайно,

²⁶ Див.: А. Ніженець, На зламі двох світів., стор. 112.

все це не було випадковістю. Сковорода підозрівав, що й новий ректор колегіуму (перед цим префект) Іов Базилевич, призначений Крайським, теж наїжачився проти нього. Це видно із листа Сковороди до Базилевича від 18 квітня 1765 р. (II, 419). Були, напевне, й інші вороги. Якщо начальство на кого-небудь гляне косо, то вірнопіддані підлегли ладні вже того загризти, догоджаючи. Так було і з Сковородою.

У своїх листах він говорить про «скорпіона» (напевне ж, Крайського або й Базилевича), що збирається його вжалити. Але Сковорода вирішує мужньо прийняти всі удари, аби тільки приносити людям світло і розум. «... Чого я не знесу з радістю, тільки б бути корисним тобі, — пише він Коваленському, — і подібним до тебе». «Неправда гнобить і протидіє, але тим сильніше моє бажання боротися з нею» (II, 375).

Та сили були не рівні. Ненависть проти Сковороди і цькування його перекинулися на всіх, хто був близький до нього. Сковорода запитує Коваленського: «Ну, а як ти? Не занепав духом? Я ж принаймні дуже задоволений тим, що не подобаюсь таким мерзотникам. Повір мені: похвально не подобатися поганим. Чи лихословлять вони, чи обурюються, ти вперто продовжуй іти шляхом добра, а іншому не надавай ніякого значення і зневажай їх, як болотних жаб. Якщо вони самих себе ненавидять і щоденно вбивають, то як же ти станеш вимагати від них, щоб вони іншим робили добро?» (II, 377).

Шпигунство за Сковородою і Коваленським посилювалося, цькування загострювалося. Як видно, нищпорили навіть по кишенях, по скриньках, по шухлядах столів. Сковорода змушений вдатися до крайнього засобу. Він припиняє листування з другом: «Я вирішив поступитися перед юрбою, щоб як-небудь по необережності не зашкодити тому, до чого можна віднести слова: вірний друг пізнається у нещасті» (II, 281). Через крайських, шванських та інших мерзотників історія

нашої культури втратила не одну золоту мисль Сквороди...

Залякуваннями й заборонами молодь колегіуму намагаються ізолювати від Сквороди, бо тут він мав багато друзів-учнів, на яких впливав своїм розумом, словом, ділом. Ми знаємо деяких на ім'я, і хто вони. Це — менший брат Михайла Коваленського Григорій, до якого майже через двадцять років Скворода рушив у Таганрог. У виявленому автором у ЦДІА УРСР у Києві спискові учнів класу аналогії за 1759—60 р. (ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 2118) на арк. 8 зв. під № 100 про нього записано: «Григорий Коваленский крѣпости Алексѣевской церкви Николаевской священника Іоанна сын», йому 9 років, він щойно вступив до колегіуму (в 1760 р.), успіхи його — «понят, добронадежен». Це — Василь Білозерський (Білозер), якому Скворода дає позитивну характеристику (II, 261). Як видно із згаданого вище подірявленого списку (арк. 15, № 19), цей «Нежеголской протопопії слободы Белой Дмитриевской церкви священника Максима сын Василий Бѣлозерский», який учився разом з Михайлом Коваленським, у 1762—63 році мав 20 літ, був студентом другого року філософії, вступив до колегіуму в 1754 р., був «понят и прилежен». Це — «Харковской протопопії села Жихора Николаевской церкви священника Петра сын Яков Правѣцкій», що теж у 1762—63 році навчався другий рік філософії, мав тоді 21 рік, вступив до колегіуму у 1752 році, був «прилѣжен». Про нього теж Скворода залишає теплі рядки (II, 261), хоч, як це видно й з оцінки, не говорить про його великі здібності до науки, але як про хлопця «порядного, м'якого, людяного». Цей Яків Правицький, ставши пізніше священником у селі Бабаях під Харковом, давав притулок Сквороді, переписував його твори, збирав їх; Скворода аж до 1792 року (наскільки це нині відомо) листувався з ним. Це — «малий Яша», «Яков Енчевич города Харкова Троецкой церкви священника Бориса сын», котрий є у списку учнів класу інфіми за 1762—

63 рік (у тому самому подірявленому, на арк. 35 зв. під № 12), що мав тоді 9 років, шойно вступив до колегіуму (в 1762 р.) і в успіхах був «понят». У священника Бориса Єнкевича в Харкові квартирував тоді Михайло Коваленський з братом (II, 503), і саме він благословив студента філософії на дружбу зі Сковородою. А Сковорода у свою чергу дуже піклується про його сина Яшу, купує йому, хворому, чобітки (II, 236), пізніше, в 1765 р., уболіває, що цей хлопчик примушений податися на заробітки і «перебуває в панському дворі — кублі обманів і злочинів» (II, 218). Дружба Сковороди з Яковом Єнкевичем була дуже тривалою. Йому він передає привіт в листі до харківського купця Артема Дорофійовича Карпова від 19 лютого 1779 р. — «Отцу Борису и его сынови поклон» (II, 430), а також у листі до Степана Микитовича Курдюмова, теж харківського купця, від 5 січня 1784 року: «Поклонитесь и Якову Борисовичу» (II, 436), — отже, про батька уже згадки нема, мабуть, помер. Сковорода любив приятеля Михайла Коваленського — Миколу Заводовського, написав для нього навіть вірша (II, 360) «про зрадливі прикраси світу» (невідомо, що це за вірш), мирив друзів, коли вони сварилися (II, 353, 332). Ці друзі навіть у списковій студентів філософії другого року стояли поруч — Коваленський під № 28, а «Хотмижской протопоіи слободи Грайворона Архангелской церкви священника Михайла сын Николай Заводовский» — під № 27 (арк. 16 згаданого списку), йому 19 літ, до колегіуму вступив 1754 р., успіхи його — «прилѣжной и хорошей, надежной». Пізніше Сковорода заприятелював з Олексієм Базилевичем, якого відвідував у Таганрозі тоді, коли й Григорія Коваленського. «Города Харкова соборной Успенской церкви намѣстника священника Стефана сын Алексѣй Базилевич» вступив до колегіуму 12 років, одразу в клас граматики, 1766 р. (списки учнів Харківського колегіуму за 1766—67 навчальний рік; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 2135, арк. 1, № 1), він був «весьма изряднаго успѣха и хорошей на-

дежды». Менше маємо відомостей про інших друзів Сковороди по колегіуму, але їх там було немало.

Ми знаємо, де жив Михайло Коваленський, його брат Григорій, «малий Яша», навчаючись у колегіумі. А де ж мешкав Сковорода? Питання це надзвичайно цікаве. Воно давно тривожить сковородинознавців-краєзнавців Харківщини. В Харкові знайшли рештки хати, що по вікна вгрузла в землю, і в літературі пішла її фотографія, як хати, де жив Сковорода (наприклад, у книжці А. Ніженець «На зламі двох світів», стор. 96—97, вкладка; у книжці Івана Пільгука «Григорій Сковорода», К., «Дніпро», 1971, стор. 64—65, вкладка). Можливо, що й жив тут деякий час, бо він у Харкові мешкав у багатьох друзів і знайомих. Але де ж все-таки він жив, учителюючи в колегіумі? Це питання не давало спокою і авторові цієї книжки.

У листах до Коваленського Сковорода називає свою квартиру «музеєм», себто місцем притулку муз (II, 284, 324). А в одному навіть пише: «Добре, що я тепер один, без колег, які живуть разом зі мною, і можна досхочу з тобою побалакати» (II, 276). Звідси ясно, що Сковорода жив у одному приміщенні зі своїми колегами-учителями — Яковом Назаревським, Лаврентієм Кордетом, Іоанном Гилевським, можливо, й з префектом Іовом Базиличем та іншими (лист належить до жовтня 1762 р.), і при цьому зовсім близько від училища, бо в іншому листі повідомляє, пишучи: «Але кличе вже мене дзвінок на лекцію грецької мови» (II, 374; лист датується початком другої пол. лютого 1763 р.). Що ж це було за приміщення-гуртожиток учителів?

Цілком певну відповідь на це дав документ, який зовсім несподівано автор виявив у ЦДІА УРСР у Києві під шифром ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 664, арк. 1—1зв. Документ цей настільки колоритний, дає таку яскраву картину життя і побуту вчителів Харківського колегіуму, що наводить його повністю:

Подано «1769»-го года сентября «9» дня

Быть по сему доношенію до разсмотренія впредь и о том указ послать (резолуція єпископа.— Л. М.)

Преосвященнѣйшему Самуилу (Миславському.— Л. М.),
єпископу бѣлоградскому и обоянскому
Харковского коллегіум от архімандрита
и ректора Іова (Базилевича.— Л. М.)

ВСЕНИЖАЙШЕЕ ДОНОШЕНІЕ.

Присланим ея імператорскаго величества из консисторіи вашего преосвященства указом об учителях, кому с них какую школу обучать, между прочим велѣно учителям жить по прежнему в монастырѣ училищном (підкресленія наше.— Л. М.), и доволствовать их как дровами, так и ѣстными и питейными вещами, а по сколько и чего имянно и на коликое время из ѣстных и питейных вещей не производить, о том мнѣ, ректору, прислать к вашему преосвященству свое мнѣніе в самой скорости, на что вашему преосвященству ныжайше доношу, что прежде на каждую келлію учителскую (підкр. наше.— Л. М.) на дрова выдавано с казни по три рубля, а на свѣчи каждому учителю особо по три полтинны; а как в недавно прошлых годах дрова стали против прежнего гораздо дорожше, то выдавано на дрова по пять рублей; ѣстных и питейных вещей не выдавано им каждому на опредѣленное время, а был для них всех стол общій, к которому оны обѣдать и ужинать всѣ вмѣстѣ собирались, на которой в мясніе дни покупалось мясо, и бывало в праздничніе дни кушаней четири: жаркое, борщ, сладкое, каша. А в простіе дни обыкновенно три кушанія: жаркое, борщ, каша. Таким же образом и в постніе дни кушанье им производилось; при столѣ всякому пшеничная будка; в келлію всякому в обѣд и вечер кварта пива отпускалась; по вовторникам, четверткам, неделям и праздникам приходять в келлію ректорскую на водку, где всегда не менѣе двоих чарок им подносятся; в прочіе дни к столу иногда водка посылается; в праздники болше, а иногда и в недели выдается им к столу мед и вышніовка; сверх того к болшим праздникам, как-то Рождеству и Свѣтлому Воскресенію порознь всякому учителю выдается по штофу двойной водки и простой по двѣ кварта, а иногда по праздничным постным дням и по разным обстоятельствам стол имѣют вмѣстѣ с ректором.

Архімандрит и ректор Іов (власноручный підпис.— Л. М.)

Сентябра 7 дня 1769 года

Гадаємо, що це «всенижайшее доношеніе» коментувати нема потреби. Воно говорить само за себе. Оскільки

ж у ті часи порядки мінялися дуже повільно, а за владарювання одного ректора і зовсім не мінялися (Іов Базилевич був ректором, як знаємо, ще з 1763 р.), то ясно, що Сковорода, працюючи в колегіумі, жив разом з іншими вчителями в одній із келій училищного Покровського монастиря.

Продумуючи прочитане, уважний читач зверне увагу на те, що автор нічого не сказав про список учнів класу синтаксими, який вів Сковорода в 1763—64 навчальному році. «Список, мабуть, теж не зберігся». Зберігся. Тут нам просто пощастило. В тому ж ЦДІА УРСР у Києві під шифром ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 2130 автор знайшов список учнів Харківського колегіуму за 1763—64 рік. Але він далеко не повний. Тут нема відомостей про учнів класу аналогії, інфіми, граматики, богослів'я. Однак першим у справі йде саме список учнів синтаксими, яких навчав Сковорода (арк. 1—6). Другим — список учнів поетики, «учитель пѣитики Іаков Назаревскі». Третім — риторики, «учитель риторики Михаил Шванскій». Четвертим — філософії, «філософії учитель префект ігумен Лаврентій Кордет». Під трьома списками, отже, є підписи вчителів. Підпису Сковороди нема, — в умовах цькування він навіть не підписався, закінчуючи навчальний рік. Але заголовок списку — «Каталог учеников школы синтаксімы с 1 числа сентября 1763 года» написано рукою Сковороди (далі додано невідомою рукою — «іюля по 15 число 1764 году»). В чотирьох, уже відомих нам графах, записи зроблено теж рукою Сковороди. На цей рік клас синтаксими був величезний — 96 чоловік! З них — 81 діти духовенства (священиків, дячків, паламарів): з Білгородської протопопії (5), Харківської (13), Ізюмської (3), Водолазької (6), Охтирської (4), Хотмизької (5), Сумської (2), Старооскольської (18), Нежегольської (3), Мижиріцької (4), Миропольської (2), Зміївської (1), Печенізької (1), Краснокутської (1), Краснопільської (1), Полтавської (3), Київської єпархії (1), Салтівської протопопії (1), Лебедин-

ської (1), Богодухівської (3), Боромльської (1), Короченської (1), Сумської (1). Крім того було 15 учнів світського стану — дітей двох козаків, двох посполитих, шести сотників, осаула, відставного писаря, підпрапорного, капітана, прикажчика. Вік учнів — від 10 до 19 років. При цьому, як записав Сковорода в останній графі, четверо з дітей духовенства «не явилися з свят», очевидно, різдвяно-новорічних, — так колись у Київській академії робив і Сковорода, — а 19 чоловік «бѣжало», при цьому 16 з Старооскольської протопопії. Так, очевидно, вони зреагували на смерть єпископа Іоасафа Миткевича, який загнав був їх в «училищное иго». Тим часом із 15 «волних» учнів не залишив класу жоден. У передостанній графі Сковорода власноручно проставив такі оцінки-характеристики: «весма остр» — п'ятьом учням, «остр» — 5, «звѣрок острой» — одному тринадцятилітньому учневі, «горазла понят» — 3, «очень понят» — 3, «весма понят» — 4, «понят» — 25, «годен. понят» — 1, «кажется, понят» — 5, «не непонят» — 1, «не негоден» — 1, «не очень понят» — 1, «кажется, негоден» — 1, «непонят» — 6, «весма непонят» — 1, «туповат» — 5, «туп» — 10, «очень туп» — 1, «негоден» — 1, «негодница» — 1, «самая негодница» — 1, «самая безтолковица» — 1 (таку оцінку дістав син відставного харківського писаря Олександр Кондратович).

Діапазон оцінок-характеристик, як бачимо, величезний. Сковорода, маючи таку велику кількість учнів, дуже диференційовано підходив до кожного хлопця, оцінюючи насамперед його здібності, а тоді уже й знання (бо й нездатний може вивчити матеріал, визубривши, а здібний — не знати його, бо не вивчив). Ця особливість оцінки здібностей учнів і досі вражає своєю глибиною. Без оцінок залишилося 13 учнів, зокрема ціла група тих із Старооскольської протопопії, що «бѣжали». Проти їхніх імен у передостанній графі Сковорода вздовж аркуша написав: «Сих знать было невозможно, что оны ученикы семинарскіи, и мало были в школѣ».

Каталогъ
 Учениковъ Школы Святой Елены
 съ 1. числа сентября 1763 года.
 Южно по Южнелу 1763 году.

Классъ	Имя	Возрастъ	Родъ	Место	Примечанія
Классъ 1-й в Царствъ Нового Еванг.					
	БѢЛОГРАДСКОЕ ПРОТВОРСТВО				
1	БѢЛОГРАДСКОЕ ПРОТВОРСТВО СЛОБО ВЪ ИМЕЮЩЕГО НАИМЕНОВАНИЕ ЦЕ РЬ СВАТОВИТОСЛАВЪ СКА МОНЪ СЛОБОДСКОЕ - - - -	13	1760	С У Н Т Т А С І М Л	не не годенъ Школа
2	БѢЛОГРАДСКОЕ ПРОТВОРСТВО СЛОБО РЕМОШЕВО НАИМЕНОВАНИЕ ЦЕ РЬ СВАТОВИТОСЛАВЪ СКА МОНЪ СЛОБОДСКОЕ - - - -	16	1760		годенъ, помяну Невѣлика Звѣ
3	БѢЛОГРАДСКОЕ ПРОТВОРСТВО СЛО БОДСКОЕ НАИМЕНОВАНИЕ ЦЕ РЬ СВАТОВИТОСЛАВЪ СКА МОНЪ СЛОБОДСКОЕ - - - -	16	1760		не помяну Невѣлика Звѣ.
4	БѢЛОГРАДСКОЕ ПРОТВОРСТВО СЛО БОДСКОЕ НАИМЕНОВАНИЕ ЦЕ РЬ СВАТОВИТОСЛАВЪ СКА МОНЪ СЛОБОДСКОЕ - - - -	15	1760		помяну Невѣлика Звѣ
5	БѢЛОГРАДСКОЕ ПРОТВОРСТВО СЛО БОДСКОЕ НАИМЕНОВАНИЕ ЦЕ РЬ СВАТОВИТОСЛАВЪ СКА МОНЪ СЛОБОДСКОЕ - - - -	15	1759		не помяну Невѣлика Звѣ

Перша сторінка списку учнів класу синтаксими з оцінками Сквороди.

Закінчився 1763—64 навчальний рік і Сковорода опинився за брамою колегіуму. Влада перемогла. Розум і чисту совість вигнано. В листі до свого друга Василя Максимовича (прізвище якого ми, на жаль, не знаємо) Сковорода пише: «Вы, друг мой, думаю, повѣрите, коль злоних я имѣю оглагольников. Если бы они обичнии мнѣ беззаконія приписывали, сносно бы было. Но сіи немилосердники толь неограниченним дишут на мене язиковредіем, что, кромѣ чрезвычайной моих нравов порчи, от них проповѣдуемой, дѣлают мене душегубителем, іли еретіком, и по сей причинѣ запрѣщают подкомандним своим слушать моих разговоров» (II, 421—422). Із листа видно, що Сковорода особливо виступав проти лицемірного священства і чернецтва, разючим прикладом якого був сам єпископ Крайський, один із тих, котрі, «по пословицы, не родились к священству, да повлѣзали в ризы и, не будучи грибами, повлѣзали в кузуб» (II, 423). Ченці, які погрузли в грошолобстві, обжерстві та пияцтві, вирішили пришити Сковороді маніхейську єресь,— що він забороняє об'їдатися м'ясом та обпиватися вином, називає злом золото, срібло, дорогий одяг. Це була правда — Сковорода все це проповідував, виходячи із системи своїх демократичних поглядів. І Крайський через своїх агентів-«оглагольников» всіляко паплюжив Сковороду.

До речі, цей же жандарм зжер і друга Сковороди Гервасія Якубовича. В тому самому 1764 р., коли вигнано Сковороду з колегіуму, Якубович примушений був залишити Білгород і перебраться до Воронежа. Він став архімандритом місцевого Акатового Олексіївського монастиря²⁷.

У серпні 1764 року Сковорода поїхав з Коваленським до Києва, де був йому «истолкователем истории мѣста, нравов и древних обычаев» (II, 509). Тоді ж відбулася загальновідома зустріч Сковороди з ченцями Киево-Печерської лаври, серед яких були його колишні співучні по

²⁷ Див.: П. Строев, Списки иерархов., стовп. 841.

академії, знайомі, родичі. Вони «напали на него неотступно, говоря <кругом>»:

— Полно бродить по свѣту! Пора пристать к гавани, нам извѣстны твои таланты, святая Лавра приймет тя, аки мати свое чадо, ты будеш столб церкви и украшеніе обители.

— Ах, преподобные!— возразил он с горячністю.— Я столботворенія умножать собою не хочу, довольно и вас, столбов <неотесанных> во храмъ божіем.

За сим привѣтствіем старцы замолчали, а Скворода, смотря на них, продолжал: «Риза, риза! Коль немногих ты опреподобила! Коль многих <окаянствовала> очаровала» (II, 510).

Після таких «привѣтствій» Сквороди ченці «перемѣнялись в лицѣ» (II, 510). Причин для цього було аж занадто. Архімандритом Києво-Печерської лаври тоді був Зосима Валькевич²⁸, який розпустив свою «команду» так, що далі було нікуди. Всі вони лише гребли гроші, пиячили, віддавалися нестримній розпусті. Саме 1764 р. невідомий автор К. Р. написав «Сатиричну коляду», спеціально про киево-печерських ченців. Вони

Пред сим било в подземних пещерах кочуютъ — ✓
Тепер і каменними ізбами бракують!
Заодно уж добрії, гордостю не п'яні,
Хоть в розкошах погрязли, как мідь в океані!
Как заморить себе, бідний, да вийдетъ із кельї,
Всилу, мертвецъ, за брюхом дойдетъ до вечерні.
Не розсуждають плотськи, но мислятъ по духу,
На скріпленіе желудка²⁹ п'ють добре сивуху!
Где старецъ стоить соборный в начальной скважні,
Редькой да горілкою смердитъ за три сажні³⁰.

Характерно, що розповідаючи про цю поїздку до Києва, Коваленський жодним словом не говорить про відвідання

²⁸ Див.: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 14.

²⁹ Шлунку.

³⁰ Давній український гумор і сатира. Упорядкування текстів, вступна стаття і примітки Л. Є. Махновця. К., Держлітвидав, 1959, стор. 305—306.

Київської академії. Чому? Тільки тому, що вони там із Сковородою не були, — інакше Коваленський про це написав би обов'язково. Адже це був храм науки. Але в храмі цьому ректором була отруйна гадюка, ворог Сковороди іше з академічної лави — Самуїл Миславський..

Коваленський через кілька днів мав вертатися до Харкова — розпочинався новий навчальний рік, а для нього другий рік курсу — богослів'я. Сковорода ж залишився в Києві у свого брата (очевидно, двоюрідного) Іустина Звіряки, який працював у друкарні Києво-Печерської лаври (II, 510; I, 403), і пробув тут ще близько двох місяців. Десь наприкінці жовтня 1764 р. Сковорода «приїхал из Кієва паки в Харьков» (II, 510).

Про життя і діяльність Сковороди з осені 1764 р. до липня 1768 р. відомо дуже мало. Як видно, вибитий з колії, він не знаходив собі місця, але, судячи з матеріалів Коваленського та листів до нього (II, 510—513; 215—220), Сковорода ці роки провів здебільшого в Харкові. Але що робив? Де жив? Якими засобами?

До цього періоду, безперечно, належить його відомий візит до генерал-губернатора Євдокима Олексійовича Шербиніна, коли той вимагав від Сковороди пояснення:

«— Честной человек! Для чего не возьмеш ты себя никакого известнаго состоянія?» (II, 511).

Сковорода відповів, що він «по способностям» не може «на театрѣ свѣта» грати ніякої ролі, крім ролі людини простої, низької, самотньої і що він, мовляв, цим задоволений.

Губернатор був у захопленні:

«— Вот умной человек. Он прямо щастлив; меньше было бы на свѣтѣ дурачеств и неудовольствій, если бы люди так мыслили» (II, 511).

Тим часом ситуація ця була сповнена тонкого сарказму та їдкої іронії. З відповіді Сковороди губернатор, солдатфон, «не имѣвшій учебнаго воспитанія», виніс висновок, що саме він займає високе місце «по способностям»! А про яке вже «довольство» Сковороди, — знаючи тогочасну

ситуацію, — можна було говорити? «Щербинин в сладость послушал его, — пише Коваленський, — и убѣждал его ходить к нему чаще» (II, 512). Але чи ходив він до нього? Навряд. Тоді він не був би Сковородою.

Зрештою, це підтверджується і характеристикою життя Сковороди тих часів (і взагалі всього його життя), яку маємо в того-таки Коваленського: «Сковорода, держась приличія того лица, которсе избрал он представлять на театрѣ жизни, всегда удалялся знатных особ, великих обществ и чиновных знакомств: любил быть в малом кругѣ непринужденнаго обращенія с людьми откровенными; предпочитал чистосердечное обхожденіе паче всяких ласкательных пріемов, в собраніях занимал всегда послѣднее мѣсто, ниже всѣх и неохотно входил в бесѣду с незнакомыми, кромѣ простолюдинов» (II, 512).

«Кромѣ простолюдинов. . .» Бо лише в народі він, чий «жребій» був із голяками, міг знайти щирість, одвертість, розуміння. А що становили «знатные особы» і на царському рівні і на рівні губернаторському він знав аж надто добре — лицеміри, брехуни, підлабузники, інтригани, грошолюбці, владолубці, донощики... Він знав, що перед такими треба бути насторожі.

У квітні 1765 р., на Великдень, Сковорода перебував на хуторі Довжику (нині — село Кобзарівської сільради Валківського району Харківської області; менше ймовірно, але це могло бути й село Довжик, яке належало Донець-Захаржевським; нині Золочівського району Харківської області). До кого і чого він сюди прибув — невідомо. Звідси 18 квітня 1765 р. він написав листа ректорові Харківського колегіуму Іову Базилевичу і вболівав, що з колегіуму вигнали префекта Лаврентія Кордета (II, 419—421). Його тоді призначили архімандритом Святогорського монастиря (за 30 верст на південь від міста Ізюма, по Сіверському Дінцю)³¹.

³¹ Див.: П. Строев, Списки иерархов., стовп. 971—972.

✓ Не виключено, що у «Валківських хуторах» тоді, в 1765 р., хтось мав намір оженити Сквороду. Але нема жодних підстав твердити, що Скворода тоді женився, утік з-під вінця тощо. Ці мало дотепні вигадки, можливо фольклорного походження, спопуляризував молодий І. Срезневський у своїй повісті «Майоре, майоре!», виявивши цілковите нерозуміння постаті Сквороди. Дослідники пізніше даремно шукали слідів цієї події, якої не було ³².

У 1766 р., принаймні деякий час улітку, Скворода перебував у Харкові. Аналіз одного місцевого листа його до Коваленського показав, що написаний він у цьому році, зокрема в червні — липні (II, 248—252) ³³.

Де Скворода жив узимку 1766—67 року (як і взимку 1765—66 року) — невідомо. Можливо, в Харкові, але в усякому разі на Харківщині. Весна ж 1767 р. і літо застали Сквороду в «Купянских степах» (II, 384—385). Там трапилися якісь дуже серйозні події, про які Скворода в листі до Коваленського від 25 червня 1767 р. пише: «Повѣрте, тол нечаянной выхор вихватил меня с Купянских степов, что, кромѣ ютки да бурки кирейной, ничего не взял. О этой бурѣ послѣ поговорим» (II, 384). Очевидно, у Сквороди були важливі підстави не писати, що це була за «буря», і ми нічого не знаємо про цей епізод із його життя. Тут можна лише здогадуватися.

З цього самого листа видно, що Скворода тоді опинився в Куряжі (нині — село Куряжанка Солоницівської сільради Деркачівського району Харківської області), в Преображенському Старохарківському (Курязькому) монастирі (8 верст від Харкова), де архимандритом тоді був Феофан

³² Див.: Ізмаїл Срезневський, Майоре, майоре! Оповідання з життя Г. Сквороди. Редакція й вступні статті А. Ковалівського. Х., «Рух», [1930], стор. 17—23; А. Ніженець, На зламі двох світів..., стор. 154—156.

³³ Див.: Леонід Махновець, Про хронологію листів Сквороди..., стор. 65, стаття перша; стор. 46, стаття друга.

Федоровський, а з 1770 до 1788 року — Наркис Квітка³⁴, дядько Грицька Квітки-Основ'яненка. Скільки часу тут перебував Сковорода — невідомо. Невідомо, де він провів зиму 1767—68 року, але знову-таки це був або Харків або місцевість поблизу нього. Точно знаємо, що влітку 1768 року він перебував у Харкові.

Період від середини 1764 року до середини року 1768—надзвичайно бідний (наскільки можна судити з наявних матеріалів) у творчості Сковороди. До цього періоду відноситься лише один, датований 15 лютого 1765 р. вірш «De jeipio» («Про піст», II, 485—486) та датований тим самим 1765 роком вірш «Пісьнь 24-я» із «Сада божественных пісьней» (II, 42—43), що «претолкованна малоросійским діалектом» з Горація, але де виразно відбивається розлука Сковороди із його харківськими друзями, насамперед із Коваленським:

О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?
Ты нам обще всѣм любезный, в разный путь разбил ты нас.

І тут-таки, заперечуючи «дух несytый» тогочасного нерозумного суспільства, що провадить війни, грабунки, Сковорода декларує своє ставлення до цього світу і означає своє суспільне становище:

Вас бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть,
А мой жребій с голяками, но бог мудрости дал часть (II, 43)

У листі до Коваленського, який датуємо 1767 роком³⁵, Сковорода наводить вірш «Бездна бездну призивает» (II, 382—383), котрий теж включений до «Сада божественных пісьней» як «Пісьнь 11-я» (II, 22). Відголосом вимушеної ізоляції Сковороди, на яку його прирікали численні

³⁴ Див.: П. Строев, Списки нерархов., стовп. 969.

³⁵ Див.: Леонід Махновець, Про хронологію листів Сковороди., стор. 66.

вороги — «Пусть весь мір отбъжит!» — є, можливо, його «Піснь 7-я» з тієї самої збірки (II, 16). Тут ми маємо, до речі, ті образи, які пізніше він розвиватиме у своїх трактатах та діалогах (наприклад, образ пшеничного зерна).

Оце, власне, все, що можна сказати про творчість цього періоду. Чому ж така пасивність? Ймовірно, що давалися ознаки умови життя — переслідування, цькування, душевний неспокій, безперспективність, непорядкованість існування. Адже до цього часу, як ми бачили, Сковорода ще не вів мандрівного життя. То там, то там, але він мав певну «гавань». Але ця творча пасивність, вважаємо, мала глибшу причину. Ця пасивність щодо безпосередньої творчої віддачі була періодом глибокої душевної перебудови. Сковорода в ці роки фактично закінчував свою діяльність як поет. Справді, за наступні 25 років, до кінця життя, він написав усього десяток—півтора віршів, а з них лише 3—5 (зокрема з «Сада божественных пісней») були окремими, самостійними творами. Інші входять як складники до його прозових писань. Сковорода, очевидно, внутрішньо визрівав і готувався до того, щоб стати автором великих прозових полотен насамперед філософського змісту, хоча його письменницько-художнє обдарування як людини, що мислить образами, зовсім не занепадало. Навпаки, винятково своєрідна художня образність філософських (тепер би сказали суто наукових) творів Сковороди надає їм неповторного колориту, яскравості, наочності. Якщо деякі поезії його (коли б ми не знали автора) можна б було приписати комусь іншому, то в філософських творах творча індивідуальність і неповторність Сковороди проявилася найвищою мірою. Його мислі, образи, стиль творять таку інтегральну єдність, що твори Сковороди-філософа не сплутаєш із творами іншого автора. А все це — ознаки справді великого й оригінального обдарування. Навіть в обробці запозиченого матеріалу Сковорода залишається самим собою.

1111:
V

Тим часом у Харківському колегіумі сталася новина. 2 лютого 1768 р.³⁶ при ньому відкрили так звані додаткові класи, — юридично незалежний від колегіуму навчальний заклад, що мав випускати інженерів, топографів, артилеристів, архітекторів тощо. Відкрити ці класи наказала сама Катерина II ще в 1765 р., виділивши для цього 3000 крб. Завдання полягало в тому, щоб підготувати кадри, які б визискували добро землі, її надра. Саме з цією метою були тоді організовані численні експедиції, що мали виявляти, де на Україні є кам'яне вугілля, торф, сіль, різні мінерали, фарфорові глини тощо. Правда, жандарм Порфирій Крайський, не розуміючи царської політики, три роки чинив опір відкриттю додаткових класів. Але на нього цикнули з Петербурга і, згідно з царськими наказами, додаткові класи відкрив провідник самодержавної лінії Катерини II в Слобідсько-Українській губернії уже відомий нам генерал-майор, «не имѣвший учебнаго воспитанія», зате спритний у виконанні монаршої волі, — генерал-губернатор Щербинін.

У травні 1768 р.³⁷, коли додаткові класи вже діяли, Щербинін порушив питання перед єпископом про викладання тут катехізису. Крайський згодився. Але Щербинін, явно на зло своєму ворогові — єпископові, призначив викладати цей предмет не духовну особу, а Сковороду. Збереглася заява від 7 липня 1768 р., підписана Сковородою, де говориться, що він «пред сим находилсѣ в здешнем колегіумском монастыре учителем школы піитики, ныне же осведомилсѣ, что надобность есть во вновь прибавочных здесь классах в учителе для толкованія вступившим во

³⁶ Див.: Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 64; навчання почали 15 лютого, а учні прибували й пізніше, — див. списки їх на арк. 8—17 зв. «Дела об учреждении прибавочных классов при Харьковском коллегиуме» (ЦДІА УРСР, у Києві ф. 339-Х, оп. 1, од. зб. 650).

³⁷ Див.: Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 64.

оние классы ученикам катахизиса, і за 50 крб. на рік має бажання стати «того катахизиса учителем»³⁸. Наступного дня, 8 липня 1768 р., Щербийін підписав наказ про призначення Сковороди учителем³⁹. Заява ця тепер зберігається в ЦДІА УРСР у Києві під шифром ф. 399-Х, оп. 1, од. зб. 487, арк. 1, а на арк. 2 — наказ «опредѣленіе» Щербийіна.

Трапилося так, що 7 липня 1768 р. пішов з Білгорода в рай і гонитель Сковороди, — князь церкви, жандарм у рясі, шпигун, ненажера, п'яниця, загребущий на гроші Порфирій Крайський. В описові його «убогаго келейнаго имѣнія» нема жодної книги. Зате є десять мішків із золотими і срібними грішми (по 1000 крб. і більше), три золоті годинники, ланцюги, позолочені срібні ложки, сільнички, цукорниці тощо, безліч шуб, ряс, підрясок, каптанів, душоґрійок, а також «великое множество» дорогих матерій (атласних, оксамитових та інших) цілими штуками; в описові значиться карета, «цуг» вороних коней, чотири гнідих, двоє верхових. У льоху під церквою владики виявили понад 20 бочок (в тім числі по 12 відер) «доброї сивухи», «самої хорошої сивухи», «простой сивухи», безліч різних вин, наливок, пива, — в бочках, пляшках, штофах, бутлях; на єпископському ліднику залишилося 18 осетрових спинок, 11 — білорибних, 80 в'ялених чабаків, багато щук, сазанів, гусей, 21 окіст шинки, сало, чотири діжки масла, дві бочки лимонного соку, — не перелічуємо всього⁴⁰.

Здавалося б, що Сковороді тепер надовго забезпечена робота. В липні — серпні 1768 р. Сковорода написав невеличкий, на десять розділів курс своїх лекцій, що дійшов до нас (правда, не в оригіналі), під назвою «Начальная

³⁸ Н. Петров, К биографии украинского философа., стор. 15.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Див.: А. С. Лебедев, Белгородские архиереи., стор. 152—153.

дверь ко христiанському добронравiю» (I, 14—26). Він має підзаголовок: «Написана в 1766 году для молодого шляхетства Харковской губернии, а обновлена в 1780 году» (I, 14).

Перша дата — неправильна, бо ідея викладання катехізису виникла лише в травні 1768 р., — і сам Сковорода у заяві 7 липня 1768 р. ясно пише, що він дізнався про потребу вчителя для цього предмету лише «нині», отже, не в 1766 р. (а ця помилкова дата, як дата відкриття додаткових класів, перейшла і в біографію Сковороди — II, 513). Викладання катехізису було факультативним навіть у Київській академії, — це вважалося суто церковною справою, справою пола, — а коли він викладався, то лише одну-дві години після уроків у суботу⁴¹. Так було, ясно, і в додаткових класах. Сковорода за місяць читав усього чотири—шість годин. Можна сказати навіть точніше: в ЦДІА УРСР у Києві під шифром ф. 692-X, оп. 1, од. зб. 666 автор виявив розклад лекцій у додаткових класах, датований 31 жовтня 1769 р., — катехізис викладався о 2 і 3 год. «по полудни в суботу». Ось чому такий маленький його курс, і ось чому Сковорода за рік мав одержувати всього 50 крб., у той час, як досить завантажені вчителі одержували 150 і навіть 300 крб.⁴²

Катехізис — це виклад-тлумачення у вигляді запитань і відповідей «десяти заповідей божих» та ще дечого. Його тоді викладали за книжкою «Краткій катихизіс для обученія малых дѣтей православному христiанському закону. Сочиненный І. Платоном», надрукованою в Москві 1767 р.⁴³ Порівняння курсу «добронравія» Сковороди з цим «Катихизісом» Платона Льовшина, тоді архімандрита Троїце-Сергієвої лаври, а пізніше митрополита московського⁴⁴,

⁴¹ Див.: Д. Вишнеvский, Киевская академия., стор. 124.

⁴² Див.: А. Ніженець, На зламі двох світів., стор. 127.

⁴³ Автор користувався її передруком, зробленим у друкарні Києво-Печерської лаври того самого 1767 р.; вона є в Подільському філіалі № 1 ЦНБ АН УРСР, шифр Кир. 789.

⁴⁴ Див.: П. Строев, Списки иерархов., стовп. 131, 141.

показало, що між ними нема нічого спільного. Платон від-
водить тлумаченню десяти заповідей та молитви «Отче наш»
38 аркушів із 48, обрушуючись, зокрема, на безбожників,
«епікуров» і т. д.; Сковорода про «десятисловіє» говорить
дуже скупо, всього на двох сторінках, а про головну мо-
литву «Отче наш» навіть не згадує; катехізічна форма
викладу (запитання — відповідь) не додержана тощо.
Але основне в тому, що тут Сковорода пропагує своє, панте-
їстичне, а не ортодоксальне тлумачення бога, розуміючи
під ним природу речей, буття їх, істину, розум, дух. Він
вносить своє в поняття «добронравія», показуючи, напри-
клад, що благочестя і церемонія — це не те саме і, зреш-
тою, даючи перший обрис своєї філософії про видиму і не-
видиму «натуру» всього світу, пропонуючи не думати
«о воскресенні мертвих» і т. д., себто про пекло і рай...

Сковорода навчав цього своїх учнів. А над його життям
знову нависла загроза. Замість Крайського білгородським
єпископом 28 грудня 1768 р. призначили добре нам відомого
«соученика» Сковороди Самуїла Миславського⁴⁵, того самого,
що сьогодні співав панегірики дегенерату Петру III, а завтра
тій, що його вбила — Катерині II. Безпринципний єзуїт,
який у житті дбав лише про одне — кар'єру, він на ходу
не раз міняв орієнтацію. Тепер же, за царювання Катерини
II, коли царська великодержавницька політика набрала
повної сили, коли на Україні знищувалися рештки держав-
ності, запроваджувалося масове закріпачення селянських
мас, вищивувалася українська культура і наука, «землячок»
Миславський і став одним із безпосередніх душителів укра-
їнського слова, школи, науки. Миславський невігласом не
був, він був освіченим суб'єктом, а саме такі вірогідні
освічені кати, які б уміло брали за горло народ, і потрібні
були Катерині II.

До Білгорода Миславський прибув навесні 1769 р., —
це видно із промеморій від 7 лютого і 30 квітня 1769 р.,

⁴⁵ Див.: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 634.

що є в справі про призначення нового єпископа в Білгород, яка зберігається в ЦДІА УРСР у Києві під шифром ф. 399-Х, оп. 1, од. зб. 546 (арк. 1-2 зв.). Колишній ректор Київської академії, Миславський одразу свій погляд звернув на Харківський колегіум. Він дав довжелезну інструкцію ректорові колегіуму і викладачеві богослів'я Іову Базилевичу та префектові Михайлу Шванському, давньому ворогові Сковороди, про серйозні зміни в системі навчання. Учитель богослів'я, готуючи до диспутів студентів, повинен був пильно перевіряти їхні промови — нїт ли в них чого противнаго, во-первых, православію, потом философическим, риторическим и политическим правилам. У колегіумі Миславський розпочав гоніння не лише проти української мови, але й проти старослов'янської мови, мови церкви. Так, наприклад, тезиси диспутів повинні були перекладатися з латинської мови, але «перевод положеній на російській язык должен быть самым чистым и россійскому языку свойственным сдѣланный, удаляясь в переводе от глубокаго славянскаго и простаго грубаго нарѣчія»⁴⁶. Ясно, що «грубое нарѣчіе» — це народна українська мова. Ця формула згодом прислужиться багатьом. У цій самій інструкції Миславський вимагав, щоб «краткій катехизм» викладали за згаданою вище книжечкою Платона Льовшина⁴⁷.

Цензуруючи навчання, Миславський зажадав лекцій Сковороди, обурився, що світська людина навчає учнів «благонравія», «почитая такое разсужденіе в устах свѣтскаго челоувѣка за похищеніе власти и преимуществ своих», «нашол нѣкоторыя неясности для него и сомнѣнія в рѣчах, и образ ученія, не соответствующій обыкновенному правилу», — пише Коваленський. Інакше й бути не могло. Вище коротко було схарактеризовано ці «несоответствія». Отож Миславський «вознегодовал на него с гоненіем»

⁴⁶ А. С. Лебедев, Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета, М., 1886, стор. 61.

⁴⁷ Там же, стор. 79.

(II, 513) і Сковороду вигнали з колегіуму, цього разу остаточно. Генерал-губернатор Щербинін, який «полюбив» Сковороду, палець об палець не вдарив, щоб залишити його в колегіумі, — а це він міг зробити легко, маючи величезну владу. Миславський же добре ладив з Щербиніним, — цей єзуїт умів ладити з усіма, хто був йому потрібен. З факту вигнання Сковороди ясно видно, що той свого часу був для генерал-губернатора лише пішаком у його боротьбі з Крайським. Не більше. Така була його «любов» до Сковороди, про яку пише Коваленський. Зрештою, що таке був голяк Сковорода для облитого золотом генерал-губернатора і кріпосника Щербиніна, присланого самою Катериною II в Харків?⁴⁸

Висвітлюючи життя і діяльність Сковороди, характеризуючи суспільно-політичні та державні умови «тюрми народів», автор всюди виходить з класових позицій. Тому повинен сказати, що Коваленський, подаючи правдиві факти життя Сковороди, багато в чому правильно характеризуючи його, явно прикрашує, ідеалізує історію стосунків Сковороди й Щербиніна, свідомо замовчує ім'я Самуїла Миславського як гонителя Сковороди, хоча в іншому контексті це ім'я називає (Миславський у час написання біографії Сковороди займав київський митрополичий престол, дійшовши до zenіту у своїй кар'єрі) тощо. Коваленський навіть пише, ніби Сковорода захоплювався Катериною II: «Вот голова с Минервою!» (II, 507). Але нам добре відомо; як Сковорода ставився до панів і до царів узагалі, а Катерину II, історію її появи в Російській імперії, її криваву інтронізацію, її гнобительські діла, її «культуру», цього ката в спідниці, Сковорода знав аж надто добре! Пи-

⁴⁸ Наводимо слово в слово текст указу, написаний рукою Катерини II сенатові (до 6 листопада 1762 р.) з цього приводу: «Секунд майора изъ майловскаго полку Щербина и каво онъ выбереть двухъ капитановъ гвардыи и одного поручика посылать для разбиранье слободских полковъ разаренье и прочаго о тѣхъ дѣль челобитья» (В. А. Бильбасов, История Екатерины второй, том II, стор. 523).

шучи про явно вигадані або перекручені ситуації, Коваленський, це майже певно, розраховував на всякого читача: Катерина II ще ж була на троні, її «очей» і «ушей» було повно скрізь!

Свою «Начальную дверь» Сковорода «обновил» 1780 р. Вивчення показує, що Сковорода додав до «дверей» вступ — «Преддверіє», в якому формулює свої філософські постулати, та ще дещо інше. У зв'язку ж з викладанням Сковородою «добронравія» треба категорично заперечити ходяче твердження (яке повторював і автор цієї книжки), що твори, чи уривки із якогось твору, «Убуждшеса, видѣша славу его» (I, 3—6) та «Да лобжет мя от лобзаній уст своих» (I, 7—13), — це дві вступні лекції-проповіді до цього курсу. Звідки це видно? Де докази? Де, коли, який лектор читав аж дві вступні лекції? При чому тут слово «проповідь»? Хіба Сковорода був попом? Адже проповідь як літературний жанр була протягом віків прерогативою творчості духовних осіб. Але вся суть у тім, що ці «вступні лекції» за змістом зовсім не тичаться проблем етики. За стилем і викладом, дуже складним, наснаженим біблійними цитатами і натяками, вони надзвичайно відрізняються від простої і прозорої «Начальной двери». Для тих, кому Сковорода розчиняв «Начальную дверь», для підлітків та юнаків додаткових класів, тексти цих «вступів» були б зовсім незрозумілі, — Сковорода ж був досвідчений педагог. Він почав читати «добронравіє» у вересні 1768 р. У якому ж зв'язку він вигукує у другій «проповіді» — «Пасха! Пасха!»

Ці два невеличкі твори (чи уривки твору) присвячені темі шукання «истинного челоуѣка» — темі, що була магiстральною у філософії Сковороди-гуманіста. Автор не може сказати, коли вони були написані. Для цього в текстах не виявлено ніяких даних. Можливо, це були перші кроки Сковороди на шляхах філософської прози. Але перші його твори («Наркис», «Асхаць») мали діалогічний характер, були «разговорами». Перший «неразговорний» філософський твір («Икону Алквіадскую») Сковорода написав

лише в 1776 р. (I, 371). Згадані «вступні лекції» теж недіалогічні. Отже, ймовірно, що вони є частинами якогось задуманого і ненаписаного твору, або варіантами, наприклад, деяких текстів «Жены Лотовой» (I, 403—437), де маємо подібні мотиви. Але все сказане — лише здогади. Відомо лише те, що ці «вступні лекції» Сковорода приєднав, дещо переробивши, до свого останнього твору «Потоп зміин» (I, 568—580) як останні розділи — 6 і 7. Навряд, чи було це випадковістю.

Перевірено, хто перший пустив версію, ніби ці два твори (чи уривки твору) були вступними лекціями-проповідями до курсу «добронравія». Сліди знову привели до юнака І. Срезневського. Він, роздобувши автографи Сковороди, невідомо на якій підставі (вірніше — без жодної) вирішив, що це вступні лекції, і так про це розписав у 1833 році, ніби сам був присутній на них⁴⁹. Вірогідність цих юнацьких фантазій — нульова, але біда в тому, що вони дезорієнтували сковородинознавство більш як на століття, до наших днів.

13 квітня 1769 р. колезький асесор, директор додаткових класів при Харківському колегіумі, Микола Виродов підписав «доношеніє» генерал-губернатору Щербиніну про грошові витрати. У прикладеній відомості після списку видатків на папір, олівці, дрова, сало для свічок, сокиру, відра та інше йде доповнення: «Да сверх штатного числа учителей договорным во оные класы учителям и помощникам выдано в жалованье денег, коим от губернской канцелярии не производитца». Серед кількох зустрічаємо і Сковороду: «Учителю катахизиса Григорию Сковородѣ заслуженого жалованья дватцать три рубли»⁵⁰.

Т за ним назавжди зачинили браму колегіуму.

⁴⁹ Див.: И. С. р. з. к., Отрывки из записок о старце Григории Сковороде, стор. 72.

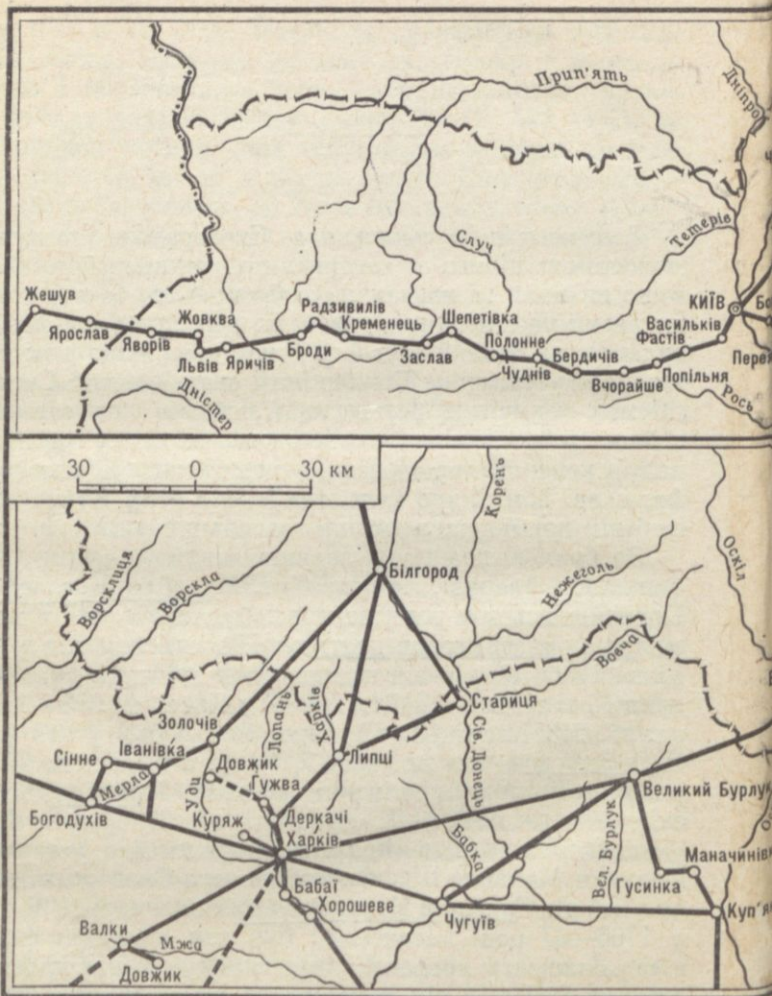
⁵⁰ ЦДДА УРСР у Києві, Дело об учреждении прибавочных классов при Харьковском коллегииуме, ф. 399-Х, оп. 1, од. зб. 650, арк. 20 зв.

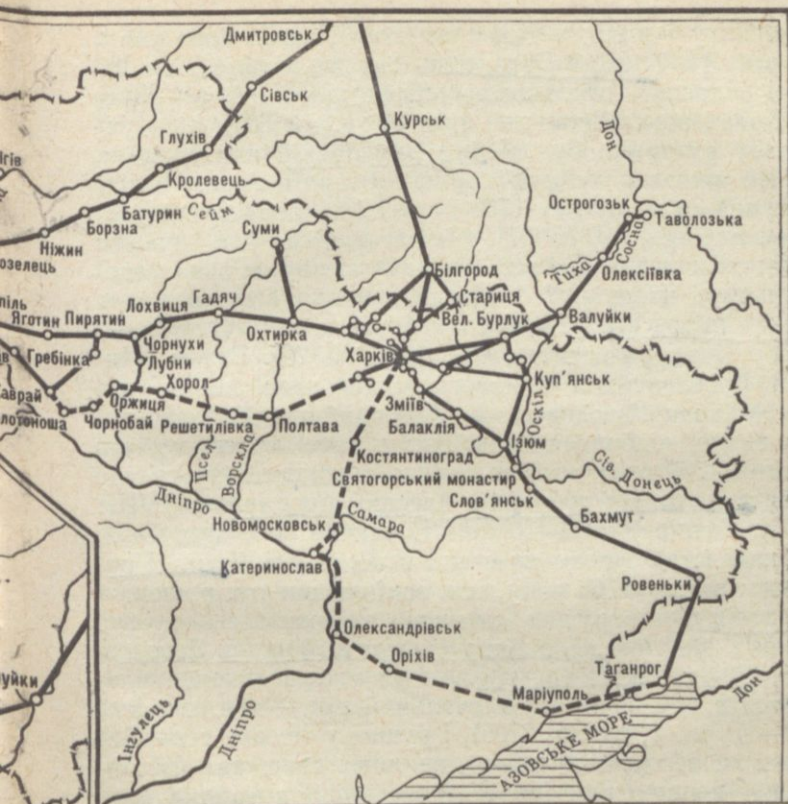
П'ЯТА ЧАСТИНА

Документ про одержання Сковородою «заслуженого жалованья» нічого не говорить про те, коли його незаслужено вигнали за навчання «добронравія», бо записані тут витрати і на сало, і на дрова, і на вчителів були зведенням видатків за певний час. Але ясно одне: якщо новий друг генерал-губернатора Щербиніна і старий ворог Сковороди єпископ Самуїл Миславський знайшов «несоответствія» в його «добронравіі» і «вознегодовал на него с гоненієм», то далі Сковорода працювати в додаткових класах не міг. Адже на його курс було накладено вето, і тому навряд, щоб він нормально закінчив навчальний рік.

За брамою колегіуму залишилися його вороги, але залишилися й друзі. Тут ще був Михайло Коваленський. Провчившись три роки на курсі богослів'я, він у колегіумі три роки викладав поезику. Під списком класу поезики за 1766—67 рік він підписується «пїитики учитель Михаил Коваленскій» (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 2135, арк. 10 зв.); серед його учнів у цей час був Яків Єнкевич (там же, арк. 7, № 2); під списком 1767—68 року стоїть підпис «пїитики учитель Михайло Коваленскій» (там же, ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 2136, арк. 21 зв.); у класі філософії, в «префекта и философии учителя священника Михаила Шванского», ворога Сковороди, навчався в цей рік Григорій Коваленський (там же, арк. 12, № 12); у 1766—67 році Шванський був теж учителем філософії і «в должности префекта»; під списком учнів класу поезики за 1768—69 рік стоїть такий самий підпис: «Пїитики учитель Михайло Коваленскій» (там же, ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 2139, арк. 37—39, скріпа; на арк. 34—36 є повтор

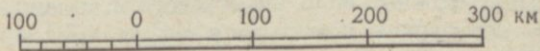
Схематична карта подорожей та місць переоб...

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

————— Встановлені маршрути

- - - - - Можливі маршрути

цього списку і підпису Коваленського); серед його учнів у цей рік був Олексій Базилевич (там же, арк. 37, № 2); у класі філософії продовжував навчатися в цей рік Григорій Коваленський (там же, арк. 48 зв., № 37); серед учнів класу риторики був «Іоанн Зимборській жителя села Деркачей отставного подпрапорного Василя сын», 15 літ, що вступив до колегіуму 1761 року і був «понятія нехудого» (там же, арк. 49, № 67); тут навчався читати і писати по-латинськи «села Бабаев Архангелской церкви *умершаго* (підкр. наше.— Л. М.) священника Тимохвея сын Василій Лявровскій», 13 років, «туповат», який 3 листопада 1771 р. був «уволен» (там же, арк. 6, № 26). Разом з Михайлом Коваленським в колегіумі вів клас аналогії та інфіми Микола Заводовський. Але прибуття Миславського, як видно, відбилося й на них: в листі колегіуму, від 17 серпня 1769 року до Миславського повідомляється, що вони звільнилися з роботи за власним проханням (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 660, арк. 1—2, чернетка листа). Давно не стало в колегіумі Якова Пращицького: влітку 1766 року, теж закінчивши три роки класу богослів'я, він рушив «плавати» по «житейському морю» (його, як і Михайла Коваленського, Миколи Заводовського, Василя Білозерського, нема уже в списках класу богослів'я за 1766—67 навчальний рік, — див. там же, ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 2135), і рушив у те саме село Бабаї (тоді ж, або дещо пізніше), де помер священник Архангельської церкви Тимофій Лавровський, та зайняв його місце. В колегіумі навчалися Василь Двигубський, Федір Татарський та інші, що теж тепер і пізніше були друзями Сковороди¹.

Є логіка життя, людських стосунків, суспільної психології. Тому можна легко уявити собі становище Сковороди, на якого знову накиннулися «оглагольники», а з уст

¹ Детально про дружнє оточення Сковороди див.: А. Ніжець, На зламі двох світів..., стор. 117—178.

до уст, чернечих, купецьких, міщанських, поповзла новина, що його вигнав сам єпископ. Він примушений залишити місто. За ним зачинили браму Харкова.

І почалися його мандри, що тривали двадцять п'ять років, до самої смерті. Його бачили на дорогах і роздоріжжях, по «градам и весям», на торжищах і в школах, в монастирях і в заїздах, на полях і луках, у дібровах і на пасіках. Його радо зустрічали в кожній хаті трударя. Де б він не з'являвся, народ тягнувся до нього, бо він був своєю людиною, щирим порадником, другом, розумом. Він охоче вступав у розмови із тими, із ким навіки зв'язав свою долю. Він був народним учителем-просвітителем. На жаль, тоді ніхто ні записав, ні переказав змісту таких розмов, і про їх спрямування ми можемо судити, лише орієнтуючись на писане слово Сковороди.

«Близь Харькова, — пише Коваленський, — есть мѣсто, называемое Гужвинское, принадлежащее помѣщикам Земборским, которых любил он за добродушіе их. Оное покрыто угрюмым лѣсом, в срединѣ котораго находился пчельник с одною хижиною. Тут поселился Григорій, укрываясь от молвы житейской и злословій духовенства» (II, 514). Тут-таки і тоді ж, свідчить біограф, Сковорода написав свій перший великий твір «Наркис», а потім другий твір — «Асхань». Отже, це було влітку 1769 р., не раніше.

Але тут ми натрапляємо на суперечності в свідченнях. Сковорода теж пише, що «Наркис» був його «первородным сыном», якого він породив «в седмом десяткѣ вѣка сего» (I, 27). І він сам пише, правда, уже після 1785 року (це встановлюється своєрідністю правопису Сковороди, — з цього часу він перестав уживати літери ь та ѣ, другу замінивши таким значком²⁾), що інша його дитина, «Асхань», «рожденна 1767-го лѣта», при чому написав він цей твір за десять верст від Харкова «в лѣсах Земборских» (I, 83).

Отже, дата 1767 — неможлива, бо «Асхань» була створена після «Наркиса», а «Наркис» написано після вигнання

Сковорода з додаткових класів. Датуючи «Асхань», Сковорода помилився, і ця помилка не є дивною. Дату цю маємо в листі-передмові, написаній до Коваленського після 1785 р., а ще точніше після 1790 р. (див. II, 389), себто більше, ніж через двадцять років після створення «Асхані».

Але де ж воно було, це «Гужвинське»? Багалій цікавився цим питанням і дав таку інтерпретацію: «Щодо Гужвинського, яке належало Земборським, то це, напевно, хутір Лопанський та Луговий по р. Лопані, що належали Іванові та Грицькові Земборським»². Але чому ці хутори, що мали свої назви, повинні були йменуватися ще Гужвинським? А. Ніженець твердить, що ці ліси були поблизу села Деркачів (Дергачів,— нині райцентр Харківської області за 12 кілометрів на північ від Харкова), і що належали вони Василеві Земборському³. Слушність цього підтверджують матеріали про учня риторики Івана Земборського, сина Василя. Цьому Василю Михайловичу Земборському Сковорода писав листи в Харків 21 лютого і 10 травня 1779 р. (II, 430—434).

Варто уваги, що ще в XIX ст. за 7 кілометрів на північ від Деркачів, себто за 18—19 верст від Харкова, в лісах коло річки Лопані існували три хутори — Безруки, Бережний і Гужви (нині село Безруки Деркачівського району). Вважаємо, що в цих місцевостях жив тоді й працював Сковорода⁴.

Твір «Наркис» первісно мав назву «Разговор о том: знай себе» і зберігся в ранньому автографі (II, 587—588). Цікаво, що в самому тексті подається дата — 1771 р. (I, 75). Чого ж тут така дата, якщо твір написаний 1769 р.? Пояснення, очевидно, може бути лише одне: цей автограф написано 1771 р., і в нього внесено деякі зміни чи додатки до первісного тексту 1769 р.; такі зміни робив Сковорода

² Д. І. Багалій, Український мандрований філософ... стор. 68.

³ Див.: А. Ніженець, На зламі двох світів..., стор. 129.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. К., 1967, стор. 431.

нерідко. Зауважимо, що подані в самих текстах творів такі прямі чи непрямі хронологічні вказівки є нерідко вирішальними при датуванні цих творів. Пізніше Сковорода про свого «первородного сина» навіть забув (II, 389), але знайшов у Якова Правицького, переписав основну частину його (до 1785 р., за старим правописом), а ще пізніше, очевидно, уже 1794 р. (II, 390) написав до нього вступ, у якому твір і одержав свою остаточну назву «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе» (I, 27). Тоді-таки, як показує правопис, чорнило, перо і папір, Сковорода переписав (новим правописом) кінець твору. Він відомий ще в шести списках (I, 589).

Філософ, шукач істини, Сковорода вже в першому своєму діалозі, як це видно із самого заголовку, поставив і розв'язував проблему пізнання. Провідна думка твору — різниця між явищем і сутністю, між зовнішнім і глибинним, між двома «натурами» — видимою і невидимою. Основне в пізнанні — розкриття й усвідомлення сутності, бо, образно писав він, «орѣшная сушая иста состоит не в коркѣ его, но в зернѣ, под коркою сокровенном, от котораго и самая корка зависит» (I, 48). Цю ідею і навіть цей образ Сковорода потім буде повторювати і розвивати все життя. Уже тут в центр пізнання Сковорода ставить пізнання людини, себто самого себе, фігурально висловлюючись, що «истинным челоуѣком есть сердце в челоуѣкѣ» (I, 49).

Тему пізнання та самопізнання Сковорода розвиває і в своєму другому діалозі «Асхань», де, до речі, виступають майже ті самі дійові особи, що й у «Наркісі». При цьому він підкреслює радість і насолоду пізнання, пошуків істини, що було властиве йому теж протягом усього життя: «Перебирай все. Вывѣдывай закаулки. Выщупывай всѣ потайники, испытывай, прислушивайся, — сіе-то есть премудрѣйшее и вселюбезнѣйшее любопытство и сладчайшее» (I, 108). Тут знову підноситься, як найголовніше, пізнання сутності людини, бо від пізнання людини, себе, Сковорода накреслював шлях до пізнання всього суцього. Уже

тут він давав своє, не ортодоксальне розуміння бога: «Бог и истина — одно» (I, 87).

Цікава доля «Асхані». Сковорода, «ожелчившись», спалив цей твір, коли перебував у місті Острогозьку (II, 389), себто десь у 1771 — 1772 р. чи пізніше. Але в Якова Пращицького знайшлася копія, яку автор прочитав, зробив деякі виправлення й додав згаданий вище лист-передмову, адресовану Коваленському. Твір Сковорода назвав «Симфонія, нареченная книга Асхань, о познаніи самага себе» (I, 83) і цим поставив його у прямий зв'язок із «Наркисом». Відомі ще три списки «Асхані» (I, 596).

Тоді-таки, 1769 р., Сковорода написав 15 байок, що складають першу половину його знаменитої збірки «Басни Харьковскія», як її прийнято називати. Сам Сковорода свідчить у 1774 р., що він створив їх «в седмом десяткѣ нынѣшняго вѣка, отстав от учительской должности и уединяясь в лежащих около Харькова лѣсах, полях, садах, селах, деревнях и пчелниках» (II, 101). Звідси видно, що тоді він перебував не в одному Гужвинському, а поблизу Харкова в різних місцях. Неможливо припустити, щоб він не жив деякий час у селі Бабаях під Харковом (нині — селище Харківського району), бо там ще перед 1769 роком став попувати молодий Яків Пращицький, улюблений учень і друг Сковорода, найближчий після Коваленського. Село це належало кріпоснику Петру Андрійовичу Щербиніну. У 1780 р., як це видно з документів ЦДІА УРСР у Києві («Списки дворян, купцов и мещан Харьковского наместничества», ф. 632-Х, оп. 1, од. зб. 139, арк. 46 зв.), він, сорокатрьохрічний надвірний радник, мав у Харківському намісництві кріпаків більше, ніж будь-хто — 4384 чол.

У зв'язку з тогочасним місцем перебування Сковорода треба підкреслити, що свідчення 24-річного Олександра Хиждеу, який зажив сумної слави своїми недозволеними в науці маніпуляціями над творами Сковорода, ніби той 29 липня 1769 р. перебував у Ніжині, звідки написав листа

Наркісс
Разглагол о То^{чи}:
Узнай Себе.

ПРОЛОГ.

Сей еси Сын мой первородный. Рожден в сердце Деся-
ткѣ Вѣка, сего. Наркісс нарицается ивѣи Цвѣт,
и ивѣи Юноша. Наркісс Юноша, в Зерцалѣ про-
зрачнѣи Водѣ, при Истокихъ, взирающій са на Себе,
и влюбившійся смертно в самаго себе: еси прерре-
вля Притга, и обветшавша Богословіи Египет-
скія: яже еси Матер Сорейскія. Наркісовъ Обра-
блговѣстити сіе: * Узнай себе! Будно бы сказахъ:
Хощеши ли бити Доволен собою? и влюбити в сама-
го себе? Узнай же себе. Испытай себе Крѣпко...
Право! Како бо можно влюбити в Неводоное?
Не горитъ Свѣто, не касалася Огня. Не любитъ Сердце, не ви-
да Красоти. Видно, это Любовь, еси Софіина Дщерь.
Гдѣ Мудрости удрѣла: та Любовь сгорѣла. Воистину
блоскелна еси Самолюбовіи! аще еси Сѣа; Еси свѣта!
аще истинна; Еси славою Истинна! аще обрѣла и
удрѣла Едину Опую Красоту и Истану:
* Посредѣ васъ стоитъ: Егѣже не вѣсте.

Блжѣн

«Наркісс». Автограф Г. С. Сковороди.

своєму колишньому вчителеві Георгію Кониському, не викликає довіри⁵. Адже він твердить також, що Сковорода написав листа Федорові Заліському 10 грудня 1763 р. з села Обухівки (маєтку відомого письменника Василя Капніста), але тоді Сковорода там бути аж ніяк не міг — він учителював у колегіумі (канікулів теж не було). Хиждеу посилається на лист Сковороди Панасові Панкову (з яким автор дарував другові 30 байок), датуючи цей лист 4 березня 1772 р. з Сіннянської пустині; тим часом справжня дата цього листа така: «1774 г., в селѣ Бабаях, накануне 50-тницы» (II, 103), себто 7 червня 1774 р., бо Трійця (П'ятидесятниця) тоді була 8 червня. Він говорить про лист Сковороди Правильському з Маначинівки від 30 березня 1786 р., насправді ж цей лист має дату 20 березня 1786 р. (II, 396—397). Він згадує листа Сковороди до вчителя Харківського колегіуму Івана Гилевського від 11 травня 1788 р. з Бурлука, тим часом, як це видно з інших листів Сковороди, він тоді жив у Гусинці, а до Бурлука перебрався лише після 4 серпня 1788 р. (II, 403). У такому контексті не викликає довіри й свідчення Хиждеу, що Сковорода написав автобіографічного листа Кониському 5 травня 1789 р. з Бурлука. Сковорода міг тоді жити в Бурлуці, але, крім свідчення Хиждеу, нема жодного документа Сковороди, датованого цим роком. Сумніви підсилюються іще тим, що ніхто з дослідників, які протягом століття шукали матеріали, вказані Хиждеу, — нічого не знайшли.

У надзвичайно цікавому, багатому на думки листі Панасові Панкову з приводу жанру байки (II, 101—103), її пізнавально-виховної цінності, художньої своєрідності, величезної популярності ще серед «древних любомудре-

---

⁵ Ці і наступні відомості Хиждеу подав у статті «Григорій Варсава Сковорода», надрукованій у журналі «Телескоп», ч. XXIV, 1835, № 5, стор. 3—42; № 6, стор. 151—178; пишемо про них на основі розвідки Г. Данилевського «Григорій Сковорода» («Украинская старина», X., 1866, стор. 44 і 54).

пов», Сковорода особливий наголос робить на силі мислі, на її безсмерті: «Все не наше, все погібнет, и саміи болваны наши. Одни только мысли наши всегда с нами, одна только истина вѣчна, а мы в ней, как яблонь в своем зернѣ, сокры- емся» (II, 103).

Художньо-образну форму байки Сковорода і використував для втілення та пропаганди своїх суспільно-політичних та етичних поглядів, як і суто філософських засад. Так, наприклад, філософська проблема явища і сутності розкривається ним у байці «Ворона и Чиж» (II, 105), де «сила», повнення твору сформульоване тезисом: «Сердце и нравы человекскіи, кто он таков, свидѣлствовать должны, а не внѣшніи качества»; водночас тут формулюється теза етики. У байках Сковорода веде мову на тему «сродного труда» («Двѣ курицы», II, 113), скромного і спокійного життя («Чиж и Шиглик», II, 108; «Орел и Сорока», II, 110), виступає проти тих, «которые честь свою на одном великолѣпнн основали» («Голова и Тулуб», II, 107) тощо. Але не випадково, мабуть, першою тут іде байка, що має назву «Собаки» (II, 104). Заявивши, що «без причины лаять на всякого дурно», Сковорода, очевидно, в такий спосіб відповів тим «оглаголникам», котрі тоді накидалися на нього. Автобіографічні мотиви відчуваються також у байці «Оселка и Нож» (II, 115), «сила» якої така: «Родятся и такіе, что воинской службы и женитбы не хотят, дабы других' свободнѣе поощрятъ к разумной честности, без которой всяка стать недѣйствителна».

У травні 1770 р. Сковорода мешкав уже у селі Гусинці (нині — Куп'янського району Харківської області), що належало дідичам Сошальським, але не в панському дворі, а знову на пасіці. Десь у середині травня Сковорода з одним із Сошальських, Олексієм, поїхав до Києва, і тут, за свідченням Коваленського (II, 517), три місяці прожив у Китаївській пустині (під Києвом), де начальствував його, Сковорода, брат, уже відомий нам лаврський друкар Іустин Звіряка. Час був тривожний. Війна, що її тоді вела Росія

з Туреччиною, принесла «бендерську чуму». Пошесть поширювалася. Сковорода хоче їхати з Києва, його друзі затримують. «Между сим,—пише Коваленський, безперечно, зі слів самого Сковороди,—пошел он на Подол, нижній город в Києвъ. Пришед на гору, откуда сходят на Подол, вдруг остановясь, почувствовал он обонянием такой сильный запах мертвых трупов, что перенести не мог и тотчас поворотился домой. Дух убѣдительно погнало его из города, и он с неудовольствием отца Иустина, но с благоволением духа отправился в путь на другой же день» (II, 517—518). Чума вибухнула в Києві 4 вересня 1770 р.⁶

Через два тижні Сковорода приїхав до міста Охтирки і зупинився в Троїцькому монастирі (за 4 версти), де архімандритом був його приятель Венедикт, постать ближче невідома. Тут же Сковорода дізнався про «моровую язву» в Києві (II, 518). Трохи поживши у Венедикта, він знову рушив у Гусинку, «гдѣ и занялся упражненіями сочиненій» (II, 519).

Скільки тут пробув тоді Сковорода і що він написав — невідомо. Напевне, що пережив зиму 1770—71 р., в 1771 р. переписав «Наркиса».

Очевидно, ще з початку зими 1771—72 р. Сковорода перебрався в місто Острогозьк (нині — Воронежської області). Запросив його сюди, з усією вірогідністю, полковник Степан Іванович Тевяшов, котрий мав тут свій дім і в якого 1767 р. було 40 кріпаків і 4256 підданих українців; за яких 10 верст на схід від Острогозька над річкою Тихою Сосною у Тевяшова була слобода Таволозька (нині — селище Таволжанка Криниченської сільради Острогозького району Воронежської області) з 172 підданими⁷. Познайомитися з ним Сковорода міг ще в Харкові, бо тоді Тевяшов був «губернаторским товарищем» Слобідської Української губернії, —

⁶ Див.: Петро Пелех, З життя і творчості Сковороди... стор. 141.

⁷ Див.: Д. І. Багалій, Український мандрований філософ..., стор. 76.

як це видно із архівної справи, що зберігається в ЦДІА УРСР у Києві під шифром ф. 339-Х, оп. 1, од. зб. 650, арк. 37, — себто помічником, заступником Шербиніна. В Острогоську Сковорода здружився, зокрема, з уже згаданим Панасом Федоровичем Панковим, колезьким реєстратором, та художником Яковом Івановичем Долганським (II, 427). В Острогоську ж Сковорода, «ожелчившись», спалив «Асхань». Правда, важко сказати, коли це сталося — тепер, у 1771—72 р., чи пізніше, бо в 1776 р. Сковорода теж жив у Тевяшова.

В Острогоську і слободі Таволозькій Сковорода мешкав щонайпізніше до середини серпня 1772 р., бо 20 серпня того самого року, як це стало недавно відомо, він написав листа (№ 121, II, 459—460) до свого колишнього учня Василя Степановича Томари⁸, уже з Харкова.

Перебування Сковороди в Острогоську в обстановці освічених, ерудованих людей, викликало в нього великий приплив творчої енергії. За кілька місяців весни — літа 1772 р. він написав тут (або в слободі Таволозькій) шість діалогів — «Бесѣда 1. Нареченная observatorium (Сіон)»; «Бесѣда 2, нареченная observatorium specula, єврейски—Сіон»; «Діалог, или разглагол о древнем мирѣ»; «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» [«Разговор дружеский о душевном мирѣ»]; «Кольцо. Дружеский разговор о душевном мирѣ»; «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира». За обсягом — це майже п'ята частина всієї його творчої спадщини.

Що твори ці написані в Острогоську чи в слободі Таволозькій, автор виявив такі докази. В усіх без винятку цих діалогах виступають ті самі на ім'я і за характеристиками особи — Афанасій, Яків, Лонгин, Ермодай і Григорій. Це не вигадані особи, бо сам Сковорода у супровідному листі до «Алфавита, или букваря мира», адресо-

⁸ Див.: Леонід Махновець, Про атрибуцію і хронологію листів Сковороди. — «Радянське літературознавство», 1972, № 10, стор. 39.

ваному Василеві Степановичу Тевяшову і написаному в селі Липцях 1 січня 1775 року, ведучи мову про «Алфавит» і «Кольцо», свідчить: «В обоих написано то, что говорено в бесѣдах с здѣшними (тобто острогозькими, а не липецькими. — Л. М.) пріятелями. Они ж и бесѣдующими лицами поставленны в обоих» (I, 316). Сказане, як показав аналіз, стосується і чотирьох попередніх діалогів.

Григорій — це Сковорода. Він стоїть у списках дійових осіб завжди останній, але в кожному діалозі є провідною особою, що виділяється серед інших. Афанасій — це, без усякого сумніву, той самий колезький реєстратор в Острогозьку Папас Федорович Панков. У «Алфавитѣ» він прямо говорить про себе: «Я законник. Гражданские законы знать — то мое дѣло» (I, 349); його розмова часто має правово-чиновницький відтінок; один раз Григорій, розсердившись, навіть називає його «О крючоктворная тварь!» (I, 337). Яків — це так само без жодного сумніву острогозький художник Яків Іванович Долганський, друг Сковороди. Присутність цього старого (I, 326) художника є причиною того, що в усіх діалогах так чи інакше мова йде про живопис. І сам Яків говорить: «Признаюсь, други мои, пред богом и пред вами, что в самую сію минуту, в которую с вами бесѣдую, брошу нынѣшнее мое статье, хотя в нем состарѣлся, и стану послѣднѣйшим горшечником, как только почувствую, что доселѣ находился в нем без природы, имѣя сродность к скудельничеству. Повѣрьте, что с богом будет мнѣ во сто раз и веселѣе, и удачнѣе лѣпить одни глиняные сковороды, нежели писать без натуры» (I, 326). «Я недавно написал таинственный образ. Он представляет море с берегом...» і т. д. (I, 275). Хто такі були Лонгин і Єрмолай — встановити поки що не вдалося. Тут потрібні дальші розшуки.

Аналіз творчості Сковороди показав також, що він у своїх писаннях завжди точно зображав (якщо зображав) те місце, чи місця, де відбувається дія — в саду, кімнаті, в Харкові, Ровеньках, Острогозьку. У «Бесѣдѣ I» між

Афанасієм і Яковом відбувається такий зокрема діалог:

Афан[асій]. А вон-гдѣ видиш на горѣ пророк!
Яков. Гдѣ тебѣ пророк? То пасет овцы пастырь из Рыбенс-Дорфа⁹.

Дивні ці слова про якийсь Рібенсдорф прикували увагу автора. Це була явно німецька назва якогось села чи міста. Але якого? Автор почав вивчати детальні карти Німеччини, гортати німецькі енциклопедії. Нічого нема. Нарешті (хоча треба було насамперед) заглянув до відповідного тому Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона. Виявилось, що Рібенсдорф є не чим іншим як назвою німецької колонії, організованої 1765 р. 72 сім'ями вихідців з Вюртемберга за 5—6 верст на північний схід від Острогозька (нині відгодівельний радгосп, село Рибне Острогозького району) і за яких 3 версти на північний захід від слободи Таволозької на другому березі річки Тихої Сосни. Стало ясно, де Сковорода написав «Бесѣду 1», бо згадувати цю місцевість, припустімо, в Бабаях, Гусинці чи інших віддалених місцях Сковорода не міг ніяк. У діалогах він відтворював географічні реалії. На жаль, їх не так багато, і це утруднювало атрибуцію його творів.

Часова «прив'язаність» творів Сковороди дає можливість досить точно визначити період їх написання.

Так, весною 1772 р., коли цвіли сади і розпочиналося раннє літо¹⁰ (до 15 травня за старим стилем), були написані, треба вважати, «Бесѣда 1» і «Бесѣда 2». У першій Сковорода накреслює той склад дійових осіб, що потім стане постійним (Лонгин, правда, має тут лише одну репліку, а Єрмолай — жодної, бо спить). Твори ці дійшли до нас зовсім недавно лише в автографах (списки їх не виявлені). Вони були подаровані Сковородою Андрієві Івановичу

⁹ «Філософська думка», 1971, № 5, стор. 101 (тут помилково надруковано «Рыбене-Дорфа»). Про Рібенсдорф див.: Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Под ред. В. П. Семенова. Том второй. Среднерусская черноземная область. СПб., 1902, стор. 625.

¹⁰ Див.: «Філософська думка», 1971, № 5, стор. 96; № 6, стор. 88.

Ковалевському — «першому й останньому приятеліві моєму»¹¹, отже, вже на схилі літ, бо в селі Іванівці, яке належало Ковалевському, Сковорода з'явився лише в серпні — вересні 1790 р. (II, 386—387) і жив тут потім перед самою смертю.

Наступний твір — «Діалог, или разглагол о древнем мірѣ», який ведуть ті самі п'ять співрозмовників, має авторську дату і присвяту Коваленському — «Любезному другу Михайлу Іоанновичу Ковалѣнскому. Писан 1772-го года, дан в дар 1788-го» (I, 187). Дата написання підтверджується й уточнюється таким реченням тексту цього твору: «Се нынѣ течет десятый час, 30 четвертая минута, 1772-е лѣто от Христа, пятыйнадесят день мѣсяца маіа» (I, 189), — себто Сковорода почав писати цей твір 15 травня 1772 р. Твір відомий у пізньому автографі Сковороди (переписаний новим правописом, після 1785 р.), та шести списках.

Четвертий діалог — «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» теж написано 1772 р. Тут Сковорода згадує «лѣто господнее пріятное в седмижды седьмой или в пятидесятый с апостолами год» (I, 238), себто відзначає, що тоді йому йшов уже п'ятдесятий рік. Твір цей Сковорода мав намір назвати «Марко Препростий» (I, 602). Автограф його не знайдений, діалог відомий у шести списках (I, 602—604).

У єдиному повному спискові (не в автографі) дійшов діалог Сковороди «Кольцо». Датується він тим самим роком. До твору додано супровідний лист якомусь «милоствому государю» із заявою, що до нього йдуть «два разговора», при чому перший із них — «Кольцо», а «другой разговор скоро послѣдует» (I, 248—249). Тим часом є другий супровідний лист з датою «1775 года, генв. 1 дня, в Липцах» (I, 320) теж «милоствому государю» — «Владымиру Степановичу, его благородію Тевяшову» до «Алфавита, или букваря мира», де говориться: «Один «Разговор» уже к вам пришел. Вот же нашол вас и брат перваго» (I, 316). Отже, ясно,

¹¹ Див.: «Філософська думка», 1971, № 5, стор. 96.

що перший «разговор» — це «Кольцо». Відомий також лист до цього ж «милостивого государя», в якому Сковорода пише: «Я больше не в Бабаях, а живу в Липцах, у Алексія Ивановича Авксентієва [...] Тут пишу набѣло «Разговор». Лист має дату — «Из Липец, 28 нояб [ря] 1774» (II, 427).

Остання дата давала підставу твердити, — оскільки не було встановлено, де написані згадані шість творів, — що «Кольцо» постало в 1773 або на початку 1774 р. (I, 611), а «Алфавит, или букварь мира» — у другій половині 1774 р. (I, 612). До речі, автограф цього діалога знайдений порівняно недавно (I, 612—614), збереглося також кілька списків його. До 1773—1774 рр. відносили й час написання «Разговора пяти путников» (I, 603).

Тепер ми знаємо, що це не так. Уже 25 лютого 1773 р. Сковорода жив у Бабаях у Якова Правицького, бо тоді ж звідти написав листа в Острогозьк Якову Долганському (II, 427). Дійових осіб, про реальність яких свідчить Сковорода, в Бабаях не було й бути не могло. Там був інший гурток. В Бабаї Сковорода лише привіз свої твори, написані в Острогозьку чи в слободі Таволозькій, в тім числі начорно. Начисто два з них він переписував і, мабуть, допрацьовував уже в Липцях.

Усі ці діалоги присвячено найважливішим проблемам пізнання.

✓ Теорія пізнання займає у Сковороди-мислителя провідне місце, бо з неї він виходив при вирішенні не лише суто філософських, гносеологічних проблем, але й будував на її основі систему своїх соціальних, суспільно-політичних, етичних, педагогічних поглядів. У центрі його пізнавальних пошуків — людина, яка є і об'єктом і суб'єктом пізнання. Теорія розкриття сутності під покровом явища пронизує «Бесѣду 1» та «Бесѣду 2», де підкреслюється, що сам процес пізнання — багатоступеневий, але сенсуалістичний, побудований на даних людських почуттів і відчуттів, які є «датчиками» реальності: «Должно зръть, узръть

и прозрѣть, ошупать и придумать, повидать и догадаться [...] Видиш слѣд — вздумай зайца, болванѣет предмет — умствуй, куда он ведет»¹². Бо «разумѣть же — значит сверх виднаго предмета провидѣть умом нѣчтось невидное, обѣтованное видным»¹³.

Варіації викладу улюблених ідей пізнання маємо в «Діалогѣ, или разглаголѣ о древнем мірѣ», але в «Разговорѣ пяти путников о истинном щастіи в жизни» Сковорода ніби виходить на нову тематичну орбіту. Тема щастя, якій він присвятив немало віршованих рядків, тепер буде провідною в наступних творах, бо «первѣйшее попечение наше пусть будет о мирѣ душевном» (I, 238). Як і в усіх філософів-просвітителів центрального питання практичної філософії Сковорода була проблема людини, її щастя, шукання шляхів, що ведуть до щастя окремої людини, народу і всього людства. Власне, у цьому шуканні людського щастя Сковорода і вбачав завдання філософії як верховної науки.

Тому розмова «о душевном мірѣ» розвивається в діалозі «Кольцо», де вже маємо його формулу, що «щастіе наше есть мир душевный» (I, 254). Цей діалог надзвичайно наснажений біблійними матеріалами, але в ньому маємо уже чітку настанову Сковорода про те, що Біблію треба розуміти не в буквальному смислі: «Возможно ль, чтоб Енох с Ілією залѣтели будто в небо? Сносно ли натурѣ, чтоб остановил Навин солнце? Чтоб возвратился Иордан, чтоб плавало желѣзо? Чтоб дѣва по рождествѣ осталась? Чтоб человек воскрес? Кой судія на радугѣ? Кая огненная рѣка? Кая челюсть адская? Вѣрь сему, грубая древность, наш вѣк просвѣщенный» (I, 270). На цю тему він писав ще різкіше: «Библия весьма есть дурною и несложною дудою, если ее обращаем к нашим плотским дѣлам, бодущій тер-

¹² «Філософська думка», 1971, № 5, стор. 100.

¹³ Там же, стор. 106.

новник, горькая и невкусная вода, дурачество, естли с Павлом сказать, божіе, или скажу лайно, мотыла, дрянъ, грязь, гной челоѵческій» (I, 265).

Такі слова на адресу Біблії були нечувані в нас до Сковороди. Вони були знаменням розкріпачення людського духу з пут віковічних релігійних забобонів. Але водночас Сковорода розглядав і тлумачив Біблію як світ символів і образів, що криють у собі вищий світ істини, заявляючи, що «презирать Библію — значить мудрится излище, будто мы что лучшее выдумали» (I, 273). Біблія була улюбленою книгою Сковороди до кінця його життя, але характерним було саме таке двоїсте ставлення його до неї. Він пізніше навіть розглядав її як окремий символічний світ у системі своєї світобудови.

Величезну кількість нових ідей Сковорода висунув у своєму програмному творі «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира». Пафосом його є ідея щастя. Сковорода дуже високо підніс тут значення праці і як першоснови всякого суспільного буття, і як головної передумови людського щастя. Він підкреслював, що прагнення до творчої праці лежить у самій природі людини: «Природа запялет к дѣлу и укрьпляет в трудѣ, дѣлая труд сладким» (I, 323). Зрештою, «жизнь и дѣло есть то же» (I, 328). Але праця стає радістю і щастям лише тоді, коли вона відповідає індивідуальним природним нахилам людини, є «сродною», вільною. «Отнять от души сродное дѣланіе — значить ее лишить живности своей» (I, 350). «Сладок труждающемся труд, если он природный» (I, 326). І навпаки — «несродная», підневільна праця є мукою, антиподом свободи, і викликає неминучий спротив і навіть огиду. «Приказное дѣло — подлинно трудное» (I, 354). «Самое изрядное дѣло, без сродности дѣемое, теряет свою честь и цѣну так, как хорошая пища дѣлается гадкою, приемлемая из урынала» (нічного горщика; I, 329). Щоб бути щасливою, людина й повинна «пізнати себе», усвідомити свої нахили до того чи того типу суспільно-корисної праці

і діяти відповідно до цих нахилів. Такі ідеї Сковорода вважав азбукою щасливого життя.

Алогізм суспільного ладу і полягає в тому, що люди, як правило, не діють відповідно до свого покликання: «О кожда б мы проникнули, коль сіе обществу вредно!» (I, 337). Ясно, що ідеї «сродного труда» не брали до уваги соціальної суті людини, як продукту певних суспільних відносин, але вони об'єктивно заперечували наявні порядки, де короновані дегенерати чи тирани-лицеміри типу Катерини II правили цілими державами, де найвищі посади захоплювали носії титулів та власники грошових мішків.

✓ 1774 р., в першій половині, живучи в Бабах, Сковорода написав ще 15 байок і цим закінчив цикл із 30 творів. На жаль, автограф цієї збірки невідомий, до наших днів дійшли лише три списки (II, 572) і, строго кажучи, невідомо, чи назва їх «Басни Харьковскія» належить Сковороді.

У нього такої назви нема, жодної з байок цього циклу в Харкові він не написав. В одному списку вони називаються «Харковскія басни» (II, 573). Як зазначалося, ці тридцять байок Сковорода подарував П. Ф. Панкову, але явно розраховуючи на ширшу аудиторію читачів або слухачів: «Дарюю ж тебе 3 десятка басень, тебе и подобным тебе» (II, 101), — себто на тих, із ким він вів розмови в Острогоську чи в слободі Таволозькій.

Ці п'ятнадцять байок за своєю будовою відрізняються від попередніх. Праця над філософськими творами далася • взнаки. Якщо в попередніх «сила», мораль байки зводилася до короткого афоризму з одного чи двох речень, то в цих вона розростається в цілий трактатик, переважаючи за обсягом саму байку. В багатьох випадках Сковорода тут розробляє теми, порушені в діалогах, зокрема тему «сродного труда», засуджує паразитизм, прагнення до марної слави, невігластво, захланність тощо.

Так, наприклад, паразит Шершень сміється з «глупою» Бджоли, що вона працює не стільки для себе, скільки для інших, але дістає відповідь: «Нам несравненно боль-

шая забава собирать мед, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поколь умрем». «Сила» байки: «Шершень есть образ людей, живущих хищеніем чуждаго и рожденных на то одно, чтоб ѣсть, пить и протч. А пчела есть герб мудраго челоуѣка, в сродном дѣлѣ трудящагося» («Пчела и Шершень», II, 139). Характерна «сила» байки «Кукушка и Косик»: «Доброму челоуѣку всякой день праздник. Должность наша есть источником увеселенія [...] Шаслив, кто сопряг сродную себѣ частную должность с общею. Сія есть истинная жизнь» (II, 127—128). Так Сковорода ставив ідею щастя в зв'язок з індивідуальною і загальною працею. У байці «Оленица и Кабан» представник свинячого-роду обурився тим, що проста, вільна жителька гір, вітаючись, назвала його «господином Кабаном»:

«—Что ж ты, негодная подлость, столько не учтива!— вскричал, надувшись, Кабан.— Почему ты меня называеш Кабаном? Развѣ не знаеш, что я пожалован Бараном? В сем имѣю патент, и что род мой происходит от самых благородных бобров, а вмѣсто епанчи для характера ношу в публикѣ содраную с овцы кожу» (II, 141).

У цій гостросатиричній байці Сковорода затаврував процес «проламыванія сквозь заборы гражданских законов» українського панства, котре за всяку ціну, часто на основі фальшивих «родословных», пробиралося в ряди «малоросійского дворянства».

Дві із цих байок Сковорода датував. У байці 19 «Нетопыр и два птенца — горлицын и голубинин» дата є під вигаданим листом із «преисподняго міра» — «От 18 дня, апр., 1774 года» (II, 123); у байці 20 «Велблюд и Олень» дата наведена в кінці: «Сія басня писана в свѣтлое воскресеніе по полудни, 1774 в Бабаях» (II, 126), себто 20 квітня 1774 р., коли був тоді Великдень. Отже, дві байки Сковорода написав усього через день. Вивчення творчості Сковорода дає підставу думати, що писав він взагалі швидко — це є однією з ознак таланту. Переписував же твори і свої листи — повільно, дуже гарним почерком.

Сюжети байок Сковороди переважно оригінальні. Але як людина величезної культури, він творчо освоював, переказував, інтерпретував на українському національному й суспільному ґрунті міжнародні баєчні сюжети, особливо езопівські, відомі на Україні з давніх-давен¹⁴.

Як мовилося, 28 листопада 1774 р. Сковорода перебував уже в селі Липцях (нині Харківського району Харківської області). Скільки він тут жив — невідомо. Мабуть, перезимував. Слідів творчості тут виявлено мало. Він переписав чи доопрацював «Кольцо» та «Алфавит, или букварь мира» і написав три листи до В. С. Тевяшова.

Восени 1769 р. Коваленський, залишивши учителювання в Харківському колегіумі, рушив до Петербурга. Звідти він у лютому 1772 р. (II, 519) виїхав за кордон з четвертим сином колишнього гетьмана України Кирила Розумовського Львом, і в Швейцарії, в місті Лозанні, зустрівся і подружив з ученим Даниїлом Мейнгардом, котрий «столько похож был чертами лица, обращением, образом мыслей, даром слова на Сковороду, что можно бы почесть его ближайшим родственником его» (II, 519). Приїхавши 1775 р. з чужих країв та побачившись із Сковородою, Коваленський розповів йому про це, і Сковорода відтоді «начал подписывать на письмах и сочинениях своих имя свое тако: Григорій *вар* (евр. сын) Сава Сковорода, Даниил Мейнгард» (II, 519). Правда, хто був цей Даниїл Мейнгард — ближче не встановлено, і тут ще чимале поле для розшуків. Зустріч Сковороди з Коваленським сталася влітку в Харкові, а доведено це такими матеріалами.

Коваленський у біографії Сковороди пише, що той любив Харків і часто відвідував його. «Новый тамешний начальник, уезышав об нем, желал видѣть его. Сковорода

¹⁴ Детально про Сковороду-байкаря у зв'язку з розвитком цього жанру на Україні див.: Байки в українській літературі XVII—XVIII ст. Розвідка, підготовка текстів та примітки В. І. Кречотня. К., Вид-во АН УРСР, 1963.

пришов к нему по приглашенію его. Губернатор, увидя его в первой раз и, посмотря на него пристально, спросил его:

— Г. Сковорода! О чем учит библия?

— О человѣческомъ сердцѣ, — отвѣтствовал онъ (II, 520).

Новий губернатор — це генерал-майор Дмитро Автономович Норов, призначений на цю посаду іменним указом Катерини II від 10 липня 1775 р.¹⁵ Отже, він прибув до Харкова десь у липні—серпні, викликав до себе Сковороду. Тоді ж у Харкові був і Коваленський, який і записав деталі зустрічі Сковороди з новим губернатором. Ці самі біографічні відомості дали можливість розкрити ще один факт із життя Сковороди.

Між списками листів Сковороди є один (№ 114, II, 450), написаний невідомо кому, невідомо коли і не стилем Сковороди. Це — лист-прохання до високого начальника, в якому йдеться про «важнѣйшую вѣщь» для Сковороди, котру може вирішити адресат. Сковорода не знає, чи він вирішить її позитивно, але в іншому разі, пише прохач, я «лишусь навѣки моеї надежды дѣлать моему отечеству ползу». При цім Сковорода підкреслює: «Вы меня в 1-й раз изволили пред собою видѣть».

Якщо зважити, що останні слова — це повторення звістки Коваленського про виклик Сковороди новим губернатором Норовим, то ясно, що цю заяву було написано йому. Служінням «на ползу отечеству» Сковорода називав свою педагогічну працю (див. II, 424). Вона для нього, педагога «по сродности», була справді «важнѣйшею вѣщею».

Генерал-губернатор Щербинін, який «любив» Сковороду і який не дав йому праці в додаткових класах при Харківському колегіумі, був замінений тепер Норовим. Ворога Сковороди, Самуїла Миславського, який виїв його з додаткових класів, у Білгороді вже не було, — 9 лютого

¹⁵ Див.: Д. И. Багалеи и Д. П. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, т. I (XVII—XVIII вв.), X., 1905, стор. 101.

8
1774 р. його заступив Аггей Колосовський¹⁶ (перед цим понад два роки єпархія була без єпископа). Отож Сковорода і вирішив скористатися новою ситуацією.

3
Думається, всім ясно, що Сковорода просив Норова, щоб той дав йому місце вчителя в колеґіумі або, ймовірно, в додаткових класах. Час для цього був сприятливий— до 10—15 серпня якраз і відбувалося остаточне комплектування вчителів на наступний навчальний рік. Безперечно, що ідею прохання подав Сковороді досвідчений у таких справах Коваленський; він же написав і заяву, — це його стиль. Майже трагічно звучать тут слова, що на випадок відмови Сковорода навіки втратить надію приносити користь вітчизні. Нічого з наміру Сковороди не вийшло. Другий губернатор-великодержавник, креатура Катерини II, був такий самий, як і попередній. Ця заява — остання спроба Сковороди зайнятися офіційною педагогічною діяльністю.

2
56
Майже напевно, що після цієї невдачі Сковорода незабаром залишив Харків. Куди ж він рушив? Точно невідомо. Найраніший датований лист Сковороди маємо вже від 20 листопада 1778 р. з села Бурлука (нині — районний центр Великобурлуцького району Харківської області; II, 428). Де ж Сковорода перебував від осені 1775 р.?

Коваленський пише, що Сковорода, «полюбя Тевяшова (Степана Івановича.— Л. М.), воронежскаго помѣщика, жил у него в деревнѣ и написал у него сочиненіе «Икона алквіадская», которое и приписал ему в память признательности своей к дому сему» (II, 520). Як пам'ятаємо, цьому Тевяшову належала слобода Таволозька, отже, тут і жив тоді Сковорода.

Тут-таки він написав твір під назвою «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis сирѣчь Икона Алквіадская (Израилскій змій)» (I, 371). В листі-присвяті «высокомилостивому государю Степану Івановичу, господину полков-

¹⁶ Див.: П. Строев, Списки иерархов., стовп. 634.

нику его высокородію Тевяшову» є свідчення Сковороди, що книжечка ця «написана 1776 года, марта 28-го», а «поднесена в день пасхи» (I, 371). Великдень у 1776 р. був 3 квітня, отже, дві дати цілком певно говорять, що твір написано і подаровано в одному місці, себто або в Острогозьку, або в селі, що належало Тевяшову, а ним була слобода Таволозька. Сковорода також пише тут, що він дарує цей твір «ради засвідѣтельствованія благодарнаго моего сердца за многія милости ваши» (I, 377), маючи, очевидно, на увазі й давніше перебування своє у маетках Тевяшова. В усякому разі не випадкові були його зв'язки з сином Степана Тевяшова Володимиром, про які вже йшла мова.

«Икона Алквіадская» відома в згаданому автографі 1776 р. Пізніше (після 1785 р.) Сковорода зробив до твору примітки. Твір потрапив до Якова Правицького, але, як скаржився Сковорода Коваленському в листі від 26 серпня 1790 р. «Іаков мой к сей моей «Дщерѣ» простудился. Замарал в ней и мое и кому поднесена имя. Откуда сіе? Не вѣм. Сего ради пересылаю к тебѣ, другу, сей для него списанный список» (II, 387). Відомий також інший автограф, редакція 1780 р., та сім списків (I, 617—619). Отже, твір був популярний.

Але чому «простудился» до нього Яків Правицький? Чому цей етапний у філософському розвитку Сковороди твір навіть у виданні 1894 р. був надрукований лише в уривках? Тому, що містить цілу низку надзвичайно глибоких і сміливих положень Сковороди, ворожих церковній ортодоксії.

Тут Сковорода вперше формулює відому тезу про вічність матерії — «matēria aeterna» (I, 382). Він заперечує учення «божественных мистагогов», які початок усього приписували діяльності бога. Всесвіт складається з безлічі світів, центр яких перебуває всюди, а «окружія» нема ніде (I, 381). При цьому кінець одного світу є початком іншого, бо кінець і початок — це те саме: «кончится, сирѣчь начи-

нається» (I, 382); «тогда ж зачинається цыпліонок, когда пор-
тится яйцо. И так всегда все идет в безконечность» (I, 382).
Природа, отже, розвивається за своїми, притаманними їй
законами і не потребує при цьому втручання ніяких над-
природних сил. Такий погляд підривав релігійний погляд
на причинність, як на прояв «волі божої». Сковорода йшов
по шляху, котрий вів до діалектики.

У цьому творі Сковорода гостро засуджує війни, «руч-
ныя и словесныя», суперечки, ворожнечу, які роздирали
людство протягом віків і причиною яких було марновір-
ство. Тим часом причиною цього марновірства була Біблія:
«Сей седмиглавный дракон (Біблія), вод горких хлябы
изблевая, весь свой шар земной покрыл суетвѣрием» (I, 373).
Тому Сковорода знову виступає проти марновірного розу-
міння Біблії, витлумачуючи її як «мір символічний»
(I, 392). Кілька таких біблійних «байок» Сковорода і на-
магається витлумачити в символічному плані.

Сковорода особливо палко й завзято стає на захист
Епікура, Плутарха, Горация, підкреслюючи виняткове
значення пошуків істини: «Жизнь живет тогда, когда
мысль наша, любя истину, любит выслѣдывать тропинки
ея и, встрѣтив око ея, торжествует и веселится сим неза-
ходимым свѣтом» (I, 372).

Характерно, що твір цей уже не діалогічний. Це трактат.
Тут-таки й, очевидно, в цей самий час (або в 1771—
1772 рр.) Сковорода переклав твір Цицерона «О старости»
(II, 159—189). Пізніше він подарував цей переклад С. І. Те-
вяшову, заявивши, що зроблений він «здѣшним нарѣciem,
в то время, как пользовался я спокойным уединением
в домѣ Вашем» (II, 160). Переклад відомий лише в спискові
кінця XVIII ст. (II, 578).

Далі у творчості Сковороди настає глибока пауза. Як мо-
вилось, в листопаді 1778 р. він жив уже в селі Бурлуці (Ве-
ликому Бурлуці), котрє належало Якову Михайловичу До-
нець-Захаржевському. Звідси він написав листа до Івана Гри-
горовича (очевидно, Диського) 20 листопада 1778 р. (II, 428).

Зимою, очевидно, 1778—1779 р. Сковорода перебрався до своїх давніх приятелів Соцальських у село Гусинку, де він жив ще в 1770 р. Відтепер аж до 1792 р. Гусинка буде, як і сусіднє село Маначинівка (Моначинівка; нині—Гусинської сільради) та Бурлук, основним місцем осідку Сковороди, звідки він вирушав у ближчі чи дальші мандри. (На поданих у цій книжці картах позначено лише ті сквородинські місця і маршрути, про які виявлено документальні дані).

3 Гусинки 1779 р. Сковорода написав три листи: 19 лютого до найбільшого харківського купця Артема Дорофійовича Карпова¹⁷ (II, 428—430); 21 лютого і 10 травня — до Василя Михайловича Земборського в Харків. Очевидно, листів було більше, але вони невідомі.

Восени 1780 р. Сковорода, мабуть, тривалий час жив у Сіннянському Покровському монастирі, розташованому за 7 верст від села Сінного (нині — Богодухівського району Харківської області). Ігуменом тут був тоді, як свідчить Сковорода, його брат, відомий нам Іустин Звіряка (I, 403). Тут було написано «Піснь 30-ю» з «Сада божественных пісней», як про це говорить сам Сковорода: «Сложена во время открытия Харковского намѣстничества, когда я скитался в монастырь Сіннянском» (II, 57). Намісництво було відкрите 29 вересня 1780 р.¹⁸

«Піснь 30-я» завершує цикл «Сада божественных пісней». Тому вона є ніби підсумковою. Сковорода знову повертається до теми швидкоплинності людського життя, яку він уперше підніс ще в перекладі грецького двовірша, під час перебування в Троїце-Сергієвій лаврі 1755 р. Тепер ця тема звучить справді як фінал:

---

¹⁷ Про встановлення цього прізвища див.: Леонід Махновець, Про атрибуцію і хронологію листів Сковороди. — «Радянське літературознавство», 1972, № 10, стор. 40—41.

¹⁸ Див.: Г. П. Данилевський, Григорий Саввич Сковорода..., стор. 58.

Прямая ты, жизнь.
Не красна долготою, но красна добротою,
Как пѣснь, так и жизнь (II, 56).

Нарешті, тут Сковорода поетично формулює кредо справді «сладкої життя», як він її уявляв, і своє ставлення до того неминучого, що рано чи пізно приходить до всіх:

Хочеш ли жить в сласти? Не завидь нигдѣ.
Будь сыт з малой части, не убойсь вездѣ.
Плюнь на гробныя прахи и на детскія страхи;
Покой — смерть, не вред.
Так живал афинеискій, так живал и еврейскій
Епикур — Христос (II, 57).

Звичайно ототожнення Христа з давньогрецьким філософом-матеріалістом Епікуром, мораль якого була спрямована проти релігійної моралі, звучить вищою мірою єретично. Але в Сковороди було поєднання обох начал. «Метою життя, за Епікуром, — сказано в УРЕ, — є розумна насолада, свобода від страждань тіла і душі. Щоб життя людей було щасливим, потрібно звільнити їх від страху перед смертю та богами»¹⁹. Такого погляду й дотримувався Сковорода все життя.

Тоді-таки Сковородою була написана «Книжечка о чтеніи священнаго писанія, нареченна жена Лотова» (I, 403—437). Даруючи цей твір Коваленському, Сковорода десь 1788 р. в супровідному листі писав: «В самом открытіи намѣстничества Харьковскаго, во время непрестанных осѣнных дощей, прогоняя скуку, написал я сію книжицу в монастырѣ Сѣніянском» (I, 403). Вона не дістала схвалення ігумена: «Брат мой, Іустин Звѣряка, бывый тогда игуменом, не могъ чувствовать вкуса в *Женѣ моей Лотовой*» (I, 403). Не виключено, що таке негативне ставлення Іустина було причиною того, що Сковорода тоді її не закінчив, і довго не міг закінчити. Навіть 6 березня 1787 р. він послав її Якову

¹⁹ УРЕ, т. 4, К., 1961, стор. 511.

Правицькому без кінця (II, 401). З останніми двома розділами («примѣтою» 6 і 7) Сковорода лише в 1788 р. надіслав її Коваленському, як уже згадувалося. Твір цей відомий в одному автографі і п'яти списках (I, 625—626).

Як видно із заголовка, Сковорода своєю книжечкою намагався пояснити, що читати і розуміти Біблію слід лише в символічно-алегоричному, а не буквальному смислі. Такі біблійні історії і факти, як Лотова пиятика, Давидове перелюбство, багатство Іова, сприйняті буквально, можуть послужити лише «діаволськими сѣтями» (I, 408). Твір справді не належить до кращих у творчій спадщині Сковорода.

Де зимував Сковорода 1780—1781 р. — невідомо. Або в цьому самому монастирі, або в Бабаях, бо тут же Сковорода написав діалог «Бесѣда, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко» (I, 162—186). Твір цей відомий у автографі (папір має філіграні «1781»), та у двох списках (I, 599). Прямого датування діалог не має, але воно, крім даних філіграней, встановлюється так.

Сковорода, як знаємо, у своїх творах давав непряме датування, а також виводив серед дійових осіб реальних людей, у тім числі себе. В цьому діалозі виступають Михаїл, Даниїл, Ізраїль, Фарра, Наеман, Даниїл — це сам Сковорода. Чому? Тому, що про це свідчить характер висловлювань цього персонажа, як провідного (хоча Сковорода своє «я» надавав і деяким іншим персонажам), а також тому, що після 1775 р. він справді називав себе Даниїлом (Мейнгардом).

Але для атрибуції часу і місця написання цього твору важливим насамперед є те, що один із персонажів має ім'я Наеман. Тим часом саме в Бабаях жив Наеман Петрович, «Наеман Бар-Петр», можливо, священик, але напевне єврей-вихрест (бо *бар, вар* — по-єврейськи означає *син*); сам Сковорода його називає «иноплемеником»²⁰.

²⁰ Див.: «Філософська думка», 1971, № 6, стор. 92.

Йому Сковорода пізніше неодноразово передає привіт у листах до Правицького (II, 392, 395, 397, 399, 401, 405) зі словами «О Наеман, Наеман! И тебѣ, друже мой, тут же духом истинны лобызаю» (II, 395); «Цѣлуй любезнаго Наемана Петровича и всю нашу братію» (II, 401) тощо.

Отже, в Бабаях була тоді ціла група людей, «наша братія», яких цікавив «дух истинны». Тут велися серйозні розмови на різні теми, і саме ці розмови, творчо трансформовані Сковородою, маємо в даному діалозі. Що саме так працював Сковорода, — ми вже знаємо. Але в тексті маємо також виразну вказівку на час написання твору (крім даних філіграней, ще раз повторимо).

У діалозі виступає персонаж на ім'я Фарра, який говорить, що він «мальчиком пѣвал» пісню зі словами

Сирен лестный окіана!
Гласом его обаянна,
Бѣдная душа на пути
Всегда желает уснути,
Не доплывши бѣрега (I, 164).

Ці слова — із «Пѣснь 14-й» (II, 26—27) Сковороди, про яку йшла мова вище і яку автор цих рядків датував липнем — серпнем 1762 р. (див. стор. 172). Отже, раніше цього часу Фарра «Сирен лестный окіана!» знати і співати не міг, і саме в цей час він був одним із близьких друзів-учнів Сковороди. У діалозі Фарра виступає як наймолодший співрозмовник. «Младенцем» його називає Наеман (I, 166), але навколо нього, його думок, турбот і розвивається весь діалог. Видно, що він відбувався у нього вдома (I, 176). Фарра говорить, що він плаває «по морю сему», себто по морю «свѣтлыя страны», або житейському, уже «пятнадесятое лѣто» і вже «достигох ко пристанишу тихому» (I, 185). «Достигох» — старослов'янська форма, дуже характерна в устах священика.

Усі ці дані приводять до висновку, що Фарра — це Яків Правицький. Стає ясним, чому він «мальчиком» спі-

вав «Сирен лестный окіана!», — Сковорода тоді щойно написав цю антицарську пісню. «Пятнадесятое лѣто» плавання Якова Правицького по житейському морю припадало саме на 1781 р., бо навчання він закінчив, як пам'ятаємо, влітку 1766 р. і пішов працювати. В 1781 р. Правицькому йшов сороковий рік, тому природна його скарга: «А мои очи день от дня слабѣют» (I, 162), — далекозорість у людей з нормальним зором розпочинається, як відомо, саме в цьому віці. Здоров'я ж Якова Правицького було, очевидно, взагалі не дуже міцним, і він тут же говорить: «Не чаю прожить ни 20 лѣт» (I, 162). Побожування його справдилися, він 20 років не прожив. У спискові учнів класу поетики за 1796 рік числиться «села Бабаев Архангелской церкви *умершаго* (підкр. наше. — Л. М.) священника Іакова сын Григорій Правицкій», що мав 12 років, а вступив до колегіуму 19 жовтня 1793 р. (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 692—X, оп. 1, од. зб. 2178). Він був «отличнаго понятія, прилѣжен и нравов прекрасных», — можливо його дечому навчав і Сковорода.

Чому ж цей твір називався «Бесѣда, нареченная двое», хоча в ній брало участь п'ять чоловік (хто такий був Михаїл та Ізраїль, крім трьох відомих нам співрозмовників, не встановлено)? Тому, що й цей діалог був присвячений темі пізнання, і в ньому Сковорода знову підносить тезу про те, що слід розрізнити сутність і явище: «Мір и мір, тѣло и тѣло, человекъ и человекъ, — двое в одном и одно во двоих, нераздѣлно и не слитно же» (I, 175). Зокрема істинна сутність людини, за образною дефініцією Сковороди, в її серці: «Сердце есть корень и существо. Всяк есть тѣм, чіе есть сердце в нем. Волчье сердце есть родной волк, хотя лице и не волчье» (I, 182). Тема ця розвивається в діалозі на різні лади, з різними прикладами.

Тоді ж, у 1781 році, Сковорода рушив із Бабаїв до Таганрога. Про це є свідчення Коваленського в листі до Сковороди, написаному з Петербурга 18 лютого 1782 р., що Коваленський одержав від нього листа з Таганрога

(II, 537). Отже, у цей час Сковорода був там. Гесс де Кальве, який особисто знав Сковороду, пише, що той розповідав йому про цю подорож, котра тривала більше року²¹.

Сковорода вирушив у дорогу, треба думати, ще влітку 1781 р. Розуміється, що він подався по добре освоєній дорозі, яка вела на Кавказ: Бабаї — Зміїв — Балаклія — Ізюм — Слов'янськ — Бахмут — Ровеньки — Таганрог²². Що це був саме цей маршрут — маємо підтвердження в притчі «Убогий Жайворонок», створеній восени 1787 р. (I, 515) де Сковорода пише: «В селі Ровенках прекрасную слышал я пословицу: «Не ївши — легше, поївши — лучше» (I, 517; тут ці слова говорить Салакон, але це суті справи не змінює). Нині Ровеньки — місто Ворошиловградської області.

Коваленський серед тих монастирів, у яких жив Сковорода, згадує Святогорський (II, 520). Сюди 1765 р. був ненадовго висланий на посаду архімандрита друг Сковороди по Харківському колегіуму Лаврентій Кордет²³. Отже, можливо, що тоді Сковорода жив тут деякий час. Адже монастир цей розташований поблизу Сіверського Дінця, за 30 верст від міста Ізюма, якраз по дорозі на Таганрог. Майже напевне, що під час своєї річної подорожі Сковорода і зробив був тут тривалу зупинку. Архімандритом цього монастиря в 1770 р. став давній знайомий Сковороди Феофан Федоровський, переведений сюди з Курязького монастиря²⁴, а в цьому монастирі Сковорода й жив у 1767 р. У Святогорському монастирі Федоровський архімандритствував до самої смерті 1784 р.

²¹ Див.: Г. Гесс де Кальве, И. Вернет, Сковорода, український філософ..., стор. 115.

²² Встановлюючи цей та попередні маршрути, автор користувався «Новой генеральной дорожной картой Российской империи», 1803, а також книгою: А. С. Кудрявцев, Очерки истории дорожного строительства в СССР (Доктябрьский период). М., Дориздат, [1951], де між сторінками 80 і 81 та на стор. 109 є карти дорожніх маршрутів XVII—XVIII ст.

²³ Див. П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 971.

²⁴ Там же, стовп. 972.

До Таганрога Сковорода подався тому, що там жив і працював брат Михайла Коваленського Григорій (II, 537, 440—442). За свідченням того самого Гесс де Кальве, тоді Григорій Коваленський зібрав гостей, які хотіли познайомитися з філософом, але Сковорода зігнував цю урочистість. Можливо. Тільки розповідь про те, що він сховався у хлів і там лежав на закритому возі («кибитке»), поки всі не розійшлися, мало підходить до образу розумного Сковорода, який умів поважати себе.

Яким шляхом Сковорода повернувся назад — сказати важко. Швидше всього тим самим. Але до Харкова була інша, теж освоєна дорога: Таганрог — Маріуполь — Оріхів — Олександрівськ — Катеринослав — Новомосковськ — Костянтиноград — Мерефа — Харків. Не виключено, що Сковорода рушив і по цій дорозі. Відомо, що Григорій Коваленський їхав до Петербурга з Таганрога через Катеринослав і Харків (II, 462).

Восени 1782 р. Сковорода був у Гусинці. Недавно знайдено його листа із «Гусинського лїса», датованого 3 жовтня 1782 р. Адресат невідомий, але атрибуція показала, що він написаний Якову Правицькому²⁵.

У 1783 р. Сковорода жив у Бурлуці I, як видно, деякий час у Бабаях. Надсилаючи Михайлові Коваленському свій новий твір «Брань архистратига Михаила со сатаною о сем: легко быть благим», Сковорода додає до нього свій супровідний лист, передмову, датовану «Іюня 19, 1788-го года» (I, 439), в якій свідчить, що «Брань» ця «написанна в 1783-м лїтї»; при чому він «сію книжечку начал в Бурлуках, кончил в Бабаях» (I, 438). Первісно твір присвяти, розуміється, не мав і заголовок його був такий: «Борба и прѣ о том: претрудно быть злым, легко быть благим» (I, 440). Потім перед присвятою автор дав новий, існуючий

---

²⁵ Див.: Леонід Махновець, Про атрибуцію і хронологію листів Сковороди. — «Радянське літературознавство», 1972, № 10, стор. 44.

заголовок, зробив деякі додатки в тексті та примітки. Крім автографа відомі ще два списки твору (I, 627—628).

Твір цей — своєрідний у жанрово-художньому відношенні. Тут ведуть «брань» і розмови не реальні особи, а надприродні істоти — архангел Михаїл, його соратники Гавриїл, Рафаїл, Уріїл та Варахіїл, які долають Сатану та іншу нечисту силу. Наприкінці твору Сковорода пише: «Сіє видѣніє аз, старец Даниїл Варсава, воистину видѣх. Написах же во просвѣщеніє невѣждам» (I, 469) та во славу святих людей.

Отже, навряд чи можна сумніватися, що в основу цього твору було покладене якесь видіння Сковороди. Але вся суть у тому, що він його написав. Подібне Сковорода вже робив, записавши свій «Сон» у Кавраї 24 листопада 1758 р. Тоді, як і тепер, він використав цю обставину з критично-викривальною метою. З високої обсерваторної точки зору ангелів Сковорода дивиться на землю, щоб виявити тут і затаврувати тих, що гоняться за багатством, лицемірять, обманюють тощо. Так «привиджується» Сковороді пісенька, яку співає багач:

Пусть я во свѣтѣ скверн — только бы был богат.
Днесь не в моду совѣсть, но злато идет в лад.
Как нажил, не спросят, только б жирный был грош.
Сколь богат, столь всѣм брат, и честен и пригож (I, 452).

Особливо їдко висміює тут Сковорода захланне чернецтво, даючи надзвичайно колоритну картину їх пілігримства:

«— Ба, ба, ба! Кое странное сіє вижу позорище! — возопил, как молнія, нечаянно Варахіил. Пятерица чело-вѣков бредут в преобширных епанчах, на пять лактей по пути влекущихся. На головах капишоны. В руках не жезлы, но дреколіє. На шеѣ каждому по колоколу с веревкою. Сумами, иконами, книгами обвѣшенны. Едва-едва движутся, аки быки, парохіалный колокол везущи. Вот развѣ прямо труждающіся я обремененны! Горе им, горе!» (I, 454).

І вже зовсім цинічна їхня пісня, де ці лицеміри просять одного: «Даждь нам богатство всѣх яззык» (I, 455).

Думається, що тоді ж, у 1783 р., в Бабаях Сковорода написав і наступний свій твір «Пря бѣсу со Варсавою». Твір цей дати не має, але недавно знайдено автограф²⁶, написаний на папері, де видніються філіграні «1781». Отже, раніше твір написаний бути не міг ніяк. Він був, як видно, мало популярний. Відомий лише один його список, і сам Сковорода не згадує його серед своїх творів.

З попереднім твором що «Прю» зв'язує жанрова єдність. Сковорода використав образну форму диспуту Варсави з надприродною істотою — Даймоном, Сатаною. Отже, цю форму Сковорода іще не вважав творчо вичерпаною. Оскільки ж у творі згадується,— хоча могло б і не згадуватися,— те, що Сковорода подарував байки Панасові Панкову, то це наводить на думку, що твір і був написаний у Бабаях. Байки були подаровані в Бабаях, природно, що в обставинах того самого місця Сковорода про це й згадав. І в цьому творі Сковорода виступає як викривач тогочасних суспільних умов, тогочасного життя, заявляючи, що «весь мір полон татей и разбойников» (I, 482). «Зависти, грабленіє, тяжбы, татьбы, убійства, хулы, клеветы, лицемѣрія, лихоимства, любодѣянія, студодѣянія, суевѣрія... се всеродный потоп ноевскій верх, влас и главу подавляющій» (I, 482).

1784 рік застає Сковороду в Ізюмі. У кого він тут жив — невідомо. Але відомо, що звідси він написав 5 січня 1784 р. листа в Харків до купця Степана Микитовича Курдюмова. Тут уперше в листах Сковороди з'являються рядки, які тяжко читати. Старий, знесилений, самотній, він просить допомоги. І ви, читачу, зверніть увагу, як він просить: «Уже пройшла половина зими, а тулупчик ваш коснит. Аще угодно богу и вам, пришлите чрез Троф. Михайловича, аще же ни, господня воля да будет! По крайней мѣрь,

²⁶ Див.: «Філософська думка», 1971, № 5, стор. 95.

пришлите маленькій внутренній замочек, каковы бѣвають в гусляхъ» (II, 436). Можна собі уявити, як принижено почував себе гордий, сповнений гідності Сковорода, пишучи ці слова прохання, нагадуючи багатієві про невиконану обіцянку.

Восени 1784 р. Сковорода все ще, мабуть, перебував в Ізюмі. Сюди Коваленський написав йому листа з Петербурга 14 вересня 1784 р., повідомляючи, що через Ізюм буде їхати на Кавказ Василь Степанович Томара і може взяти з собою туди Сковороду, якщо Сковорода захоче (II, 538). Сковорода не захотів.

Восени 1785 р. Сковорода написав «Пѣснь 29-ю» з «Сада божественныхъ пѣсней»:

С Чолнок мой бури вихр шатает,
Се в бездну, се выпрь вергает! (II, 54).

Під піснею хронологічна довідка: «Сложенна 1785 года, сентемвр, 17 дня, в селѣ Великом Бурлукѣ» (II, 55).

3 жовтня 1785 р. Сковорода написав листа Якову Правицькому в Бабаї, перебуваючи вже в Маначинівці (II, 393—396). Скаржитися: «Чому ж замовк наш Михайло? Він не пише, не надсилає окулярів або скрипочку». Тим часом Коваленський 7 жовтня 1785 р. вислав йому листа і «слоновой кости бѣлый флейттраверс (поперечну флейту. — Л. М.), которым, — пише він, — желаю забавляться с тѣм сердечнымъ удовольствіем, котораго Вы достигли рѣдкими трудами Вашими и каковаго ищем мы всѣ суетніи» (II, 539).

У 1786 р. Сковорода написав три листи до Якова Правицького з Маначинівки: 6 березня (II, 448), 20 березня (II, 396—397) і 25 квітня (II, 397—399). З перших двох дізнаємося, що в січні — березні Сковорода тяжко хворів: «Два мѣсяцы огневица свирепствовала во мнѣ. Начало и отецъ ея — проклятыхъ московскихъ печей чадъ» (II, 397). В листі від 20 березня Сковорода просить Правицького: «Цѣлуйте такожде духовную матеръ мою, игуменію Марфу. Писать обльнился к ней» (II, 397).

Ігуменя Марфа, як вдалося встановити, — це Марфа Авксентьева (очевидно, з роду того Авксентьева, у якого Скворода з осені 1774 р. жив у селі Липцях, II, 427). В 1764—1777 рр. вона була ігуменею Хорошевського Вознесенського монастиря (за 15 верст від Харкова на південь), а потім на покої²⁷. Якщо де-небудь збереглися архіви цього монастиря і якщо Марфа туди передала листи Сквороди, — їх варто шукати.

Весь 1787 рік Скворода прожив у Гусинці (тут не беруться, звичайно, до уваги короткотермінові поїздки чи подорожі пішки). 18 січня, 6 березня, 7 жовтня він написав три листи Якову Правицькому в Бабаї (II, 399—403); 23 січня — лист до Івана Васильовича Земборського (II, 437—439), а 7 грудня («Decembr., Die Ambrosij sanctii» — день святого Амбросія медіоланського припадає на 7 грудня) — до Якова Михайловича Захаржевського (II, 439).

Цього ж 1787 р., розуміється, в Гусинці, Скворода написав два свої знамениті твори-притчі — «Благодарного Еродія» та «Убогого Жайворонка».

Перший твір має присвяту Семену Никифоровичу Дятлову із свідченням Сквороди: «Соплел я в сіє 1787-е лѣто маленькую плетеницу, или корзинку, нареченную «Благодарный Еродій» (I, 489). Наприкінці присвяти дано ще точнішу хронологічну вказівку про час створення «книжицы»: «Она совершилася в первую квадру первья луны осѣнняя» (I, 490), — це означає 8 вересня 1787 р. Відомий автограф цього твору (з присвятою) й один список.

✓ «Благодарный Еродій» — твір зовсім нової для Сквороди-філософа теми, але природної для нього як педагога. Педагог і мудрець-наставник за покликанням, Скворода велику увагу приділяв (практично і теоретично) вихованню працелюбного, чесного, скромного, морально чистого члена суспільства, здорового духом і тілом. Оскільки людина добра од природи, то «рожденного на добро —

²⁷ Див.: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 970.

4
2
U
Г
Р
но

нетрудно научить на добро» (I, 495), — підкреслював він у цій філософсько-етичній притчі. Роль вихователя-вчителя повинна полягати в тому, щоб не ламати природні нахили учня, а сприяти їх розвитку: «Яблони не учи родить яблука: уже сама натура ее научила. Огради только ее от свиней, отрѣжь волчцы, очисти гусень, отврати устремляющуюся на корень ея урыну и протчая. Учитель и врач — нѣсть врач и учитель, а только служитель природы, единственныя и истинныя и врачебницы и учительницы» (I, 496). Освіту повинні одержувати не лише панівні класи, а всі люди. Тим часом саме панське виховання, яке відіплювало аристократично-космополітичних перевертнів, формувало соціально-моральних потвор і дурнів, викликало найгостріший осуд Сковороди.

У «Благодарному Еродію» головним об'єктом осміяння є «госпожа Пишек» (власне, Пітек — мавпа) У розмові з Еродієм (Лелекою), «простим птахом», Пішек виявляє свою панську глупоту і недотепність. Вона захоплюється «славними училищами, в коих всеязычныи обучают попуган» (I, 492), — їдкий випад проти навчальних закладів, де чужоземний набрид навчав паненят модно заїкатися усіма мовами і нехтувати рідною. Основне достоїнство панської науки — що вона дорога і може «вдруг» робити мавпенят «умницями», які вміють крутити «блонды и пукли с кудрями», прагнуть доп'ясти «чинок», завжди мають на умі «грунтик», «империалик»; така «питливая півявица» навчається «помалу-малу насосать себѣ многого добраца» (I, 502). Виховання паразитів, що зневажали мисль, труд, а поклонялися зовнішньому блискові, череву і прагнули тільки «ссати», мусило привести «пітеків» до неминучого краху. Цим і закінчується притча.

Наприкінці її Еродій (Лелека), летючи вгору, співає пісню:

Соловечку сватку, сватку!
Че бывал же ты в садку, в садку?

Чё видал же ты, как сѣют мак?
Во так, так! Сѣют мак (I, 513).

Це — один із зразків того, як Сковорода використовував народні твори. Бо послуговування народною образністю, прислів'ями, приказками тощо — це була стихія Сковороди²⁸. Цікаво, що, наводячи цю пісеньку, Сковорода пише: «Сію пѣсеньку мальчики, составив лик, сирѣчь хор, или коровод, домашніи его пѣвчи во увеселеніе спѣвали святому блаженному епископу Иоасафу Горленку» (I, 513).

Ця звістка — дуже інтригуюча. Вона показує, що Сковорода сам слухав хор цих хлопчиків, знав, напевне, й Іоасафа Горленка. Але де чув? Коли? Автор спеціально вивчав це питання, але певних висновків не дійшов. Швидше всього це було під Лубнами, у Мгарському монастирі, недалеко від села Чорнух, де Горленко перебував ігуменом з 7 липня 1737 р. (висвячений на це місце 24 червня) до 5 червня 1748 р., бо після цього він уже став єпископом білгородським (де й помер 10 грудня 1754 р.)²⁹, а туди до 1754 р. навряд чи добирався Сковорода.

1787 р. в Гусинці Сковорода написав притчу «Уборій Жайворонок», яку присвятив «любезному другу» Федору Івановичу Диському. В листі-присвяті теж є вказівка на час написання твору — «1787-го лѣта, в полнолуніе послѣднія луны осенія» (I, 515), себто 13 листопада 1787 р. Ні автографа, ні жодного списку цього твору не виявлено, хоча в 1861 р., коли твір уперше надруковано, існувало ж якесь джерело (I, 632—633).

В «Убогом Жайворонкѣ» зображено уже зрілий «про-

²⁸ Див. про це спеціально: І. В. Іваньо, Прислів'я та приказки у творах Г. С. Сковороди. — «Українська мова та література в школі», 1964, № 8, стор. 29—33; його ж, Григорій Сковорода і народна пісня. — «Народна творчість та етнографія», 1965, № 1, стор. 81—90.

²⁹ Див.: Святитель Иоасаф Горленко, епископ белгородский и обоянский. Материалы для биографии, собранные и изданные Н. Д. Жеваховым. Часть II. Святитель Иоасаф и его сочинения. К., 1907, стор. 172—178.

дукт» панського вихованця — тетервака Фридрика Салакона («Салакон есть еллинское слово, значит нищаго видом, но лицемѣрствующаго богатством фастуна, — пояснював Сковорода. — Сих лицемѣров преисполнен мир». — I, 516). У нього і хвіст і «хохол» «новомодными дуклями и кудрявыми раздуты завертасами» (I, 516). Такими ж «завертасами» характеризується і його внутрішнє єство — зажерливе, лицемірне. Його цинічний монолог на адресу «влюбленного в нищету святу» жайворонка Сабаша, що живе простим, скромним життям, є своєрідною квінтесенцією ідеології і поглядів панівних класів.

«Не тронь-де чуждаго...» Как не тронуть, когда само в глаза плывет? По пословицѣ: На довца звѣрь бѣжит. Я ведь не в дураках. Черепок нашол — миную. Хлѣб попался — никак не пропушу [...] Нынѣ, когда нищ, тогда и бѣдняк и дурак [. . .] Будь ты каков хочешь в нутрь, хотя десятка шибениц достоин, что в том нужды? Тайная бог вѣсть. Только бы ты имѣл добрую славу в свѣтъ и был почетным в числѣ знаменитых людей, не бойся, дерзай, не подвижишься вовѣк? Не тот прав, кто в существовѣ прав, но тот, кто вѣдь не прав по истѣ, но казаться правым умѣет и один токмо вид правоты имѣет, хитро лицемѣрствуя и шествуя стезею спасительных оных притчи: концы в воду. Вот нынѣшняго свѣта самая модная и спасительная премудрость!» (I, 517—518).

Салакон виступає колоритним типом «мадоросійскаго дворянина», що його так добре знав Сковорода. Примушуючи Салакона «самовивертатися», Сковорода показував розлічне, хижачьке, аморальне нутро «тетерваків».

Притча закінчується довгою, у формі запитань і відповідей, «Пісней Рождеству Христову о нищѣтѣ его». Цікаво, що зовсім недавно знайдено список цієї пісні з нотами, і можливо, що мелодія її була створена Сковородою³⁰.

³⁰ Див.: Микола Боровик, Іван Іванько, Новознайденний музичний твір на слова Григорія Сковороди. — «Народна творчість та етнографія», 1971, № 2, стор. 67—70.

До 1787 р., коли Катерина II поверталася через Харків зі своєї скандальнозвісної «потьомкінської подорожі» на Україну, відносять легенду, ніби вона через Потьомкіна послала запрошення Сковороді переселитися в столицю. Сковорода ж, який сидів край дороги, де ходила вівця господаря, у котрого він жив, вислухав, мовляв, запрошення, передане через гінця і відповів: «Скажете матушкѣ царицѣ, что я не покину родини...

Миѣ моя свирѣль и овца
Дороже царского вѣнца!»³¹

Звісно, що це тільки вигадка. Слово царя чи цариці було законом. Коли б справді Катерина II захотіла мати в Петербурзі Сковороду, то його туди притягли б силою, — один раз уже його так туди забрали були. Але остаточно розвіюється ця легенда тим, що наведені віршовані слова — це слова із перекладу «Книжечки Плутарховой о спокойствіи души»: «Ни на скиптр, ни злат вѣнец промѣняю сих овец...» (II, 199). Написав же Сковорода ці слова незадовго до «1790 года, апрѣля 13» (II, 191). Не кажемо вже про те, що в легенді двовірш сформульовано так, ніби Сковороді пропонували корону.

1788 р. Сковорода жив у Гусинці, а потім у Бурлуці. З Гусинки він 10 червня написав листа С. І. Тевяшову (II, 440; тут він помилково приписаний А. В. Черткову); 19 червня — лист-присвяту до «Брани архистратига Михаила со сатаною», надісланий Коваленському (I, 438—439); 4 серпня — лист до Якова Правицького (II, 403—407), відісланий уже з Бурлука (II, 408). З Бурлука Сковорода написав 23 вересня листа до Григорія Івановича Коваленського в Таганрог, на звороті якого був також лист до Олексія Базилевича (II, 440—443). 31 грудня написано листа Якову Правицькому з поганими перед-

³¹ Див.: Г. П. Данилевский, Григорий Саввич Сковорода..., стор. 39, а також: А. Ніженець, На зламі двох світів..., стор. 197—199.

чуттями: «Аще господь восхощет и не возмет. . . (тут папір пошкоджений) Гдѣ и когда умрѣть?» (II, 407—408).

1789 рік. Жодного датованого документа Сковороди (крім уже згаданого підозрілого листа до Кониського від 5 травня 1789 року, про який повідомляв Хиждеу, і якого ніхто більше не бачив).

Жив Сковорода в цей час у Бурлуці. Думається, що саме в цьому році Сковорода наполегливо працював над своїм останнім твором — «Діалог. Імя ему — Потоп зміин». У листі-передмові до цього твору, написаній Коваленському з Гусинки «1791 года, авг. 16» (I, 533), Сковорода повідомляє: «Я сію книжечку написал в Бурлукѣ, забавляя праздность. Она украдена. Но я, напав на список, исправил, умножил и кончил» (I, 533). Цей закінчений варіант-автограф зберігся. Останні дві глави його — це дещо перероблені твори «Убуждшеся, видѣша славу его» та «Да лобжет мя от лобзаній уст swoich!», про які йшла мова попереду. Дійшло також шість списків твору (I, 633—634).

Закінчуючи мову про твори Сковороди, автор повинен зробити ще таке, дуже важливе зауваження. Основна маса його автографів і частина давніх списків нині зберігається в рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (фонд 86). Ними й користувався автор. Окремі автографи Сковороди зберігаються в Москві («Алфавит, или букварь мира» та ін.), Ленінграді (листи до Правицького та ін.), Празі (лист до Правицького). Давні списки його творів є в Румунії, в бібліотеці Ясського університету, в США, в Кембріджі, в бібліотеці Гарвардського університету ощо. Дванадцять акуратно переплетених книг його творів зберігаються в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР у Києві (шифр 326 Л, 1—12). При цьому чотири з них належать до ХІХ ст. і зроблені різними почерками, а вісім — одним на папері з філігранями «ЯМВСЯ» (Ярославська мануфактура Василя Савича Яковлева) і мають навіть в кількох

випадках філіграні-дати — 1781, 1784, 1788. Це — «Басни Харковскія», «Бесѣда, нареченная двое», «Брань архистратига Михаила со Сатаною», «Діалог, или разглагол о древнем мірѣ», «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», «Разговор пяти путников», «Асхань», переклад твору Цицерона «О старости». Їх колись вважали за автографи (Д. І. Багалій та ін.), у виданні творів Сковороди 1961 р. вони числяться, як списки. Автор вивчав їх. Почерк цих творів дещо нагадує руку Сковороди. Можливо, що це або його автографи (бо папір же цих книг ще часів життя Сковороди), або хтось дуже вже вміло імітував його почерк, і саме почерк 80-х—90-х років. Щоб встановити, чи автографи це чи ні, потрібна кваліфікована графологічна експертиза.

У творі «Потоп зміин» вивершено філософську концепцію Сковороди про дві «натури» світу — матеріальну і духовну, або «матерію» і «форму», причому активним, рушійним началом Сковорода вважав «форму», ідею, мисль, повторюючи твердження ідеаліста Платона, що матеріальна природа, світ — це лише «преходящая сѣнь» ідей (І, 539). Поряд із ученням про «дві натури» Сковорода тут остаточно сформулював свою оригінальну, хоча теж ідеалістичну в основі, теорію «трех миров». Один світ — це безконечний всесвіт, що складається з безлічі світів, «великій мир», або макрокосм. «Другіи два суть частнии и малыи мыры. Первый — мікрокосм, сирѣчь — мырик, мирок, или человек. Второй мир — символичный, сирѣчь библия» (І, 536). Кожен такий «мир» має згадані дві «натури» — зовнішню — матеріальну і внутрішню — духовну.

Учення про «три мыры» розвивалося у Сковороди поступово, воно досить несподіване і навіть химерне з погляду логіки, але виникло не випадково. Воно є свідченням і виразом тієї грандіозної ломки феодально-релігійної ідеології у XVIII ст., що відбувалася під натиском насамперед раціоналізму та матеріалістично-природничих ідей, виразом ідейних суперечностей свого часу. Ці суперечності

проявлялися і в свідомості, поглядах і намірах Сковороди. Так, у цьому останньому творі він знову віддає багато сил, щоб символічно тлумачити ті чи ті фантастичні, ірреальні твердження і розповіді Біблії.

У 1790 р. Сковорода продовжував жити в Бурлуці. Звідси написано 10 червня листа до харківського купця Єгора Єгоровича Урюпіна, з якого видно, що перед цим «седмицу» Сковорода перебував у нього, напевно в Харкові. На звороті цього листа — лист до Петра Федоровича Пискунівського, харківського аптекаря, з яким дружив і в домі якого, — за свідченням Івана Вернета, котрий особисто знав Сковороду, — бував Сковорода³² (II, 443—444). До Урюпіна-таки написаний був інший лист, який у публікації (II, 444—446) має дату «июля 2 дня», але в самому тексті Сковорода пише: «Нынѣ течет первая четверть небесныя луны аугуста» — отже цей лист написаний 2 серпня.

У Бурлуці ж, як згадувалося, Сковорода десь навесні 1790 р. переклав «Книжечку Плутархову о спокойствіи души» (II, 190—208), яку присвятив «1790 года, апрѣля 13» власникові Бурлуків «высокомилостивому государю Якову Михайловичу его высокоблагородію Донцу-Захаржевскому».

Слід відзначити, що, примушений перебувати в тих чи інших ділчих, Сковорода зовсім не був схильний підтакувати їм у їхніх безчинствах і пороках. Перечислюючи панів, у котрих жив Сковорода, Коваленський пише: «Иногда жил у кого-либо из сих и других, совершенно не любя их пороков», а для того, щоб переконувати їх не робити зла, і «примѣром жизни заставитъ любить добродѣтель» (II, 520). Навряд, чи в нього це виходило належним чином у кожному випадку. «Впрочем, — продовжує далі біограф, — во всѣх мѣстах, гдѣ жил он, избирал всегда уединенный угол, жил просто, один без услуги» (II, 520).

³² Див.: Г. Гесс де Кальве, И. Вернет, Сковорода, украинский философ., стор. 121.

Так Сковорода завжди ставив бар'єр між собою і панамі, тому що усвідомлював свою долю, як долю голяка, а своє життя не відрізняв від життя знелолених і пригноблених.

Осінь 1790 р. застала Сковороду в селі Іванівці (нині — село Сковородинівка Великогородзянської сільради Золочівського району Харківської області), що належала Андрієві Івановичу Ковалевському.

Звідси 26 вересня 1790 р. Сковорода написав надзвичайно цінного листа — своєрідний заповіт. У цьому листі він подає реєстр своїх творів (правда, не всіх), оригінальних і перекладних, зірочками відзначає, які з них він вважає кращими, дає відомості, у кого зберігаються його писання (у Якова Правицького, Федора Диського, Степана Тевяшова, Олексія Сошальського, Якова Захаржевського). У Сковороди по суті ніяких творів (крім дрібних) уже не залишилося, бо, пише він, «по мнѣ бы они давно пропали» (II, 388). Він усе, навіть свої «автографи раздал, раздарил, расточил» (II, 389). Цей список став у великій пригоді при розшукуванні творів Сковороди, бо про деякі було відомо лише з нього. В цьому ж листі Сковорода повідомляє, що вислав Коваленському «Оду» езуїта Сидронія Гошія, перекладену в Харкові «послѣ годової болѣзни» (II, 387); текст цього перекладу — II, 153—158, але вивчення автографа показало, що написаний він почерком Сковороди десь 60-х років, а пізнішою його рукою додано до заголовка «Ода» слова «Iesuitae Sidronij Hosij», зроблено дописки, наведено новим чорнилом вицвілі слова. Є підстави думати, що переклад цієї «Оди» був зроблений давно спеціально для Коваленського, учня колегіуму; в листі до нього від 18 липня 1763 р. Сковорода пише: «Уже три дні, як готова обіцяна мною ода» (II, 368). Оскільки ми не знаємо інших од Сковороди, то можливо, що тут ідеться про неї. З листа від 26 вересня видно, що Сковорода десь у 1789—1790 р. дуже довго хворів. З цим же листом Сковорода передав іншого листа, написаного ще десь у 1787—1788 р. в Гусинці (II, 387; текст його — II, 449—450, № 113).

У 1791 р. Сковорода знову живе у Гусинці. 30 травня він звідси написав листа Якову Правицькому (II, 391—393; тут неправильно датовано 1785 р.); 16 серпня — лист-присвяту до «Потопа зміиного», адресовану Коваленському; десь у вересні 1791 р. — лист до Івана Івановича Єрмолова, особи ближче незнаної, в Харків, з неспіливим проханням: «Не можна ль [к] Вам к покрову в Харков?» (II, 446—447).

1792 рік. Сковорода живе в Гусинці. 5 січня написав листа Якову Правицькому: «Пищу видь к Вам, обаче болен» (II, 408—410). 6 грудня 1792 р. написано листа «любезному израилтянину» (II, 461—462). Аналіз показав, що адресований він давньому другові Сковороди Наеману Петровичу³³ в село Бабаї.

1793 рік Жодного слова. Жодної звістки.

Рік 1794-й і останній. Навесні Сковорода жив у селі Іванівці. Звідси 2 квітня написав невеличкого листа до Коваленського: «Старість моя страждає, але страждає тлінне тіло, а не душа [...] Бувай здоров, найдорожчий. Твій і слуга і друг Григ. Даниїл Мейнгард» (II, 389—390).

Це останні, відомі нам, слова, написані Сковородою.

Він прожив славне, велике, істинно людське життя, віддавши його пошукам істини, добра, краси. Його ніколи не вабило «лакомство нещасне» світу сього. Він зневажав багатство, розкоші, надмірності. Улюбленим його афоризмом-девізом були слова, що потрібне — нетрудне, а трудне — непотрібне.

«Можно было жизнь Сковороды назвать жизнію», — писав Коваленський. Не таке було життя самого Коваленського, який дійшов до вершин «великого свѣта» і врешті-решт «увидѣл в щастіи превращеніе, в друзях — измѣну, в надеждах — обман, в утѣхах — пустоту, в союзах — самовидность, в ближних — остуду, в своих —

³³ Див.: Леонід Махновець, Про атрибуцію і хронологію листів Сковороди. — «Радянське літературознавство», 1972, № 10, стор. 43—44.

лицеприятіє» (II, 523). Коваленський залишив столицю і виїхав на село.

«Це було село Хотетове, за 25 верст на південь від Орла (нині село Єропкінської сільради Свердловського району Орловської області). І от Сковорода, «по девятнадцатилѣтнем несвіданіи, одержим болѣзнями старости, несмотря на дальность пути, на чрезвычайную ненастную погоду и на всегдашнее отвращеніе к краю сему, приѣхал в деревню к другу своему» (II, 524).

«Сковорода привез к нему сочиненія свої, из которых многія приписал ему; читывал оныя сам с ним еженно и между чтеніем занимал его разсужденіями, правилами, понятіями, какових ожидать должно от человека, искавшаго истинны во всю жизнь не умствованіем, но дѣлом, и возлюбившаго добродѣтель ради собственной красоты ея» (II, 524).

Так минуло три тижні. Багато хто приходив у село Хотетове, щоб побачити і познайомитися з людиною, про яку мовилися легенди. Коваленський просив Сковороду перезимувати в нього, дожити тут віку. Сковорода не згодився.

«1794 года, августа 26 числа, отправился он в путь из Хотетова села в Украину. При растаніи, обнимаю друга, сказал: «Может быть, больше я уже не увижу тебя...» (II, 530).

Сковорода рушив умирати. Він приїхав до Курська, деякий час прожив тут у Знаменському монастирі, де архімандритом був Амвросій Гиновський (II, 530)³⁴. Ішли безперервні дощі. Сковорода рушив умирати. В село Іванівку.

... Жаль, але доводиться назавжди розпрощатися зі зворушливою легендою буцімто Сковорода за день до смерті був веселий, жвавий, за обідом багато говорив, так що всі були «обворожены его краснорѣчіем», ніби потім

³⁴ Див.: П. Строев, Списки иерархов..., стовп. 638.

«долго ходил он по излучистым тропинкам, рвал плоды и раздавал их работавшим мальчикам», далі копав собі яму-могилу, прийшов до хати, змінив білизну, помолився богу і, «подложивши под голову свитки своих сочиненій и сѣрую «свитку» — лег, сложивши накрест руки»³⁵...

Все це вийшло з-під пера молодого Ізмаїла Срезневського. Але які плоди міг рвати Сковорода 8 листопада (за новим стилем)? Все давно облетіло. Які «свитки своїх сочиненій» він поклав під голову? У нього їх не було. Він писав не на «свитках», а в зошитах і все «раздал, раздарил, расточил». У нього не було сил копати могилу. Він ледве тримався на ногах, «изнеможеніе его» було «крайнее» (II, 531).

Помер Сковорода в неділю на світанні 29 жовтня (9 листопада за новим стилем) 1794 р. в селі Іванівці.

«Перед кончиною завѣщал предать его погребенію на возвышенном мѣстѣ близ роши и гумна и слѣдующую, здѣланную им себѣ надпись написать:

Мір ловил меня, но не поймал» (II, 531).

Невідомо, чи був на похороні Сковороди його найближчий улюблений друг Михайло Коваленський. Але звістка про смерть Сковороди до нього дійшла швидко. Уже через кілька днів він склав шестирядковий вірш-епітафію «ревнителю істини», який був «и словом, и умом, и жизнію мудрец». У рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 86, № 6, арк. 27 (28) зв.) є цей вірш, написаний невідомою рукою, але автором власноручно засвідчений: «Сочинил Михайло Коваленскій 1794 года, ноября 8». Цією епітафією він закінчив розпачату ще в кінці 1794 р. біографію Сковороди, поставивши останнє слово «1795 г., февраля 9, в селѣ Хотетовѣ» (II, 535). А біографія ця й лягла в основу нашої книжки.

³⁵ И. С. р. з. к., Отрывки из записок о старце Григории Сковороде..., стор. 90—91.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	3
ПЕРША ЧАСТИНА	7
ДРУГА ЧАСТИНА	79
ТРЕТЯ ЧАСТИНА	114
ЧЕТВЕРТА ЧАСТИНА	157
П'ЯТА ЧАСТИНА	207

Леонид Ефремович Махивец
Григорий Сковорода. Биография
(На українском языке)

Друкується за рішенням редакційної колегії науково-популярної літератури АН УРСР.

Редактор *В. П. Плачинда*
Художній редактор *В. П. Кузь*
Оформлення художника *В. П. Губенка*
Технічні редактори *Д. В. Вірич, І. А. Ратнер*
Коректор *Р. С. Борисова*

Здано до складання 10.V.1972 р. Підписано до друку 13.XI.1972 р. БФ 08256. Зам. № 2-162. Вид. № 255. Тираж 25000. Папір № 2, формат 70×108^{1/32}. Друк. фіз. арк. 8,0. Обліково-видавн. арк. 12,04. Умовн.-друк. арк. 11,2. Ціна 30 коп. Видавництво «Наукова думка», 252004, Київ—4, Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

35752/683, Мх

30 коп.

* Не равно

Любятся изъ раздвѣ.